

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

3/2007.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2007.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

**Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief**

Др Радмила Радић

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Мр Владан Јовановић

Проф. др Стеван Павловић
(Саутемптон)

Др Јан Пеликан (Праг)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Др Владимир Геигер (Загреб)

Др Светозар Рајак (Лондон)

**Секретар редакције –
Editorial secretary**

Мр Владимир Цвекковић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира
Министарство науке Републике Србије

АУТОРИ

Др Андреј ШЕМЈАКИН – заменик директора
Института славјановеденија Руске академије
наука, Москва

Проф. др Андреј Митровић, академик

Проф. др Љубодраг ДИМИЋ
Филозофски факултет, Београд

Др Снежана БОЈОВИЋ – професор
Хемијски факултет Универзитета у Београду

Др Драгица ТРИВИЋ – в. професор
Хемијски факултет Универзитета у Београду

Др Милан КОЉАНИН – научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Мр Дмитар ТАСИЋ – истраживач сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд

Мр Драгомир БОНЦИЋ – истраживач сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Др Момчило ИСИЋ – научни саветник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ –
истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ –
истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Младенка ИВАНКОВИЋ –
истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Бојан СИМИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр Александар ЖИВОТИЋ –
истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

На основу мишљења Министарства науке Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS
3/2007.

ЧЛАНЦИ

Articles

- Др Андрей ШЕМЯКИН*
КАК УБИВАЛИ В БЕЛГРАДЕ ГЕОРГИЕВСКОГО КАВАЛЕРА
Како су убили у Београду „Георгиевског Кавалера” 7
- Др Момчило ИСИЋ*
ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ МИЛОША МОСКОВЉЕВИЋА
У КРАЉЕВИНИ СХС
The Political Activity of Miloš Moskovljević in the Kingdom of
the Serbs, Croats and Slovenes..... 17
- Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ*
ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ
У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–1945.
Political Activity of Russian Emigration in Yugoslavia 1941–1945..... 39
- Др Снежана БОЈОВИЋ*
Др Драгица ТРИВИЋ
СТУДИРАЊЕ НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ У ВРЕМЕ
ИЗВРШЕЊА ПЕТОГОДИШЊЕГ ПЛАНА (1947–1951)
Studying at the Belgrade University during the Fulfillment of
the Five-Year Plan (1947–1951)..... 59
- Мр Драгомир БОНЦИЋ*
НОВИНАРСКА И ДИПЛОМАТСКА ВИСОКА ШКОЛА
У БЕОГРАДУ 1948–1953
The Higher School for Diplomats and Journalists in
Belgrade 1948–1953..... 80
- Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ*
(ДИС)КОНТИНУИТЕТ БЕЗ ПРЕСЕДАНА.
Здравствена политика југословенске државе
у првој половини 20. века
The (Dis)continuity without a Precedent. Healthcare Policy of
the Yugoslav State in the First Half of the 20th Century 96

ИСТРАЖИВАЊА

Researches

Мр Дмитар ТАСИЋ

ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ ЦАРИБРОДА И БОСИЉГРАДА
КРАЉЕВИНИ СХС 1920.

The Annexation of the Caribrod and Bosilegrad Districts to
the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in 1920..... 121

Мр Бојан СИМИЋ

ОРГАНИЗАЦИЈА ДРЖАВНЕ ПРОПАГАНДЕ НА БАЛКАНУ
ТОКОМ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XX ВЕКА.

Анализа случаја Југославије и Бугарске

The Organization of State Propaganda in the Balkans
during the 1930s

The Analysis of the Case of Yugoslavia and Bulgaria 132

Мр Младенка ИВАНКОВИЋ

СТАВ ВЛАСТИ НОВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ О РЕШАВАЊУ
ПРОБЛЕМА РАЗДВОЈЕНИХ ПОРОДИЦА (1945–1951)

The Attitude of the Authorities of the New Yugoslavia

toward the Problem of Separated Families 147

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

Проф. др Андреј МИТРОВИЋ

УМЕТНОСТ У РАЗДОБЉУ СВЕТСКИХ РАТОВА..... 163

Проф. др Љубодраг ДИМИЋ

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ИСТОРИЈСКО МИШЉЕЊЕ

(Како су америчке обавештајне службе виделе Југославију
50-их и 60-их година XX века)

Historical Sources and Historical Thinking (How the American

Intelligence Agencies Saw Yugoslavia in 1950s and 1960s)..... 173

ПОГЛЕДИ

Views

- Др Милан КОЉАНИН*
АКЦИЈА „ДИАНА БУДИСАВЉЕВИЋ” 191

ГРАЂА

Sources

- Мр Александар ЖИВОТИЋ*
РЕФЕРАТ СОВЈЕТСКОГ ПУКОВНИКА КТИТОРЕНКА
О РЕОРГАНИЗАЦИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ 209

IN MEMORIAM

- Проф. др Никола Л. ГАЋЕША 217

ПРИКАЗИ

Reviews and Critiques

- Русские о Сербии и сербах. Том I: Письма, статьи, мемуары. „Алетейя“, Санкт-Петербург, 2006.*
(Др Латинка ПЕРОВИЋ) 221
- Весник, Часопис за историју, музеологију и уметност, Београд, Војни музеј, година LIII, број 34.*
(Александар СТОЈАНОВИЋ) 223
- Vladimir Lj. Cvetković, Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941, INIS, Beograd, 2006.*
(Др Драган АЛЕКСИЋ) 226
- Katarina Spehnbjak, Britanski pogled na Hrvatsku 1945.–1948, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.*
(Др Радмила РАДИЋ) 228
- Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, Данило Грегорић и 25. март 1941, Институт за савремену историју, Београд, 2007, (Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ)..... 229*

Katrin Boeckh, *Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2007. (Mr Александар ЖИВОТИЋ) 231

Приватни живот код Срба у 20. веку, приредио Милан Ристовић, Слио, Београд, 2007. (Mr Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ) 232

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Mr Александар ЖИВОТИЋ, Међународна конференција, „The Communist Movement, 1944 to 1956”, Броцлав, 26–29. 9. 2007..... 235

Mr Јован ЧАВОШКИ, Извештај о једногодишњем студијском боравку у НР Кини и краћем истраживачком боравку у Индији.... 236

УДК 94(497.11)"1903" (093.2)
355:929 Павловић М. (093.2)

ЧЛАНЦИ Articles

КАК УБИВАЛИ В БЕЛГРАДЕ ГЕОРГИЕВСКОГО КАВАЛЕРА

Др Андреј ШЕМЈАКИН

Институт славјановеденија Руске академије наука, Москва

АБСТРАКТ: *Речь в статье идет о практически неизвестном аспекте переворота 29 мая 1903 г. – ликвидации военного министра Сербии генерала Милована Павловича. На основании документов из российских архивов нам удалось воссоздать подлинную картину гибели генерала, который (в отличие от лояльной династии Карагеоргиевичей историографии, представлявшей его трусом) „умер, как герой“.*

Кључне речи: *Сербия, переворот 29 мая 1903 года, военный министр, генерал Милован Павлович, Обреновичи.*

История государственного переворота, совершенного в столице Сербии в ночь на 29 мая 1903 г. и завершившегося убийством короля Александра Обреновича и его жены Драги (после чего на опустевший престол были приглашены пребывавшие в изгнании Карагеоргиевичи), *более или менее* известна в мировой литературе¹. Информированы о ней и читатели

¹ Живановић Ж. *Политичка историја Србије у другој половини XIX века*. Књ. 4. Београд, 1927; Васић Д. *Деветсто трећа*. Београд, 1927; Јовановић С. *Влада Александра Обреновића*. Књ. 2 (1897-1903) // Сабрана дела С. Јовановића. Т.7. Београд, 1990; Кацлеровић Т. *Мартовске демонстрације и мајски преврат*. Београд, 1950; Казимировић В. *Црна рука*. Крагујевац, 1997; Столић А. *Краљица Драга*. Београд, 2000; „Мајски преврат“, *НИИ*. Специјални додаток. Београд. 29. мај 2003; MacKenzie D. *Apis: The Congenial Conspirator. The Life of Colonel Dragutin T. Dimitrijevic*. Boulder, 1989 (перевод на сербски јазык: Мекензи Д. *Апис*. Горњи Милановац, 1989); Нјуркаева А. З. „Мајски преворот в Сербии“, *Вопросы истории*. 1977. № 7; Вишняков Я. В. „Население Белграда терроризировано местными войсками“, *Военно-исторический журнал*. 2001. №3. С. 68-77.

журнала „Родина”²². Однако, мы совсем не зря употребили здесь эдакое неуверенное – „более или менее”. Несмотря на кажущуюся „прозрачность” путча, ряд его важных деталей интерпретирован исследователями неверно, чему подтверждением служат слова последнего живого заговорщика (в том роковом мае девятьсот третьего – безусого подпоручика) Боривое Йовановича, сказанные им полвека спустя: „О том, что произошло 29 мая, писалось очень произвольно и неполно. Подлинная история еще не написана! И у Драгиши Васича* полно неточностей...”²³. А некоторые обстоятельства так вообще не известны. И это при том, что речь идет о событии, которое, сыграв роль революции, изменило всю историю страны.

Об одном из таких, почти скрытых доселе, деяний, сопровождавших переворот, мы и расскажем в настоящем материале. Но для начала следует ознакомить читателя с общей экспозицией, дабы облегчить затем восприятие предлагаемого сюжета...

И так, в час пятнадцать ночи отряд офицеров-заговорщиков – числом 28 человек, ведомый капитаном Драгутином Димитриевичем-Аписом, двинулся быстрым шагом из Офицерского дома ко дворцу. Примерно в два, разоружив охрану и взорвав двери, они вломились в королевские покои, где, после долгих поисков, обнаружили августейшую чету. Изрешетив Александра и Драгу пулями, пьяные офицеры сбросили их тела через окно во двор... Параллельно с этим две группы отправились выполнять другую задачу, поставленную главой переворота полковником Александром Машиным: ликвидировать на собственных квартирах сербского премьера, генерала Димитрие Цинцар-Марковича; военного министра генерала Милована Павловича; министра внутренних дел Велимира Тодоровича. Для подстраховки!.. Около двух (*одновременно* с нападением на дворец) экзекуция началась. Премьер и военный министр были убиты, а министр полиции – тяжело ранен... Кроме них, жертвами кровавой ночи стали братья королевы – Никола и Никодие Луневицы. Но то уж была импровизация победителей.

Детали гибели юных „принцев” (а оба они вели себя достойно под взведенными револьверами „импровизаторов” во главе с Воиславом Танкосичем) хорошо известны⁴. Обстоятельства же последних минут жизни генералов замолчаны или изолганы. *Vae victis!* Они ушли в небытие, и тина забвения сомкнулась над ними. И нет возможности отстоять себя перед

²² См.: Вишняков Я.В. „Котел с расплавленным металлом. К чему привел сербов майский переворот 1903 года”, *Родина*. 2003. № 10. С.81-84.

* Книга Драгиши Васича, *Девятьсот третий год* (Васић Д. *Деветсто трећа*. Београд, 1927) – это единственная по сей день и самая полная монография, посвященная непосредственно перевороту.

³ Рукописно одељење Матице Српске (далее - РОМС). Заоставштина Милана Јовановића-Стојимировића. Инв.бр. М.13.426. „Казивања Боре-Буки Јовановића о 29. мају 1903.”.

⁴ См.: Николић Г. *Војвода Танкосић*. Београд, 1998. С.28-29.

потомками... Дело историка вернуть забытые имена. Тем более, что один из погибших в ночь на 29 мая генералов был (косвенно, правда) связан с Россией: 5 мая 1878 г. Милован Павлович – тогда еще молодой майор, был награжден орденом Святого Георгия 4-й степени „в воздаяние отличных подвигов, мужества и храбрости, оказанных в разновременных делах с турками в войну 1877-78 г.”⁵. Старая фотография сохранила лик сербского офицера с белым крестом на груди...

Далее мы и попытаемся реконструировать перипетии „последнего боя” генерала Павловича – увы, со своими. В этом нам поможет донесение русского военного агента, полковника Генерального Штаба И.Н.Сысоева, – соседа министра и непосредственного свидетеля событий. Кроме того, при комментировании документа, мы воспользуемся и обнаруженным нами в Белграде посланием зятя генерала – майора сербского Генштаба Божи-дара Янковича экс-премьеру Владану Джорджевичу с описанием „ужасной ночи”, когда и был убит его тесть. Итак, слово русскому свидетелю – мы впервые публикуем его рапорт от 4 июня за № 47.

„Я был почти свидетелем убиения сербского военного министра генерала Милована Павловича во время кровавого государственного переворота в Белграде в ночь с 28-го на 29-е мая сего года, так как моя квартира находится в одном доме, на одной лестнице и рядом с квартирой покойного генерала (других жильцов в этом доме нет; в нижнем этаже помещаются лавки).

Приблизительно около 2-х часов ночи я проснулся в своей спальне, смежной с парадной лестницей, от сильнейшего шума на ней, бряцанья оружия и ударов в мою парадную дверь. Быстро войдя в переднюю, я уже встретил в ней моего лакея; оба мы были в одном белье.

Мой слуга серб отворил парадную дверь, против которой находится дверь в квартиру министра, и мы увидели, что вся площадка лестницы сплошь наполнена вооруженными солдатами; но тотчас же три солдата направили на нас штыки со словами: „Затворяй врата (двери)”^{6*}.

В это время с улицы уже слышались ружейные выстрелы, и я сейчас же догадался, что началась революция, так как знал, что в армии и в стране существует брожение и сильное недовольство реакционным режимом короля; неоднократно приходилось слышать, что все это кончится плохо, что что-то готовится.

⁵ Российский Государственный Военно-исторический архив (далее – РГВИА). Ф.400. Оп. 4. Д.313. Л.13.

^{*} В прилагаемой вырезке из местной газеты „Штампа” сказано, что, когда солдаты узнали, что они стучат в квартиру русского военного агента, то они „наиучтивийе извине” – это не верно. Солдаты имели растерянный вид и, вероятно, все делали бессознательно. (Прим. И. Н. Сысоева)

Солдаты ломались в дверь министра, но она не поддавалась; тогда начали в нее стрелять в упор из ружей, а затем раздобыли где-то топор и вырубали дверь (я все это наблюдал из окон своей квартиры, выходящих во двор, из которых видна площадка лестницы).

Та же история повторилась и со следующей дверью, ведущей из передней в спальню министра; из спальни солдаты проникли в кабинет, где находился генерал.

Одновременно с сим, со стороны фасада происходило следующее.

Против окон генеральской квартиры, прикрываясь деревьями, стал взвод пехоты и открыл огонь по окну кабинета генерала. Милован Павлович отстреливался из револьвера пока не был ранен; говорят, что он первый начал стрелять; говорят также, что в окно было брошено три динамитных патрона и что генерал будто бы также их имел в запасе (он предвидел возможность революции и имел при себе три револьвера). Если действительно динамитные патроны были брошены, то они значит не разорвались, так как не было разрушений, свойственных динамиту.

Всего было произведено не менее 60 ружейных и револьверных выстрелов, и в течение 20-30 минут, а, может быть, и более, продолжались нападение и расправа.

Этим кровавым делом руководил капитан инженерных войск Йосифович **, личный враг министра, которого, как сообщил мне один из участников заговора, М. Павлович будто бы преследовал всеми способами.

Когда смолкла перестрелка, и солдаты удалились, я вошел в квартиру генерала и глазам моим представилась картина полного разрушения; на полу валялись щепы, обломки мебели и домашней утвари, масса битого стекла, обвалившаяся штукатурка; все изломано, исковеркано; повсюду на стенах и даже на потолке следы ударов пуль. Войдя в кабинет, я увидел убитого генерала, лежащего ничком в луже крови. На обезображенном трупе его найдено 17 штыковых и пулевых ран.

Во время кровавой расправы с генералом объятые ужасом несчастная жена и взрослая дочь его скрывались на чердаке и остались живы; женщин вообще решено было не убивать *.

** Капитан Михайло Йосипович-Кича командовал отрядом, назначенным для ликвидации генерала М. Павловича.

* Так, наверное, оно и было. Однако, по свидетельству Боривое Йовановича, и сестры королевы Драги находились на краю гибели: „В своем безумии“ заговорщики „уже хотели их перебить, но их спас сам Машин. Не будь этой защиты, они бы точно лишились жизни“ (Рукописно одељење Матице Српске. Заоставштина Милана Јовановића-Стојимировића. Инв.бр. М.13.426. „Казивања Боре-Буки Јовановића о 29. мају 1903.“).

Покойный министр считался одним из главных деятелей проведения реакционных мер короля; кроме того ему приписывались всякие служебные неправды и несправедливости.

Генерал был кавалером ордена Св. Георгия 4-ой степени и умер как герой. Да будет мир душе его!

По просьбе родных М. Павловича я принял на хранение в своей квартире его железный, несгораемый сундук и некоторые вещи, в числе которых, быть может, есть служебные бумаги, или иные документы, которыми может поинтересоваться нынешнее правительство. Последнее очень вероятно, так как бумаги погибшего в ту же ужасную ночь Министра-президента Цинцар-Марковича были конфискованы и разобраны (в газетах были заметки об этом).

Моя квартира не пользуется правом „внеземельности“, а потому, к сожалению, мне придется передать вещи покойного генерала в распоряжение сербского правительства, если оно пожелает конфисковать их.

На другой же день по смерти генерала к моей лестнице был представлен караул, который охраняет генеральскую квартиру (семья М. Павловича выселилась; в квартире остались только вещи), а, может быть, наблюдает за тем, чтобы хранящиеся у меня вещи М. Павловича не были вынесены его родными.

Об изложенном выше печальном и угнетающем душу событии докладываю Вашему Превосходительству^{**6}.

* * *

Опубликованный документ, хотя и краток, имеет немалую важность, дезавуируя целый ряд мифов, что густым шлейфом тянутся за всяким путчем. А потому, перед тем, как высказаться по „свидетельству“ Сыроева о смерти военного министра, обратимся к самому стойкому из них – весьма распространенной в публицистике и воспоминаниях (а иногда проскальзывающей даже в серьезных научных трудах) версии о причастности России и ее представителей к организации заговора.

Так, сестра убиенной королевы Драги Обренович, Анна Миличевич-Лушевица, всерьез полагала, что „Чарыков (Николай Валерьевич – посланник России в Сербии. – А.Ш.) организовал даже некий „русский клуб“, где под видом изучения русского языка сербские офицеры осваивали историю заговоров“. И в результате – русским „удалось, наконец, найти восемь десятков подонков, которые согласились лишить жизни короля,

** Донесение И. Н. Сыроева было адресовано начальнику Военно-статистического отдела Главного штаба генерал-майору В.П.Целебровскому.

⁶ Там же. Л.30-31 об.

королеву и двух ее младших братьев...⁷. И супруга погибшего премьера (генерала Д. Цинцар-Марковича), Мария также „ощущала” участие в трагедии „руки Петербурга” – Н.В.Чарыков будто бы желал „использовать движение офицеров в интересах России”, а потому и предлагал „оказать моральную поддержку готовящейся перемене династий и свержению Обреновичей”⁸. Что говорить, если такой авторитетный исследователь, как Васа Казимирович, даже не сомневался в том, что „Чарыков был связан с некоторыми заговорщиками и знал, что они замышляют”⁹. Как и его старший современник – Триша Кацлерович: „Царский посланник Чарыков был ознакомлен с планом заговорщиков. 29 мая он наблюдал из окна русской миссии за происходящим в королевском дворце, ожидая, что офицерский заговор ликвидирует Александра по типу былых переворотов при русском дворе...”¹⁰.

Заметим, однако, что материалы российских архивов (государственного, военно-исторического, дипломатического) ничем не подтверждают данную версию: известие о перевороте, несмотря на все кружившие по Белграду слухи, о коих в Петербурге были наслышаны, произвело эффект разорвавшейся бомбы. Действительно – не странно ли, что донесения диппредставителя, военного агента и шефа балканской тайной агентуры в свои столичные офисы различались по ряду важных деталей. Так, например, в части, нас касающейся, Чарыков писал: „Между заговорщиками было условлено, что, если им не удастся сразу убить короля, то по известному сигналу должны быть убиты на своих квартирах министры: председатель – генерал Цинцар-Маркович, военный – генерал Милован Павлович и внутренних дел – Веля Тодорович. Через полчаса после начала поисков условленный сигнал был дан и назначенные для этого офицеры и нижние чины отправились к намеченным жертвам и их убили...”¹¹*. Сысоев же, в донесении о перевороте, подчеркнул, что „эта версия едва ли справедлива”¹².

Военный агент прав – нападение на дворец началось в два часа ночи. И в то же самое время он пробудился „от сильнейшего шума” у себя на лестнице. Это значит, что не было никакого получаса ожидания (и, соответственно, – еще как минимум получаса, необходимого, чтобы добраться до цели), а министерская резня стояла в плане заговора изначально, являясь самостоятельной его частью.

⁷ Милићевић-Луњевица А. *Моја сестра краљица Драга*. Београд, 1995. С.132-133.

⁸ Цинцар-Марковић М. „Пред 29. мај 1903”. *Политика*. Бр.6646. 29. октобар 1926. г.

⁹ Казимировић В. *Црна рука*. С.68.

¹⁰ Кацлеровић Т. *Мартовске демонстрације и Мајски преврат 1903*. С.66.

¹¹ Архив внешней политики Российской империи. Ф. Политархив. Д.500 (1903 г.). Л.339.

* Эта ошибочная версия находит отражение и в исторической литературе. См., например: Мекензи Д. *Анис*. Горњи Милановац, 1989. С.57 (перевод с английского).

¹² РГВИА. Ф.400. Оп.4. Д. Д.313. Л.35.

Но мы увлеклись; вернемся к публикуемому посланию Сысоева в Генштаб. Оно также показывает всю надуманность версии о русской причастности к кралеубийству. Причем на сей раз особенно наглядно – через бытовые мелочи. Вдумаемся, разве мог *военный человек* (предположим на один миг, что он был в курсе готовящихся событий) „дождаться” их, мирно почивая в собственной постели? Вряд ли такое вообще можно представить.

И в связи с этим понаблюдаем за поведением австро-венгерского посланника в Белграде, барона Константина Думбы, – а о возможном и, естественно, тайном участии Вены в событиях той ночи говорилось немало. О том свидетельствует и статья видного научного авторитета¹³. Так вот, через *десять минут* после убийства королевской четы, по признанию самого дипломата, он был уже в курсе дела. Часа не прошло, и мы видим Думбу, беседующего в дворцовом парке с главой переворота полковником Машиным. Получив необходимые гарантии и связавшись с австрийскими консулами в провинции, посланник успокоился¹⁴...

Второе. Донесение Сысоева в очередной раз показывает, что переворот 29 мая 1903 г. был, вероятно, самым странным из всех в мировой истории – ведь практически все (и в течение *полтора лет!*) слышали, что в среде офицеров куется заговор против монарха („неоднократно приходилось слышать, что все это кончится плохо, что что-то готовится”). Подозревали о том и представители режима – генерал Милован Павлович „предвидел возможность революции и имел при себе три револьвера”. И... ничего, т.е. никаких превентивных мер. Мало того, фатальные случайности нанизывались одна на другую. Дело в том, что несколько заговорщиков было арестовано, однако убежденный министром в том, что присягнувшие военные чины не посмеют устроить путч (о, святая простота!) и что в деле нет ничего серьезного, король приказал прекратить следствие¹⁵. Наконец, сам генерал, получив вечером 28 мая письмо от офицера Генштаба Милосава Живановича, в котором говорилось, что счет пошел на часы, а режим уже ”на флажке”, сунул его в карман с тем, чтобы прочитать дома, и... забыл. Нераспечатанное письмо заговорщики нашли в мундире покойного министра, – а несколько дней спустя честный Живанович покончил с собой¹⁶.

Добавим и то, что 25 мая агент русской тайной полиции на Балканах Александр Вейсман, прибыв из Софии в Белград, предупредил тезку

¹³ См.: Екмечић М. „Аустро-Угарска обавештајна служба и Мајски преврат”, *Историјски часопис*. Књ. XXXII. Београд, 1985. С.141-168.

¹⁴ Казимировић В. *Црна рука*. С.15-16.

¹⁵ Архив Србије (далее – АС). Фонд Владана Ђорђевића. Бр.151 (Божидар Јанковић – Владану Ђорђевићу. Крушевац, 7. јануар 1910.)

¹⁶ Архив Српске академије наука и уметности. Заоставштина Милана Живановића. Бр. 14434/4217. „Солунски процес” (рукопис). С.3.

Обреновича о готовящемся комплоте¹⁷ – перед нами, кстати, еще одно „доказательство”, о (не) наличии „русского следа” в белградской трагедии.

Но меры опять-таки не были приняты: двадцатисемилетний монарх, не по годам уверенный в своем умении обвести вокруг пальца любого, комбинировал. Причем так „искусно”, что до сих пор не ясно: хотел ли он расстаться со своею бесплодной женой (вопрос о престолонаследии стоял чрезвычайно остро), или же ввести в стране осадное положение. Как бы там ни было, вечером 28 мая премьер-министр Д. Цинцар-Маркович подал в отставку, сохранив тем самым свое честное имя, ну а ночью случилась резня во дворце и на министерских квартирах...

Третье – и здесь мы возвращаемся к генералу. Победители всегда подчеркивали „трусость” Милована Павловича. По их разумению, он (как и его несчастные коллеги) должен быть не только физически ликвидирован, но и очернен в глазах потомков. Что им в какой-то мере удалось – в литературе, лояльной новой династии, все персонажи, более или менее близкие ко двору Обреновичей, обрисованы черной краской.

„Когда солдаты подошли к дому военного министра, – „констатирует” один из современников, – он появился у окна и спросил, что они хотят от него. Те отвечали, что пришли его арестовать, на что генерал взял ружье и начал стрелять. Солдаты ответили огнем. Увидев, что перестрелка может надолго затянуться, офицеры решили подняться на второй этаж и захватить его в квартире. Как только Павлович понял, что одному ему долго не продержаться, он бросил оружие и спрятался в большом шкафу. Офицеры выломали дверь и вошли в квартиру министра. Обнаружив, где скрывается министр, они открыли огонь из револьвера и убили его, а затем, вытащив из шкафа, вынесли тело на улицу”¹⁸. Схожая, но еще более оскорбительная для памяти георгиевского кавалера, ”картина событий” присутствует в другом „труде”: ”Когда солдаты ломились в дом, военный министр не вышел к ним, но наоборот – в страхе побежал и спрятался в шкаф. Заговорщики обнаружили его и несколькими выстрелами через дверцы покончили с ним. А затем его мертвого вытащили на улицу. Как же мог целый министр и генерал так трусливо погибнуть... Это лучшее доказательство того, каких людей назначал король Александр на высшие посты в армии и утверждал министрами”^{19*}.

¹⁷ Семиз Д. „Један руски савремени докуменат о 29. маја”, *Нова Европа*. Књ. XVI. Бр. 7. 11 октобра 1927. С.228; Вишняков Я.В. „Внеконституционные факторы и особенности развития сербской государственности в конце XIX – начале XX вв.”, *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.)*. СПб., 2006. С.224.

¹⁸ *Убиство краља Александра или спас Србије*. Београд, 1903. С.166-167.

¹⁹ Константиновић Б. *Крвава ноћ у Београду (29. мај 1903. године)*. Нови Сад, 1903. С.32-33.

* Эта легенда про шкаф, как последнее пристанище генерала Павловича, была воспроизведена и в газете „Застава” („Знамя”), издававшейся в Новом Саде, в номере от 31 мая 1903 г.

Позор трусу, одним словом!.. Но ведь ордена Св.Георгия так просто не давались. Что и подтвердила реальная, а не выдуманная гибель его сербского кавалера, который „умер, как герой”^{*}. Мало того, о себе обреченный М. Павлович даже не думал. Во время штурма квартиры ему, с помощью Сысоева, удалось спрятать жену и дочь на чердаке, буквально приказав желавшей остаться с ним супруге: „Уходи! Спасай ребенка!”, – как о том, со слов несчастной тещи, написал впоследствии зять генерала²⁰.

Как видим, рапорт русского агента позволил восстановить подлинную картину трагедии, и из-под наслоений клеветы „победителей”, словно водяной знак на бумаге, проявился лик храброго боевого генерала, уже смертью своей доказавшего, что отнюдь не зря в свое время он был удостоен высшей военной награды России...

И, наконец, документ помогает уточнить некоторые детали, ускользнувшие в свое время от внимания современников. Причем, чем дальше находился автор от места преступления, тем более фантастический вид приобретало оно под его пером. Так, один из русских „знатоков”, к примеру, утверждал, будто „генерал Павлович сидел в кругу семьи, когда пришли заговорщики (в 2-го часа ночи!? – А.Ш.). Он жил в одноэтажном домике, так что с улицы можно было видеть внутренность комнаты. Один из офицеров подошел к окну и закричал, что король требует немедленно Павловича во дворец. Выглянув на улицу, Павлович сразу же сообразил, в чем дело. Он схватил револьвер и принялся стрелять. Стоявшие на улице ответили залпом, и генерал упал бездыханным трупом...”²¹. А между тем, хорошо известно, что проживал он (как оказалось, на одной „лестничной клетке” с Сысоевым) во втором этаже дома, принадлежавшего „Обществу реконструкции Врачара^{**}”, что на тогдашней Цветочной площади.

Дом этот сохранился поныне и представлен на фотографии. На его фасаде, как и ранее, начертано – „Общество реконструкции Врачара”... Сейчас это бойкий торговый центр, и спешащие по своим делам белградцы даже не догадываются, что происходило здесь в темную майскую ночь 1903 г.

Кстати, именно с домом „Общества” связан наглядный образчик политической культуры, характерной для Сербии того времени... Мы здесь – о пушкинской „милости к падшим”, свойственной, впрочем, *только* натурам высоким. В письме зятя покойного генерала, Б.Янковича читаем:

* Шеф российской балканской агентуры ротмистр В.В.Тржецяк в своем донесении в Департамент полиции также заметил, что Милован Павлович „оказал заговорщикам сильное сопротивление” (Семиз Д. „Један руски савремени докуменат о 29. маја”, *Нова Европа*. Књ. XVI. Бр. 7. 11 октября 1927 г. С.227; Вишняков Я.В. „Население Белграда совершенно терроризировано местными войсками”, *Военно-исторический журнал*. 2001. № 3. С.72.

²⁰ АС. Фонд В.Ђорђевића. Бр.151 (Б.Јанковић – В.Ђорђевићу. Крушевац, 7. јануар 1910.).

²¹ Теплов В. *Белградское царубийство*. СПб., 1903. С.48.

** Врачар – один из центральных районов Белграда.

„Относительно вида квартиры, в которой эти разбойники хозяйничали целых 10 минут, вы получите ясное впечатление, когда я скажу, что после нападения она выглядела так, будто черкесы ее грабили и жгли. Довольно вам заметить только, что „Общество реконструкции Врачара”, коему принадлежит здание, заплатило 2700 динаров на ремонт и... *обвинило мою тещу в разрушении стен и порче деревянных частей, требуя от нее компенсации* (выделено в оригинале. – А. Ш.)”²². No comment...

* * *

Георгиевский кавалер, генерал Милован Павлович погребен в семейном склепе на Новом кладбище в Белграде. Правда, власти так и не дали родным с ним проститься, „перепутав” время церемонии. Его супруга умерла спустя два года и похоронена рядом с мужем...

Резиме

Како су убили у Београду „Георгиевског Кавалера”

Кључне речи: Србија, преврат 29. маја 1903. године, министар војни, генерал Милан Павловић, Обреновићи.

Војни државни удар 29. маја 1903. је резултирао у промени краљевских династија у Србији. Заједно са краљевским паром Обреновића били су убијени и министар-председник Димитрије Цинцар-Марковић и војни министар Милован Павловић, тешко рањен министар унутрашњих послова Велимир Тодоровић. Јуначка погибија М. Павловића показала га је као храброг и оданог заклетви официра, који није узалуд добио вишу војну награду Русије тог доба – орден Св. Ђорђа IV степена. Осим одбране образа генерала Павловића, у чланку, на основу досада непознатих архивских извора, доказано је да теза о умешаности у државни удар Русије присутна у публицистици и мемоарима, а понекад и у озбиљним научним радовима, није ништа више него историјски мит – један из оног густог облака митова које увек прате сваки државни удар.

²² АС. Фонд В.Ђорђевића. Бр.151 (Б.Јанковић – В.Ђорђевићу. Крушевац, 7. јануар 1910.).

УДК 32(497.1)"1919/1929" (093.2)
32:929 Московљевић М. (093.2)
329(497.1)"192"(093.2)

ПОЛИТИЧКА ДЕЛАТНОСТ МИЛОША МОСКОВЉЕВИЋА У КРАЉЕВИНИ СХС

Др Момчило ИСИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Рад представља покушај да се што потпуније осветли политичка делатност Милоша Московљевића, истакнутог интелектуалца, троструког народног посланика, искреног прегаоца на стварању сељачког покрета у Србији, првенствено на основу његових дневничких белешки.

Кључне речи: Краљевина СХС, Милош Московљевић, сељачки покрет, политичка делатност, дневничке белешке.

Троструки народни посланик

Пре Првог светског рата Милош Московљевић није припадао ниједној политичкој странци. Нешто више је само „симпатисао” социјалисте. Верујући „да ће ново доба, инаугурисано октобарском револуцијом, бити у знаку демократије, која тражи високу грађанску свест и политичку образованост”, а сматрајући да препород земље не могу извести постојеће грађанске политичке странке, ни социјалисти који су били слаби, а ни комунисти, јер су „опасни фантасти и демагози”, он је крајем 1919. године приступио тек основаном Савезу земљорадника, замишљеном не као политичка странка већ као општи сталешки, економски, социјални и културни покрет. „Раније, не припадајући ни једној политичкој странци (симпатисао сам социјалистима), чим се појавио на политичкој позорници

нов социјални покрет, земљораднички, ја сам му се и срцем и душом и вољом предао и почео га апостолски ширити.”¹

Већ на изборима за Уставотворну скупштину, Милош Московљевић осваја посланички мандат у родном Подрињу. „Дошли су избори за Уставотворну скупштину, 28. новембра 1920. године, и како је наш `Савез земљорадника` имао само неколико школованих људи у својим редовима, мене су неминовно кандидовали моји Подринци, и на изборима ми дали своје поверење, као свом квалификованом посланику.”²

Уочи парламентарних избора 18. марта 1923. Московљевић се суочио са снажном опозицијом међу локалним партијским првацима. „Да би исфабриковали већину за себе као носиоце ови кандидати су донели одлуку да и села која немају већа пошљу своје поверенике, могу чак само једног у име свих села! Тако ће одједном да се појаве Рађевина и Азбуковица, где има много ситних села у надмоћности над Мачвом, где су села велика. Поред тога опазио сам да су већ направљени савези. Марковић се слизао с Муцићем, па ће ићи у његов срез на кандидацију, а овај му је без сумње обећао рађевске гласове за њега као носиоца. Марковић прети да ако ја будем кандидован да ће он радити против наше листе. А Мића подмукло ради и тражи присталице па је изгледа ухватио у своје мреже и Јанка Недића, који је добио вољу да буде посланик, па му је сигурно обећао да ће за њега радити, али да овај ради за њега као носиоца. То сам опазио и по Јанковом држању још у Београду, јер је нешто хладан према мени, а сем тога он се с Мићом насамо договара без мене о дану кандидације у срезу. А кад сам им рекао да би требало одржавати зборове идуће недеље, јер имају четири празника, Јанко се изговарао да многи славе Светог Јована, а Мића је додао да и уочи славе људи иду један другом, па и на други дан славе, тако да је незгодно држати збор и на Богојављање и у Недељу! Види се да желе мене да одстране. А Мића је направио савез и са Живојином Ђукнићем из Трбосиља, који је дошао, иако није члан Окружног већа, а види се да би желео бити кандидат. За наш срез биће кандидовање уочи Светог Саве, 26. јануара, па ће сутрадан Мића код Јанка, а одатле код Живојина, јер ће у Јадру бити кандидација 28-ог. После седнице отишао сам у Штитар и ноћио код Пајице, а јуче тек око 10 сати са Јованом Милинковићем на чезама кренуо се за Глушце, где сам после 3 сата путовања по ужасном путу стигао. Збор је већ био при крају, а било је много људи, делегата из 21 организације, само Глушчани нису дошли, сем неколико букача. Одатле

¹ Архив Српске академије наука и уметности (даље: Архив САНУ), Дневник Милоша Московљевића – рукопис, сигн. 14.745. Ово је Милош Московљевић записао испред дневничких белешки за 1. април 1922. године.

² Исто.

смо ја и Владимир Поповић, студент, отишли у Ноћај Салашки где смо организовали Земљораднички омладински клуб.³

И поред отворене опструкције, чак и видног непријатељства „угледних” земљорадничких првака у Подрињу, Московљевић је сачувао посланички мандат и на парламентарним изборима од 18. марта 1923. године, што су тешко поднели његови противници. „С Марковићем се умало нисам побио: Он дрско вели да сам ја слао плаћене агенте, да агитују за мене, а пре тога је говорио у редакцији да сам большевик. Вели да бисмо више добили да је био носилац Муцић, и да ми је он дао мандат, али да се више и не појављујем. Дрзак и уображен човек.”⁴

Марковић се највише противио избору Милоша Московљевића за носиоца окружне листе за парламентарне изборе 8. фебруара 1925. године, изјављујући на окружној конференцији, одржаној 30. новембра 1924. у Шапцу, „да ће гласати за демократе”.⁵ О тој конференцији сам Московљевић је записао: „И тако, народ ипак уме да цени рад и пожртвовање. Ја сам на данашњем збору добио пуну сагисфакцију. Огромном већином изабран сам за носиоца. Марковић је довео плаћене људе, с којима је целу ноћ лумповао, и с пијанима дошао на збор. Он и Мића су роварили против мене и успели су да промене дневни ред, тако да испадне извештај народних посланика; да не бих ја пре кандидације говорио. Али на мој протест унета је та тачка и после мога ватреног говора и оно што је било колебљивих једнодушно је било за мене. Узалуд су плаћене душе све чиниле да омету збор, ништа им није помогло. На гласању ја сам добио 146, Марковић 52, а Мића само 2! Добио је и Муцић 10, али је сам гласао за себе са 2 делегата свог села. Сва Мачва, Поцерина, Јадар, Азбуковица и пола Посавотамнаве и Рађевине гласали су за мене.”⁶

После ове окружне конференције, Милорад Марковић је упутио проглас сељацима у Подрињу да не гласају за Милоша Московљевића, али је то имало већег одјека једино у Посавотамнави, где је сељаштво, везано економским интересима за „газду” Марковића, Московљевићевој листи дало 29,71% мање гласова него на претходним изборима, док је у целом округу „мањак” износио само 6,69%.⁷ Укупно је Московљевићева листа у Подрињу добила 6.191 или 15,5% гласова, што је било довољно тек да он сам још једном потврди свој посланички мандат, једини за Савез земљорадника у Србији, од пет у целој Краљевини СХС.

³ Исто, понедељак, 15. јануар 1923. године.

⁴ Исто, уторак, 27. март 1923.

⁵ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1995, стр. 282.

⁶ Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића – рукопис, сигн. 14.745, понедељак, 1. децембар 1924.

⁷ Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1995, стр. 282.

Трећи мандат био је за Московљевића и последњи. Оштро критикујући војни буџет и краљеву цивилну листу у Народној скупштини, он је „наљутио” краља Александра. „Тиме је запечатио своју судбину у првој Југославији, све док је трајала монархија. `Тај никад више не сме бити народни посланик!` – тако је гласила краљева пресуда.”⁸

Реализација „пресуде” отпочела је већ у кампањи за парламентарне изборе 11. септембра 1927. године. „Изборна борба се разбуктава, засад око мандата. Погађања и куповања настају. Против мене се спрема тешка артиљерија. И Аца принц ће ми бити конкурент. За вечерас ми заказао код `Москве` састанак да ми саопшти нешто `важно`. Почео је с тим како жели са мном да `ради`, а кад сам му рекао да није члан, и да не могу с њим, он ми је запретио да ћу га имати за противника. Прво ме је, разуме се, хтео уплашити како против мене праве заверу (Марковић, Мића, Миљковац, Анић, пуковник Андра)”⁹

Покушавали су Московљевићеви противници да га дискредитују и преко Главног извршног одбора. „Данас је у реду одржана седница Главног одбора, на коју је дошло више нечланова него чланова, а највише из подринског округа. Дојурили су с Милорадом Марковићем: Милоје Анић, Миљковац, Мића Малешевић на ауту, а с друге стране дошли су Драгић Врбић, Андра Поповић, Рајко Чупић, Јанко Недић и Пера Ђокић, сем Миће Бошковића и Обрада Инђића као чланова. Због Марковића и других неких типова који су седели на седници, ја нисам хтео ни да улазим унутра. Тако сам био миран, те нисам слушао, шта су говорили Мића и Марковић о мени. Али они се враћају покисли, јер су дојурили с намером да импресионирају Главни одбор не би ли он из бојазни да се не изгуби округ учинио притисак да се уклоним, и да ме негде другде намести. Мића је чак предложио да идем у Македонију. Сви су прозрели њихове намере.”¹⁰

О прљавој игри својих страначких противника, предвођених Милорадом Марковићем, Московљевић бележи: „Изгледа да ће бити тешкоћа са Марковићем, који је узео неки диктаторски став, па ставља услове и уцењује. А наши прваци су чудног менатлитета: готови су и с најгорим неваљалцем да преговарају и попуштају му, да сваког примају у странку, све тобож ради добра странке. А не виде да је Марковић радикално оруђе, и да му је циљ да заплаши наше људе, не би ли они утицали на мене да се уклоним, јер само тако могли би ме уклонити, а никако на изборима.”¹¹

⁸ Др Драгољуб Јовановић, *Људи, људи..., медаљони 56 умрлих савременика*, Београд, 1973, стр. 301.

⁹ Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића – рукопис, сигн. 14.745, петак, 17. јун 1927.

¹⁰ *Исто*, петак, 24. јун 1927.

¹¹ Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића, рукопис, сиг. 14.745.

На окружној партијској конференцији 10. јула Милош Московљевић је изабран за носиоца окружне листе, добивши 123 гласа, док је његов противкандидат Милан Миљковац добио 78 гласова. Захваљујући на поверењу, Московљевић је, међутим, „оштро опоменуо да не кандидују људе који су интригирани и сами се наметали”, одбијајући и предлог појединих чланова да Миљковац буде срески кандидат за Посавотамнаву и Поцерину, уз објашњење да би то била бламажа и за њега и за странку.¹² То је изазвало Миљковца и групу око њега, па су они упутили ултимативни захтев Главном одбору странке да се Московљевићев избор поништи, изјављујући да они неће подржати Московљевића, нити гласати за њега, већ да ће група издати проглас присталицама да апстинирају. Главни одбор је, убрзо, поништио избор Московљевића за носиоца окружне листе.¹³

Да би спречио цепање странке, Московљевић је на поновној кандидатској конференцији предложио да Воја Лазић буде носилац окружне листе и за подрински округ. Предлог је усвојен, а Московљевић је изабран за среског кандидата за Поцерину и Јадар.

Снажни противници међу земљорадничким првацима у Подрињу представљали су мотив више Московљевићу за ангажованију кампању, која је привидно обећавала изборни успех. „Изгледи су добри, јер је у петак у Шапцу био величанствен збор, преко 2.000 људи. Лазић је дошао колима. У суботу сам с Полићем одржао мали збор у Брасини, близу куће Михаила Ранковића, чији је син платио тројицу пропалица да кваре збор, али нису успели. Јуче сам с Јанком Недићем, Андром Поповићем и Стевом Илићем одржао зборове у Врањској и Варни, а најбољи у Цуљковићу, где смо били само ја и Стева и Мића Бошковић. Нисмо ни спавали, већ смо се у 2 сата кренули за Шабац. Сви рачунају да ћемо имати два посланика.”¹⁴

У целој Србији, са листе Савеза земљорадника, само је Воја Лазић у ваљевском округу освојио посланички мандат. Изборни резултати су тако демантовали Московљевића, о чему он сам каже: „И сврши се љута битка! Народни суд би и прође неповољно по мене. Не само да нисам ја изабран, већ није ниједан из округа! До сада сам се понедељником увек враћао с успешног пута, а данас кад је требало брати плодове тих успеха – неуспех. Ову недељу провео сам у Јадру и Поцерини. Одржао збор чак и у Брезјаку, па ипак су подбацили и Јадар и Поцерина. Сви су тврдили да ће Јадар дати 1.000, а није дао ни 400. У неким новим местима и добило се, али су старе организације подбациле, нарочито Текериш. Посавотамнава највише изгурала, захваљујући Свилеуви, где је Марковић притиском своје власти и имања изгуро скоро 300. А Мачва се страшно осрамотила. Азбуковица

¹² Исто.

¹³ Павле Јосић, *Шабац 1918–1941*, Шабац, 1981, стр. 171.

¹⁴ Архив САНУ, Дневник Милоша Московљевића – рукопис, сигн. 14.745.

много подбацила. Демократски новац нам је нахудио. Купљени су наши прваци. Огромно је изненађење. Републиканци једва пребацили 2.000. Нинко добио скоро 16.000 и 4 посланика, Вељковић 9.600 и 2 посланика, Ранко 3.800, Шкорић преко 3.000, а Ђока 1.600. Ми свега 5.700, а количник 6.090.”¹⁵

У Народној скупштини Краљевине СХС

У Народној скупштини Московљевић је ватрено бранио интересе сељаштва, наглашавајући да је Краљевини СХС неопходна влада која ће првенствено водити рачуна о сељаштву, као најбронијем делу становништва, и која ће на тај начин бити „сељачка” влада. „Шта то значи кад се једна влада може назвати сељачка. Не значи то да на пр. онај тамо мој пријатељ у гуњу постане министар или окружни начелник, него то означава владу која целокупну државну управу, законодавство, финансијско уређење подешава према интересима и жељама највећег дела народа, а пошто у нашој земљи има 80–85% сељака, то значи да се то све базира на сељаштву. Дакле потребно је да једна сељачка влада мора имати један сељачки програм. Не значи то спустити државу на сељачки ниво културни, то не значи упростити него значи радити и подизати сељака на виши степен. Целокупан програм те владе мора полазити од сељака и за сељака, али то не значи да буду интереси других редова запостављени, већ они морају да се везују за сељака и према њима да се подешавају. Ето то би био програм једне праве сељачке владе. То значи да би брига једне сељачке владе морала да се огледа у једном добром пољопривредном законодавству, јер ви знате, да се у једној савременој и уређеној држави целокупан државни живот мора управљати законодавством, без кога нема ништа. Законодавство дакле мора у нашој земљи бити у првом реду пољопривредно. Земљорадња мора бити главна брига државе, а питам вас, да ли у нашој земљи, у овој заиста сељачкој земљи, а споредно је како се влада зове, да ли је земљорадња била прва и главна брига досадашњих влада. (...)

Управа сваке државе има обележје онакво какво је потребно тој држави. Наша држава као сељачка морала би да има владу са сељачким програмом као рецимо што је има Данска па и Чешка, која иначе није земљорадничка земља. Исто тако као што свака индустријска земља на првом месту обраћа пажњу на индустрију, то је њена главна брига, на пример Енглеска, тако исто и свака држава која почива на земљорадњи обраћа земљорадњи највећу пажњу. (...) Из свега тога, господо, излази да је природно да наша сељачка земља пре свега осталог треба да има владу

¹⁵ Исто, понедељак, 12. септембар 1927.

која би морала обраћати нарочиту и највећу пажњу земљорадњи, земљораднику, његовом подизању економском, културном, просветном па ако хоћете и моралном.”¹⁶

У складу са програмом Савеза земљорадника, Московљевић наглашава да интересе сељаштва једино може да штити професионални парламент, у коме ће свака класа, свако занимање имати своје представнике. „То је, господо моја, на пример у Чехословачкој скоро остварено. Тамо имате земљораднике, који су гласали за земљорадничку странку, има и радника, који имају своје социјалистичке представнике, имате занатлије, који имају своју странку и своје представнике у парламенту и влади, имате трговце, индустријалце и чиновнике, који имају представнике у демократској странци.”¹⁷

Истински заступник сељаштва, Московљевић је, кроз питања и интерпелације, кроз дебате о буџету или о предлозима појединих закона, са скупштинске говорнице упозоравао на бројне тешкоће широких народних слојева. Тако је, незадовољан одговором министра финансија на његову интерпелацију о неправилностима приликом прикупљања пореза од народа, додатно истакао: „Господа порезници су и сувише ревносни, вероватно због тога добијају извесну награду, кад наплате што већу порезу. Ја не могу да се задовољим одговором г. Министра, да су неки грађани драговољно давали порез унапред, јер знам да ни они богатији не би могли сами да плате унапред порез, а камо ли сиромашни грађани у оваквој једној општини, као што је Каонска. Ја сам се чудило како су они могли да плаћају и за 1925. годину порез, а доцније сам видео да су им порезници претили, да ће им продати и волове ако не буду платили. Ја нисам овде навео случајеве, али могу и да наведем. Ја не знам да ли им је г. Министар Финансија препоручио, тим финансијским органима, да ако могу прикупљају порез и унапред, тако да људи који редовно плаћају своју порезу, да би у том случају морали плаћати порез и за оне који не плаћају редовно. На жалост та пракса постоји због честих избора. Не наплаћује се пореза, свима људима, да би они гласали за владајућу партију, а други зато што нису партизани, морају да плаћају за њих. Тако исто се ради и са општинским прирезом, који је за партијске противнике много већи него што би требао да буде. Ја сам на лицу места чуо жалбе о тим неправилностима у прикупљању приреза и пореза. Зато молим Господина Министра ако то није његова политика, да препоручи подручним органима да се тачно држе закона.”¹⁸

¹⁶ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, 44–50. редовни састанак, 19. фебруар 1926, књ. I, стр. 572.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС, редован сазив за 1925/26. годину, књ. II, стр. 2.

Исцрпно и документовано Московљевић је расправљао о пољопривредном кредиту на скупштинској седници 30. маја 1925. године. Истичући да у држави не само да није ништа учињено за „унапређење земљорадње”, већ готово ништа „ни за обнову земљорадње”, како би се она вратила у предратно стање, он посебно издваја три начина којима се то могло решити: путем аграрне реформе, путем накнаде ратне штете и путем пољопривредног кредита, подвлачећи да држава ништа од овога није извршила како треба.¹⁹

Критиковао је он и Закон о исплати ратне штете, истичући да он није донет „у корист сељака већ у корист капиталиста” и владајуће радикалне странке. Поготово је критички анализирао његову примену. „Закон о исплати ратне штете, као што знате, предвиђа исплату у року од 50 година. Обвезнице су издате на 1000 динара. По том закону народ је за те обвезнице могао набављати потребе у Немачкој, али ви знате да је све набавке вршила само држава, а приватни нико или врло мало.” Користећи се књигом *Државне Финансије и новчана реформа*, у којој аутор др Богдан Марковић каже да је на име ратне штете наша држава наплатила од Немачке 300 милиона златних марака, односно преко четири милијарде папирних динара, и извештајем Управе за ратну штету, у коме стоји да је вредност обвезница издатих народу нешто изнад четири милијарде динара, Московљевић, даље, подвлачи да је држава „могла сву одговарајућу суму новаца да изда народу, да му исплати обвезнице ратне штете, и онда не би народ оволико био оштећен”.

Не пренебрегавајући потребу да се из Немачке набави нешто и за државу, Московљевић подвлачи да се у тим набавкама „претеривало”. „Набављане су ствари, које нису биле тако преко потребне, а на крају крајева, држава је народ. Морате прво народу помоћи, да он излечи оне економске ратне ране, па би се онда створио дубљи финансијски извор и лакше би се могли од народа црпити приходи државни и разни намети, него сада. Јер, господо, кад ви нисте ништа учинили за обнову тога народа, како можете непрестано пењати намете и подизати буџет? Ви ћете, на тај начин, исцрпити његову привредну снагу. Таква финансијска политика је она иста, као кад би један неразуман сељак увек засејавао житом једну исту њиву, а никада је не би угаривао и ђубрио, јер ће се онда, на крају крајева, земља потпуно исцрпити и неће давати никакав приход. А да сте ви народу у натури дали оно што њему треба – не мора бити у готовом новцу – онда бисте тим подигли његову привредну снагу, а тиме бисте појачали и његову финансијску снагу. Али, ви не само што сте овде направили једну погрешку, коју нисте смели направити, него сте се огрешили и о закон о ратној

¹⁹ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, ванредни сазив за 1925. годину, XVI редовни састанак – 30. мај 1925. године, стр. 296.*

штети. Тај закон јасно наређује, да држава у натури може набављати из Немачке само за 50%, а грађани за 50%. То значи, кад је из Немачке добијено за 4 милијарде репарација, народ је требао да добије за две милијарде, и на тај начин половина ратне штете била би већ исплаћена. А где су, господо, други извори, које предвиђа закон о ратној штети? Кад буде моја интерпелација на дневном реду, ви ћете видети да има и других извора. Има прихода од секвестрираних имања; има прихода од продаје безвласничких имања, има помоћи које су даване појединим трговцима и индустријалцима, и које су они морали вратити итд. итд. Има тамо још и других средстава, али од свега тога у фонд ратне штете није ушло ништа. Најбољи доказ како се наопако радило види се у томе што је управа за ратну штету била дужна сваког првог јануара да објави стање фонда за ратну штету, али она још никад то није извршила. (...) Природно је, да кад се овако радило, кад народ ништа готово није добио помоћу тих обвезница, он није више имао никакве вере у те хартије. Нико се није потрудио да му објасни шта је та обвезница. Општинске власти нису то народу објасниле. Њима је то ишло у рачун. Општинске власти су служиле за посреднике трговцима, да би ови по јевтиније паре покуповали од народа те обвезнице.²⁰

Према владиној већини Московљевић је био критичан и због њене спорости на изједначавању закона и честог гажења Устава и закона. „Тако данас имамо тај факат да и ако смо грађани једне исте земље, имамо исту границу, једног владара, један парламенат, и ако се називамо централистичком земљом, ипак се седам година после уједињења у свакој области на други начин и по другим законима суди и управља. Откуда то, господо, зашто је то тако? Ту су опет по среди партијски интереси, партијски разлози. Садашње преживеле варошке странке, имају рачуна да постојеће стање, постојећи закони и уредбе остану, јер се помоћу њих оне најбоље могу да одрже на управи онако исто као што је помоћу њих Аустрија одржавала своју власт. Ето, из тих разлога код нас се, господо, закони не мењају. И зато и дандањи имате границу на Сави и на Дрини, која боде очи нашем народу који је тако дуго жудео да се споји и уједини са својом браћом, не само тери-торијално него у свему, и по законима и по уређењу и по односима власти према њему и по својим правима и дужностима У место тога, чим дође на Саву и Дрину он опет наилази на границу, видите каква смо ми унитаристичка и централистичка држава! Ја сам у почетку напоменуо како се кривица за овакво стање баца на Видовдански Устав, као да је он за све крив. Ја нисам гласао за Видовдански Устав и налазим да он није добар. Али, када сам се заклео на тај Устав као врховни Закон, онда тражим да се поштује док се не измени и да се по њему ради. Међутим, испало је нао-

²⁰ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 44–50. редовни састанак, 19. фебруар 1926, књ. I, стр. 569.

пако: да ми који смо били против тог Устава, тражимо да се он извршује а ви који сте га донели и гласали за њега ви спречавате његово спровођење на свакоме кораку. И ако нисам никакав обожавалац Видовданског Устава, који сам у своје време назвао турским Уставом, ја ипак хоћу да га узмем у одбрану и да кажем да он није крив за ово данашње стање. Јер видите Устав се налази само овде у овој књизи наштампан а у живот не проведен. Господо, или Устав треба мењати, ако не ваља, или, га, ако ваља, треба примењивати. Једни за Видовдански Устав кажу да је добар, да је основа наше државе и не знам шта, а други кажу да је то најглавнији узрок нашег оваквог несретног стања у коме се наша земља налази, а међутим ми стварно и немамо Устава, нико се не држи Устава, на сваком кораку он се гази.”²¹

Московљевићево критиковање зајма, на скупштинској седници од 22. јула 1922. године, изазвало је чак и физичко разрачунавање. „Данас је био а hot day, буран какав никад до сад. Ја сам неким случајем испао `јунак дана`. Сва галама произашла је због зајма који је изгласан вечерас. Ја сам пре подне одржао врло оштар говор за време којег неколико пута умало није дошло до туче. Кад сам ја завршио почео је Љуба Јовановић `гусларски` да брани зајам и ја сам му 2-3 пут упао у реч, на шта су се демократи разгоропадили, нарочито И. Шуменковић, који ми је после малог објашњења добацио: `Море то су вуцибатинска посла што ви радите!` На то сам ја подвикнуо: `А ви сте разбојничка банда!` Тада су сви демократи разјарени скочили, а Маговчевић је викнуо: `Шта си казао, понови!` И ја сам поновио. Видећи ме скоро самог (били су још само Васиљ Поповић и Драг. Јањић, а Видаковић је одмах побегао), они су полетели на мене и нека мангупчина Вулетић ме је ударио по лицу, те су ми спале наочари, али сам успео да га два пут ударим. Крста Марковић је потегао столицу на мене, а с друге стране испао је Маговчевић па ме је ударио, на што сам му и ја ударцем одговорио. Наш Јањић потегао је столицу, али су му је стенографи истргли. Наш клуб је поднео захтев да се демократски батинаши искључе са 10 седница, а они су предложили да се само ја искључим са 15 седница. На крају седнице је изабран нарочит одбор да извиди ову ствар.”²²

У странци

Схватајући Савез земљорадника као својеврсну „школу за сељаке”, Московљевић му се предао „и срцем, и душом, и вољом”, и почео га заиста „апостолски ширити”. Неуморно је крстарио по целој држави, проповедајући и објашњавајући његове идеје и програм. У родном му Подрињу скоро да није било села у које „професор”, како су га многи звали, из поштовања, али

²¹ Исто.

²² Архив САНУ, *Дневник Милоша Московљевића* – рукопис, сигн. 14.715. 22. јул 1922.

и подругљиво, није долазио да држи збор, конференцију, предавање или да присуствује некој свечаности. Неретко, он се, међутим, из завичаја враћао и разочаран, поготово у време предизборне кампање, када су тамошњи партијски прваци личне интересе стављали изнад свега. Тако он о седници Окружног већа у Шапцу 13. јануара 1923. године бележи: „Колико је наша странка још далеко од праве организације видео сам прекјуче приликом седнице Окружног већа у Шапцу. Било је дошло свега 6 чланова Извршног одбора и имало је да се одреди дан кандидације средских носиоца листе. Поред ових дошло је још неколико кандидата, који су се сад заинтересовали странком. Жалосно је било погледати како се људи отимају о мандат, па служећи се свакојаким смицалицама, газећи статут и одлуке Главног извршног одбора. Нарочито су се у томе истицали Муцић, па на жалост и Јанко Недић, иако је члан Главног извршног одбора. Само је председник Миљковац бранио статут и енергично и вешто утишавао сукобе и довео до неког резултата.”²³

Искрено верујући да Савез земљорадника може да се омасови и да, као покрет, напредује, поготово кад је забрањена КПЈ и када је он једини остао на крајњој левици, Московљевић није штедео труда у раду на организацији и његовом јачању. Скоро све време у врху страначког вођства, он је био незаобилазан у изради партијских докумената, у припремама страначких конгреса и њихових докумената. Издавачка делатност странке била је, најчешће, у његовим рукама. Календар *Село* излазио је првенствено његовом заслугом, а страначки орган, лист *Село* у њему је имао најсигурнијег сарадника. У најтежим моментима за лист он је чак обављао и дужност уредника-волонтера. Обављајући уреднички посао, уместо Уроша Стајића, он 17. јануара 1923. године записује у свој дневник: „Урош кобајаги уредник, а и кад је овде ни да чује за лист, већ ево четврти број сам уређујем, с помоћу др Милана.” После губитка посланичког мандата на парламентарним изборима 1927. чак осам месеци бесплатно је уређивао *Село*, мада је новац за уредништво исплаћиван Крајшумовићу, заменику уредника Уроша Стајића.²⁴

Оданој идеји стварања истинског сељачког покрета, Московљевићу је тешко падао неуспех Савеза земљорадника. Што се покрет „сасвим мртвио”, он је „окривљавао” краља Александра, који је, у страху да Савез земљорадника не постане републикански после забране комуниста, убацио у њега Јоцу Јовановића Пижона и Милана Гавриловића, а они су, уз помоћ „Босанца, ометали сваку револуционрану акцију и борбенији став”. Мада преоштро, као кривца је видео и Михаила Аврамовића, вођу и оснивача странке, за кога каже да, иако веома популаран у народу, није имао смисла

²³ Исто, 14. јануар 1923.

²⁴ Исто, 9. мај 1928.

за вођство, због чега је пао под „злокобан” утицај жене и шурака Милана Комадинића. Он је, по Московљевићевом виђењу, био „радикалски шпијун с бољшевичким демагошким способностима”,²⁵ са задатком да паралише ширење комуниста, па и јачање и учвршћење Савеза земљорадника међу сељаштвом, чега су се радикали, као странка са главним бирачким телом на селу, нарочито плашили.²⁶

Уверен у „кривицу” Михаила Аврамовића, Милош Московљевић се, у сукобу групе око Михаила Аврамовића и Милана Комадинића, као страначке „левице”, са Посланичким клубом Савеза земљорадника и делом његовог Главног извршног одбора, приклонио „десничарима”, који су однели превагу. Ово је, међутим, био редак случај да је Московљевић припадао већини. Неоптерећен личним интересима, јурњавом за положајем и министарском каријером, он је, скоро редовно, по бројним питањима, имао различит став од већине у вођству странке, понекад је чак остајао и усамљен. Тако је, као један од најоштријих критичара владине већине из редова опозиције, кога су многи, због борбеног левичарског става, сматрали и за комунисту (поготово после забране Комунистичке партије), био одлучно против било какве сарадње са владином већином. „Просто да човек очајава за нашу странку! Главни одбор као и да не постоји, Аврамовић се одметнуо сасвим, а ја и Урош не можемо да утичемо на ову шарену гомилу, какав је наш клуб. Вечерас сам се страшно разочарао: решавали смо о заједничкој опструкцији са позицијом, па су многи против тога, а за лојалну опозицију. То нарочито траже Јеремија, Дукић и Мића и наводе разлоге као да смо ми у владајућим партијама. Ја и Урош смо се згранули на њихова резонавања.”²⁷

Московљевић се нарочито противио уласку Савеза земљорадника у владу, што је често „лебдело” у ваздуху, стварајући мање или веће поделе у страначком врху. На седници посланичког клуба и Главног одбора Савеза земљорадника 14. новембра 1922. године, пошто су Воја Лазич и Врсаловић 13. новембра разговарали са Дринковићем, Крњевићем и Предавцем, као представницима Хрватског блока, разматран је план да Давидовић образује изборну владу, у коју би ушао и Савез земљорадника. Та влада би донела само 2-3 закона који су били на дневном реду, а онда изашла на изборе „као блок југословенске заједнице”, док би се споразум о ревизији Устава постигао тек у новој скупштини. Московљевић је, међутим, тада изнео мишљење да не треба да се улази ни у какву владу, јер би се тиме спасиле „пољуљане позиције демократа и блока”, већ да се тражи чисто изборна влада. И док су се Воја Лазич, Урош Стајић и Чедо Станковић такође изјашња-

²⁵ Исто, 4. новембар 1954. године.

²⁶ Исто, 4. октобар 1922.

²⁷ Исто, 20. јун 1922.

вали против уласка у владу, страначки вођа Јоца Јовановић је „отворено изашао с картама на среду па изјавио да је он за улазак у владу”. То је вероватно утицало и на опредељење већине осталих, због чега Московљевић закључује да ће при дефинитивном одлучивању већина ипак бити за улазак у владу.²⁸

Због катастрофалног резултата Савеза земљорадника на парламентарним изборима 18. марта 1923. године, и свега десет посланика, Милош Московљевић није очекивао понуду за улазак у владу. Али у једном моменту изгледало је сасвим другачије, услед ангажовања и самог краља Александра, за кога Московљевић каже „да је унапред решио да образује српски блок, јер је огорчен против Хрвата”, па је одвојено имао дуге састанке са Војом Лазићем и Јоцом Јовановићем. „Због малог броја наших посланика ја сам рачунао да смо имуни од министријализма, али ми данас изгледа да ћемо главачке улетети у владу. Лазић нам је данас реферисао о свом разговору с Краљем, који је трајао више од сата. Краљ му је одмах рекао да жели радну, коалициону радикално-демократску-земљорадничку владу, јамчећи да ће аграр у Босни бити решен по нашем предлогу, а успећемо и земљорадничко законодавство да спроведемо, чиме ћемо добити у очима земљорадника. Признао је, кад му је Лазић то напоменуо, да је погрешно што је поверио изборну владу само радикалима, али, вели треба исправити погрешку, па се узда највише у нас 10! Лазић га је упознао са радикалским изборним терором и поткупљивањем, на шта је он рекао да нам симпатише и жели успеха. После Лазића, Јоца Јовановић нам је реферисао о свом разговору са Краљем истог дана, који је био још опширнији, али се сводио на исто, да уђемо у пословну владу”.²⁹ Одлучним и исцрпним говором, да не треба да се улази ни у какаву владу, који је подржао и Воја Лазић, Московљевић је успео на преподневној седници Главног одбора 18. априла 1923. да за свој предлог обезбеди већину. Међутим, упорним инсистирањем у свом дугом говору, Милан Гавриловић је успео да се одлука промени, с тим да се „Краљу саветује да позове и Корошеца и Спаху на разговор, па и Радића”, и да му се још не даје коначан одговор док се не договори са Давидовићем. „Решено је да Лазић не да Краљу дефинитиван одговор, већ да каже да се још саветујемо и чекамо Главни извршни одбор. Јоца је разговарао с Давидовићем, чији клуб још није дао дефинитиван одговор.” Подсећајући да коалиција демократа и Савеза земљорадника не би имала већину у Народној скупштини и да не би могла да измени изборни закон, без чега се не би смело ићи на нове изборе, Московљевић прозире намеру Давидовића. „Изгледа да је Давидовић саветовао краљу да навали на нас, не бисмо ли ушли у владу, само зато да ојачамо демократску опозицију према

²⁸ Исто, 14. новембар 1922.

²⁹ Исто, 18. април 1923.

радикалима и у ушима бирача, јер би тешко оправдали поновни улазак у владу с радикалима код народа, а кад смо и ми ту, рекли би да је ситуација опасна, земља у опасности итд. А Јоца му у томе иде на руку.³⁰

Описујући кризу око формирања владе, Московљевић два дана касније закључује: „Ова криза је тако крупна и судбоносна да се може десити и оно што никад нико није могао ни помислити при садашњој снази: да ми сами узмемо власт. Пре подне нам је Лазић саопштио свој синоћни разговор с краљем, који непрестано рачуна на нас.” У ноћи 19/20. априла, (од 9 и 30 до 1 и 30), код краља је био и Милан Гавриловић, и њему је краљ потврдио да прихвата интегрални програм Савеза земљорадника, али је поставио питање његове реализације. О овоме је Гавриловић реферисао на састанку код Јоце Јовановића 20. априла (у 2 и 30 по подне), коме су присуствовали још и: Милош Московљевић, Воја Лазић, Милан Влајинац, Урош Стајић и Дуле. Резултат трочасовне дискусије, а на бази уверења да је краљ „толико изгубио веру у поштење” радикала и демократа и да је „готов погазити Устав” и дати власт Савезу земљорадника „и без парламента, на две године, као Мусолини”, био је закључак: „да Гавриловић саветује Краља да повери владу радикалима и демократима; који не могу дуго владати, па после избори, макар и ми ушли у изборну владу”. Веровао је и сам Московљевић да је за државу „зло да се досадашњи режим продужи”, али је сматрао да је „још боље да она још мало претрпи”, како би се радикали и демократи потпуно компромитовали, што би Савезу земљорадника, који би у међувремену боље организовао масе, на изборима обезбедило „већи успех”.³¹

По подне, 21. априла 1923. Пашић је, ипак, добио од краља мандат за састав шире коалиционе владе. Одлуку о уласку у владу Главни извршни одбор Савеза земљорадника препустио је посланичком клубу и ужем извршном одбору. На клупској седници 23. априла Московљевић је, учивши да Босанци плански траже да се коначна одлука о уласку у владу донесе у клубу и то без расправе и у начелу, пре доношења услова за улазак у владу, инсистирао на начелној одлуци да ли ће да се улази у владу или не, као и на томе, ако се не улази у владу, да ли да се одбију било какви преговори или да се „ради маса” поднесу неприхватљиви услови. Сви су, међутим, били против таквог предлога, чак и Воја Лазић. „На то су сви скочили доказивати да је то још у суботу по подне решено, на што сам ја рекао да ја нисам био кад је то решено и нека ми се записником докаже. Секретар је прочитао записник и није нашао, а међутим ме је и Лазић пре тога изрезали и Дуле скочио као петлић да ме `бије`, па и сви остали су били против мене. После тога је настала дуга дебата и Гавриловић је саставио услове и оштроуман план како да доскочимо Пашићу. Разуме се, улазећи у владу.

³⁰ Исто, 18. април 1923.

³¹ Исто, 20. април 1923.

На крају смо поименично гласали, и сви су били за улазак само ја против, и од бивших посланика Чеда, а Стојић је био такође гласао с нама, а после почео да се изговара да није разумео и променио мишљење. Врдаламом се он често показао! Кад је Гавриловић видео исход гласања он се уплашио да ми доцније, у случају неуспеха не искоришћавамо то што су они гласали за улазак у владу и тражио је поново гласање, јер вели он је такође начелно против уласка, а подноси услове и подешава их тако да буду примљени. Сем тога раније је доказивао како треба да уђемо у коалицију да помогнемо Краљу, јер он то жели и зато што је на Босни свуда разглашено да Краљ жели да уђемо у владу, па не смемо друкчије. А што су пре дефинитивне одлуке то разгласили? На крају рекао је, ако Пашић не хтедне примити наше услове да Лазић иде Краљу и жали се, другим речима да од њега тражи протекције! Тупањанин готов чак и без икаквих услова да уђемо у владу. Дотле се наша станка срозала! Постала је права `Краљ. земљорадничка дворска странка`. На крају крајева Аврамовић ће имати потпуно право.”³²

Планирајући да влада падне после доношења закона о буџету и пореског закона, па чак и пре тога на изборном закону, и да се иде на изборе, Гавриловићеви услови, које је Лазић у три сата однео краљу, подразумевали су: 1) општи закон о аграру у року од месец дана; 2) земљораднички закон; 3) чиновнички, инвалидски и о ратној одштети до краја другог месеца; 4) закон о подели на веће области; 5) пропорционални изборни закон; 6) буџет до краја месеца; 7) да се казне сви чиновници који су се при изборима огрешили о 107. члан Устава.³³

Пошто је Давидовић тражио пословно-изборну владу, на услове Савеза земљорадника Пашић није одговорио, већ је вратио мандат краљу, који га је, међутим, замолио да још једном покуша.

Захваљујући захтеву демократа да влада буде изборна и жељи радикала да сами владају, пропали су изгледи да Савез земљорадника уђе у владу, чиме ће се, према Московљевићу, и пропасти ове странке „одложити до боље прилике”. Дубоко разочаран, он је 25. априла записао: „Једва сам се повратио од моралне депресије због онога што сам ових последњих дана чуо и видео и што ће нашу странку упропастити, ако буде ишла за `земљорадничким идеолозима`, какви су: Јовановић, Гавриловић, Дуле, Тупањанин.”³⁴

Верујући да радикали неће успети да формирају владу, Љуба Давидовић је, понудио Савезу учешће у изборној влади. Понуда је опет наишла на прихватање већине, изузев Воје Лазића и Милоша Московљевића. „Лазић

³² Исто, 23. април 1923.

³³ Исто.

³⁴ Исто, 25. април 1923.

је сад одједном постао одлучан противник сваке коалиције с демократи-ма, сматрајући да бисмо у Србији горе прошли, али су његова резоновања врло слаба.”³⁵

Признајући да би Савез земљорадника на изборима, са постојећим изборним законом, пуно боље прошао у влади него ван ње, Милош Московљевић је ипак сматрао да странка у народу треба да стиче присталице „не милошћу краља и силом власти, већ програмом и добром организацијом”. Уколико, пак, то није могуће, он закључује да „маса нису дозреле за наш покрет”, и да га је боље за неко време и суспендовати, него сада компромитовати. „Боље је славно умрети, него срамно живети. Али су сви, а нарочито Урош, зато да будемо крајње опортунисте, да се `пришпендламо` ма уз кога. Чак је и Др Милош за то да уђемо у владу.”³⁶

Криза владе и њене парламентарне већине и почетком 1924. године актуелизовала је улазак Савеза земљорадника у владу. Љуба Давидовић је у разговору са Војом Лазићем тражио да Клуб Савеза земљорадника донесе одлуку о уласку или неуласку у владу, инсистирајући да он макар буде спреман да помаже нову владу. С тим у вези Клуб је 14. марта 1924. одржао седницу, са које је издат и коминике, из кога се види да је Клуб за образовање владе, али да ће даље своје држање одредити тек кад падне влада, показујући тиме да не мисли улазити у блок. Овако сроченом коминикеу противили су се једино Јоца Јовановић и Милош Московљевић, сматрајући да он може „нашкодити дефинитивном стварању блока”.³⁷

Московљевић и Воја Лазић противили су се уласку у владу и на посебној седници Главног извршног одбора странке 21. марта 1924. на којој се расправало о односу према блоку и Радићу. Њих двојица су једино „држали кордон” и позивали на опрезност.³⁸

Пашићевим формирањем владе, и поделом у редовима демократа, Савез земљорадника је испао из комбинације, што је свакако утицало и на одржавање, каквог таквог, јединства у странци, о чему Московљевић пише: „И сврши се љута битка, и сломи се сабља бритка о демократску главу! Пашић пред вече успео да састави владу, поцепавши демократе, јер му је пришао Прибићевић са 17 друга, те ћемо сад имати радикалско-цемијетско-немачко-демократску владу. Сад ми је лакнуло, јер смо опет испали из комбинације и нестало је бојазни да дође међу нама до сукоба, па можда и до цепања због уласка или неуласка у владу. Пашић је дуго задржао Лазића, наговарајући га да приђе овој `државотворној страни` и дуго га саве-

³⁵ Исто, 28. април 1923.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто, 14. март 1924.

³⁸ Исто, 21. март 1924.

тујући, али му је Лазић добро одговорио, да је ово најбоље решење за нас, јер се нисмо компромитовали уласком у владу.”³⁹

Због поновног Давидовићевог позива Савезу земљорадника да уђе у владу, посланички клуб је држао бурну седницу 29. јула, на којој се већина Клуба и Главног одбора изјаснила за улазак у владу. Против су били само Воја Лазић, Милан Гавриловић, Урош Стајић и Милош Московљевић, који о тој седници каже: „Први је повео коло Вујић, говори `гарантује` да ћемо изгубити Банат, ако не уђемо у владу и искористимо власт, а он је, дабоме, обећавао Маркове конаке и бог зна чим завараво свет, па треба обећање испунити. Кокановић и Дуле су га слошки помогли, а Јоца је, по обичају, био неодређен. А велики левичар Јонић умало се није потукао са мном што сам доказивао штетност уласка у владу. Васиљ и Бора су да се главачки улети у владу, па су чак и др Миша и Влајинац за то.”⁴⁰

Ово деликатно питање требало је да се реши 4. августа, на седници посланика, и 5. августа, на ванредној седници Главног извршног одбора, од кога је Московљевић једино видео спас, јер није имао поверење у посланике. „А по посланицима, овим садашњим, тешко странци! Продали би они сто програма за чанак сочива.”⁴¹

Главни извршни одбор оправдао је Московљевићева очекивања. „Али сам данас имао сатисфакцију да чујем како је готово цео Главни извршни одбор против уласка. Триво Дрљача је лепо дезавуисао своје посланике Чеду и Дула! Никад седница није текла тако глатко и једнодушно као данас, само је при редиговању резолуције Јонић опет направио мало галаме.” У резолуцији је прихваћено да се влада помаже, али „под условима, којих има читав низ и који ће се објавити у zgodном моменту”.⁴²

Неуспех на парламентарним изборима од 8. фебруара 1925. изазвао је праву пометњу у врху Савеза земљорадника. „Просто су сви изгубили главу!” Поједини су чак били склони присаједињењу странке некој другој странци. О томе је Московљевић у свом дневнику 3. маја 1925. забележио: „Урош синоћ заподеде разговор о нашем политичком ставу, изјављујући да бисмо требали неком да се прикључимо, вероватно мисли на демократе!” Ово питање је било доминантно и на седници Главног одбора странке 5. маја, иако је она сазвана првенствено ради договора око приступања измени Статута странке. „Урош је покренуо питање о нашој блиској вези с опозицијом. Он, Јонић и Влајинац предлажу ништа мање него да се фузионишемо с демократима. За Влајинца су демократи готово сасвим исто што и ми, а Јонић се боји да се демократи не назову `Земљорадничка демократска странка`.” Карактеришући их као „чудне људе”, којима је на

³⁹ Исто, 25. март 1924.

⁴⁰ Исто, 31. јул 1924.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто, 5. август 1924.

првом месту лични интерес, Московљевић даље констатује: „Влајинац и Урош су били напредњаци, па кад су им се изјаловиле наде у Савезу земљорадника они хоће у демокартско друштво. А ја сам их сматрао најидејнијим! А што се тиче Јонића, он је увек био превртљивац и на његово мишљење и не полажем. Али, и остали присутни нису с раскида за ову комбинацију. Само сам ја ћутао.”⁴³

Клонуће духом земљораднички прваци су показали и на саветовању Главног извршног одбора 21. јула увече, када су сви, изузев Милоша Московљевића и Јоце Јовановића, прихватили декларацију нове Пашић–Радићеве владе. „Просто су сви клонули духом, изгубили компас, па не знају шта раде. Појава Радићеваца у влади пореметиће односе у свима странкама, па и у нашој. Сви нешто очекују од Радићеваца, неку заштиту и сарадњу. Као да би радикали трпели да нас Радићевци ојачавају. Сутра ће се спремити наша изјава, и ја ћу покушати да их одвратим. Сад ми изгледа да имају права они који говоре да је Милан Гавриловић радикал. Он се противио лањске године да помогне Давидовићеву владу, а сад пристаје да помаже Пашићеву! Само Јоца изгледа да је солидаран са мном.”⁴⁴

На седници Главног извршног одбора, 22. јула по подне, Московљевић је дугим и документованим говором, потпомогнут изјавом Јоце Јовановића, успео да убеди већину да гласају против декларације владе, и то углавном „због радикала”.⁴⁵

„Министеријалци” у вођству Савеза нису се, међутим, олако предавали, претио је чак и расцеп. У Главном извршном одбору политичка тактика, око уласка или неуласка у „неку коалициону владу” била је најчешћа тема. И мада је на седници од 20. фебруара прихваћен предлог Воје Лазића „да се иде својим путем, а ако затреба да се сазове ванредна седница,”⁴⁶ Јоца Јовановић се свакодневно, „и пре и после подне” састајао са шефовима опозиције и договарао, дајући, вероватно, самоиницијативно и без икаквих консултација, пристанак за улазак у владу. О томе Московљевић бележи: „Изгледа да је Јоца, и без нашег пристанка, дао пристанак за наш улазак у владу. Пошто нас је мало, добили би смо подсекретарска места. Тако он, више у шали, каже Чеди и Вујићу, али вероватно да је то и углавио. И како се још сутра може свршити криза, а ми се сви разилазимо по зборовима, то би он сам ту ствар коначно свршио, а нас ставио пред свршен чин. Знао да би већина ужег одбора и посланика била за то, али ипак овако не би смео радити.”⁴⁷

⁴³ Исто, 5. мај 1925.

⁴⁴ Исто, 22. јул 1925.

⁴⁵ Исто, 22. јул 1925.

⁴⁶ Исто, 20. фебруар 1926.

⁴⁷ Исто, 3. април 1926.

После конгреса Демократске странке 15. и 16. јануара 1928., који је овластио Давидовића да поведе преговоре за широку концентрацију, поново се указала прилика „министеријалцима” из Савеза земљорадника. „Наш Јоца се стално саветује с њим, што значи да је вољан да улети у владу. Није ми познато да ли се с ким договара од наших меродавних”⁴⁸

Према Московљевићу, за улазак у владу били су тада сви интелектуалци из посланичког клуба, изузев Милана Гавриловића, захваљујући чијем вештом пледирању за неутралност Главни одбор ипак није одобрио „да се уђе у владу тзв. демократске уније или генералску, што би се иначе десило.”⁴⁹

Иако је Московљевић на страни Посланичког клуба Савеза земљорадника у сукобу са групом Комадинић–Аврамовић, тврдећи чак да је Аврамовић крив за неуспех у стварању снажног земљорадничког покрета, његово изношење скоро непрестаних тежњи једног броја угледних функционера странке, углавном чланова посланичког клуба Савеза земљорадника, да уђу у владу показује сасвим супротно. Заправо његова запажања су у складу са закључком седнице Главног извршног одбора у Великој Плани од 20. новембра 1922. године, о најодлучнијој осуди покушаја „посланичког клуба да направи пакт са демократима, Давидовићем, беговима, клерикалцима, трибунашима и заједничарима да се створи једна заједничка влада”⁵⁰. Такође, Московљевићева тврђења о министеријалцима у врху странке и пресудној улози Јоце Јовановића у преговорима са осталим опозиционим странкама о уласку Савеза земљорадника у владу, чине оправданом осуду Посланичког клуба коју је изнела редакција тзв. Комадинићевог *Села*, а која гласи: „Оно неколико ћата и капиталиста прикупљених у посланичком клубу, хоће пошто пото у владу. Али страшљивци какви су они не смеју отворено да стану уз Пижона, који је у њихово име завршио споразум са демократима и беговима. Сада су се мало окуражили и изјављују да је посланички клуб готов да ступи у ону владу која хоће споразум с хрватском господом. Дакле не више борба за добро и слободу народа, већ министарске фотеље.”⁵¹

Није Московљевић критички био расположен само према ставу вођства партије око уласка у владу. Нарочито је критиковао нерад и неактивност врха странке. „Наш реорганизовани Главни одбор слабо ради: Урош опет отпутовао на југ, а неке секције нису ни конституисане! Просветно-пропагандистичка секција је направила свој правилник (по нацрту др М. Ђ. Поповића), пун лепих замисли, али тешко изводљив, јер нема људи! (...) Рад Главног извршног одбора иде траљаво, у уторак на седницу је до-

⁴⁸ Исто, 19. јануар 1928.

⁴⁹ Исто, 19. фебруар 1928.

⁵⁰ Село, 166, 10. децембар 1922, стр. 2.

⁵¹ Исто, стр. 3.

шло мало људи, лист се опет уређује на дохват, иако сам ја покушао да му дам физиономију. Правила Задруге још нису готова. А о политичкој ситуацији, с обзиром да приближавање ХРСС радикалима и евентуални расцеп њихов, и да не говоримо. (...) А код нас у Главном одбору страшна апатија и нерад. Јуче је требало да буде седница Просветно-пропагандистичке секције, па се није могла одржати због малог броја. И раније Главни извршни одбор није ништа радио, али је бар Клуб био врло активан, а сад Клуба немамо, и уместо да Главни извршни одбор буде много активнији, он је постао још гори! Просто човек да очајава. (...) Јуче смо разговарали о ликвидацији наше централне Задруге и оснивању банке, па ништа. Треба 10 милиона основног капитала, а кад се повела реч о том колико се може у Банку уписати и Јоца и Гавриловић се извукоше. И сад ствар и даље остаје нерешена. А шта ћу да кажем народу? Докле ћемо га заваравати, а нисмо кадри ништа да учинимо на овом пољу.”⁵²

Као оштар критичар и „својих”, он уочи завођења шестојануарске диктатуре, у свом дневнику бележи: „Ко ће спасити земљу? Трбало би наш Савез земљорадника, али је он још слаб, још неспособан ни себе самог да води, а камо ли државу. У њему ствари никако да пођу на боље.”⁵³

Огорчен на стање у странци Московљевић чак и шестојануарску диктатуру види као спас за странку. „Неки наши су доста преплашени и губе присуство духа, а ја налазим да ово ванпарламентарно и вануставно стање може нама користити, јер оно не може дуго трајати, па и ако дуго таје остале политичке странке изгубиће свој *raison d'être*, а ми као социјално-привредна организација ћемо се одржати и без избора и кад се буде вратило парламентаризму, ми ћемо бити једина јака организација, која ће моћи прихватити политички терет. Ова диктатура ће само бити један потребан одмор од политике овакве каква се до сад водила. Само ми треба да будемо способни да одржимо контакт с народом путем привредног и културног рада.”⁵⁴

Биографија Милоша Мисковљевића

Милош Московљевић је рођен у Варни код Шапца 22. октобра (4. новембра) 1884. године, у задружној земљорадничкој породици, од оца Стевана и мајке Стамене – Драге.⁵⁵ Основну школу похађао је у Варни (1892–1896), а гимназију у Шапцу и Београду. На Великој школи, касније

⁵² Архив САНУ, *Дневник Милоша Московљевића*, рукопис, 14.745, 8. март, 1. април и 3. април 1925.

⁵³ *Исто*.

⁵⁴ *Исто*, 6. јануар 1929.

⁵⁵ Добрило Аранитовић, *Био-библиографија Милоша С. Московљевића*, рукопис, стр. 1.

Филозофском факултету, завршио је студије српског језика и књижевности и руског језика 1908. године. Двадесет година касније, 6. октобра 1928. постао је први доктор филологије на Београдском универзитету.

Пре Првог светског рата радио је као суплент гимназије у Нишу (1908–1909) и као суплент и професор у Трећој мушкој гимназији у Београду (1909–1914). Учествовао је у балканским ратовима и у Првом светском рату. Носилац је *албанске споменице*.

По завршетку Првог светског рата био је кратко време професор у Трећој мушкој гимназији у Београду (1919–1921), јер је пензионисан после освајања посланичког мандата на изборима за Уставотворну скупштину 1920. године. Од губитка посланичког мандата на парламентарним изборима 1927. па до Другог светског рата био је хонорарни професор у више приватних школа у Београду, директор-благајник у Српској књижевној задрузи (1931–1933), стручни сарадник и технички секретар у Лексикографском одсеку Српске краљевске академије (1933–1939) и професор Више педагошке школе у Београду (1938–1943).

После Другог светског рата био је министар шумарства Народне републике Србије (1945–1946), изванредни посланик и опуномоћени министар у Ослу (1946–1949) и Каиру (1949–1950). Од 1950. до 1960. до поновног пензионисања радио је у Институту за српскохрватски језик Српске академије наука и уметности. Говорио је руски, немачки, француски и енглески, служио се италијанским и норвешким и осталим словенским језицима (словеначким, бугарским, чешким и пољским). Писао је лингвистичке огледе и студије, приказе књига, критике, политичке чланке и расправе, бавио се преводилаштвом, махом са руског језика. Уређивао је листове, часописе и календаре, приређивао издања других писаца. Био је члан Удружења преводилаца Србије (1953). Одликован је *орденом белог орла V реда* на предлог министра војног (1920) и норвешким орденом *великог крста светог Улафа* (1949). Умро је у Београду 30. јуна 1968. године.⁵⁶

⁵⁶ Исто.

Summary

The Political Activity of Miloš Moskovljević in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes

Key words: *Kingdom of the SHS, Miloš Moskovljević, peasantry, political activities, diary notes.*

Having joined the Agriculturalists' Union, Miloš Moskovljević buckled down to spread it like an apostle. He mingled among the people, not only in political rallies during election campaigns, but also during various festivities, in order to hear the needs of the people and to present in an unobtrusive way the programme of his party. He particularly liked to visit the villages in his native region around the Drina, where he was three times elected member of the Parliament (1920, 1923 and 1925). He defended vehemently the interests of the peasantry in the Parliament, criticizing the government measures, taking part in the budget debates and discussions of certain bills, such as the Bill on War Indemnity or the Bill on Agricultural Credit. Alone or together with the Agriculturalists' fraction, he submitted numerous interpellations and MP questions, as well as some bills, among which was also the Bill on War Indemnity.

Staunchly loyal to the Agriculturalist' Union as an economic, social and cultural movement, he was also very critical of the work of the party's leadership, of which he himself was also a member most of the time. Although he sided with the Parliamentary fraction in its conflict with the group of Mihail Avramović and Milan Komadinić, seeing too one-sidedly Avramović as the only responsible that the movement was not spreading, Moskovljević was also a sharp critic of his own fraction. He criticized the party leadership for lack of work and activity, and particularly their willingness to draw the party into the government for personal interests and ministerial posts.

УДК 94(=161.1)"1941/1945"
314.151.3-054.7(=161.1)(497.1)"1941/1945"

ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–1945.

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду је на основу архивских извора и аутентичне штампе извршен преглед политичких и друштвених активности у којима су учествовали руски емигранти током Другог светског рата и Грађанског рата у Србији 1941–1945. Руски заштитни корпус и пук „Варјаг” су биле најкрупније руске формације које су чувале немачки окупациони режим и бориле су се са партизанима у Југославији. Осим тога руски емигранти су дали новинарски и сликарски допринос антикомунистичкој и антибританској пропаганди. Не можемо да занемаримо ни личну комуникацију у којој су емигранти ширили своје политичке погледе.

Кључне речи: Други светски рат, руска емиграција, пропаганда, колаборација, Руски заштитни корпус, пук „Варјаг”

После завршетка Првог светског рата у саставу државе под влашћу српске династије Карађорђевића нашла се апсолутна већина српских етничких територија, тако да приоритет нису била спољна освајања, већ унутрашњи проблеми. Краљевина Југославија се 1941. налазила у изузетно тешком положају због неуспешног процеса интеграције више националних делова који су је сачињавали, а и због напетости између Срба као доминирајућег народа и других народа – Хрвата, Македонаца и Албанаца. У периоду између два светска рата југословенска полиција се борила са наоружаним сепаратистима у Македонији, Хрватској и на Косову у исто време када су политичари једва одржавали целовитост државе у политичким

борбама у Скупштини. Најбољи лек за учвршћивање целовитости земље је био економски развој који је пружала неутралним земљама предстојећи светски сукоб. Потребне зарађених земаља за сировинама и посредничким услугама обогатиле су Швајцарску, Шведску и донекле Турску. Неопходно је истакнути да ни нацистичка Немачка ни црвени СССР нису тежили увлачењу Југославије у светски конфликт, оправдано видећи у њој периферију Европе која није имала кључног значаја у будућем сукобу велесила.¹ Немачка је била заинтересована за непрекидну испоруку сировина² и није вршила на Југославију претерани притисак,³ а СССР је објективно оцењивао потенцијал аграрне државе истрошене унутрашњим конфликтима и тежио је да очува неутралност Југославије.⁴ Чак и крајем рата 1944. територија Југославије представљала периферију ратних активности – главнина јединица Црвене армије је прошла североисточним крајевима земље са сразмерно мањим губицима. Београдска операција је била најмање стратегијски офанзивна по томе колики су били губитци Црвене армије.⁵ Циљеви и резултати операције (затварање путева повлачења немачких трупа са Балкана преко Југославије, осигуравање левог крила у офанзиви на Будимпешту и излазак на мађарску границу) не би били стратешки потребни да се Југославија придржавала потпуне (као Шведска и Швајцарска) или условне неутралности (као Бугарска и Турска).

Ипак у пролеће 1941. британска специјална служба, која је тежила да побољша положај својих трупа у Грчкој,⁶ организовала је државни удар који је увукао Југославију у рат. У исто време влада Уједињеног Краљевства била је потпуно свесна безизлазности стратешке ситуације Југославије и њеног неизбежног брзог и крвавог пораза.⁷ За неколико дана и са минималним губицима Вермахт је окупирао Југославију. У наредне 4 године бруталног грађанског рата више стотина хиљада становника Југославије је страдало

¹ Van Creveld Martin, *Hitler's Strategy 1940–1941, The Balkan Clue*, Cambridge, 1973.

² M. Ristović, *Немачки нови поредак и Југоисточна Европа: 1940/41–1944/45: планови о будућности и пракси*, Београд, 1991, стр. 34; Д. Алексић, *Приврѣда Србије у другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 111.

³ К. Типпельскирх, *История Второй мировой войны*, СПб.; 2002, стр. 19–194. Чак и када је касније Југославија морала да се придружи земљама антикоминтерновског пакта обавезе која је она имала да извршава према Немачкој су биле минималне, па чак нису обухватале ни обавезну дозволу Југославије на транзит војника и војне технике. Н. Д. Смирнова, *Балканская политика фашистской Италии. Очерк дипломатической истории (1936–1941)*, Москва, 1969, стр. 241.

⁴ *1941 год./Россия. XX век. Документы*, в 2 книгах, Москва, 1998. Кн. 1, стр. 310–311.

⁵ Г. Ф. Кривошеев (под ред.), *Россия и СССР в войнах XX века. Потери Вооруженных сил. Статистическое исследование*, Москва, 2001.

⁶ D. Stafford, „SOE and British Involvement in the Belgrade Coup d'Etat of March 1941”, *Slavic Review*, Vol. 36, No. 3, 1977. Чињеница да је специјална служба Британије имала одлучујућу улогу у догађајима 27. марта 1941. није спорна ни за совјетске истраживаче. Смирнова, н. д. стр. 242.

⁷ У. Черчилл *Вторая мировая война*. Москва, 1991, кн. 2, стр. 76, 84.

од руку својих компатриота, доживело је безбројна мучења, прогон, губитак имовине и огњишта.

Почетком 1941. на подручју Краљевине Југославије је живело око 30 хиљада руских емиграната, који су захваљујући свестраној подршци српске владајуће елите стекли у Југославији значајан ниво права и слобода. У претежно аграрној земљи коју је тешко погодио разоран рат, релативно добро школовани и обучени, руски емигранти су успели да заузму одређене друштвене положаје. Социјална група руских емиграната у Краљевини Југославији била је створена не само њиховим формалним повезивањем на основу избегличког статуса (Југославија је пружила руским емигрантима права и привилегије више него било која друга земља) него и веома јаким неформалним унутрашњим везама. Ове неформалне везе су сигурно укључивале носталгичну љубав према Русији, оданост православљу, опште конзервативне (али не и традиционалистичке) погледе, негативан однос према комунизму и схватање о томе да се екстремни левичарски погледи морају сузбијати насилним методама.⁸ Све ово се у локалним југословенским условима повезивало са лојалним односом према Југославији и владајућој династији Карађорђевића. Лојалност се базирала на пријатељском односу значајног дела српске елите према руским емигрантима. Те кругове су предводили краљ Александар Карађорђевић (1888–1934) и патријарх Варнава Росић (1880–1937) који су се школовали у царској Русији и гајили симпатије према руским избеглицама. Услед тога руска колонија у Југославији, махом формирана од бивших војника антибољшевичке Беле гарде и њихових породица, претворила се у центар десничарске струје у оквиру руске емиграције, која је видно одскакала од либералних емигрантских друштава у Прагу и Паризу.⁹ Ово је било и те како очигледно руским емигрантима који су долазили у Југославију: „На станици Нови Сад – као да је право из гроба васкрсла слика далеке, далеке прошлости: генерал у руској униформи са два Георгија (sic! – ордена на грудима). Овде у Југославији још су многи руски војници сачували своју руску униформу.”¹⁰

Уочи рата југословенска и српска владајућа елита је почела да се поларизује по питању спољнополитичке оријентације према Немачкој, Британији или СССР-у, што је директно утицало на концентрисање у источном (српском) делу земље емигрантске масе. Побољшавање односа са СССР-ом је носило ублажавање антикомунистичких ставова и услед тога

⁸ Упоредити са релативном популарношћу код руских емиграната у Југославији предавања везаних за војне теме, школовања мушке деце у војним (кадетским) установама и читања књига на војну тематику. Значајан део књига из војних наука стално су објављивали (а то по свој прилици значи да су и читали) руски емигранти у Југославији. Ј. См. Качаки., *Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920–1944. Покушај реконструкције*, Београд, 2003, стр. 15–16.

⁹ РГВА, ф. 730, оп. 1, д. 173, л. 26.

¹⁰ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 269.

неизбежно погоршавање емигрантског статуса. Побољшавање односа са Немачком и Британијом није утицало на положај емиграната, али је појачавало ризик увлачења Југославије у рат. Југославија више није имала снажне политичке лидере који би могли да обезбеде неутрални статус Краљевине.

После напада Немачке и њених савезника на Југославију, руски емигранти у Југославији су се заклели преко својих вођа председника Делегације за заштиту интереса руских избеглица Василија Николајевића Штрандтмана (1877–1963) и митрополита Анастасија [Грибановског] (1873–1965) на „безграничну оданост Руске емиграције и њену чврсту оданост и у будућности традицијама... предака”.¹¹ Уредништво гласила руске емиграције *Руског гласа* (Руског гласа) је позивало сународнике да се „уздрже од празних прича и да се баве одређеним им послом, а ако буде требало и да изврше свој дуг пред земљом која [нас – А. Т.] је толико... гостољубиво дочекала”.¹² Намерено брутално бомбардовање Београда 6. априла 1941.¹³ су руски емигранти, као и остало становништво Србије осетили као „сурово и бесмислено”.¹⁴ Београдска руска колонија је била једна од најкрупнијих у земљи и зато је у значајној мери била оштећена овим варварским чином. Позвани у војску руски емигранти су се потпуно одазивали, па је 12% руских учесника Априлског рата погинуло у борбама.¹⁵ Ипак већ 17. априла, опкољена са свих страна, Југославија није издржала издаје унутрашњих субверзивних елемената (одређених сепаратистички расположених националних мањина) и предала се. Услед ове националне катастрофе заједно са српским војницима и официрима и 173 руска емигранта која су се борила у Априлском рату су се нашли у немачком логору за ратне заробљенике. Већина ових руских заробљеника (официри, војни техничари, војни инжењери, пилоти и специјалисти за ПВО) се нашла у озлоглашеној тврђави Колдиц између Лајпцига и Дрездена.¹⁶

Стандардни поступак Немаца после окупације европских земаља у Другом светском рату је укључивао више акција, међу којима је било и уређивање живота руских имиграната, уз стварање њихове јединствене организације која би била на потпуном располагању органима реда и безбедности Трећег рајха.¹⁷ Ова насилна реструктуризација је укључивала затварање и укидање свих организација и штампе, након чега би се поново

¹¹ *Русский голос*, 6 априла, 1941 года.

¹² *Русский голос*, 6 априла, 1941 года.

¹³ Н. Белов, *Я был адъютантом Гитлера*, Смоленск, 2003, стр. 332.

¹⁴ Г. Острогорский, *Заметки к Слову о полку Игореве*, Белград, 1941, стр. 5.

¹⁵ Шеншин Алексеј, Садашње стање руске емиграције у Југославији, 23.11.1943, МИП, прилог Пов. бр. 6544/43; Јаковљевић Ранко, *Руси у Србији*, Београд, 2004.

¹⁶ ГАРФ Р6792, оп. 1, д. 515, стр. 1.

¹⁷ *Между Россией и Сталиным. Российская эмиграция и Вторая мировая война*, Москва, 2004.

издавале (селективно и редуцирано) дозволе за њихово обнављање. У Србији је на челу јединствене емигрантске организације био постављен генерал Михаил Федорович Скородумов (1892–1963), активни учесник Првог светског и Грађанског рата, који је започео своју борбу против болшевика још учешћем у неуспелој официрској завери 1917. и настављао је борбу све до евакуације Крима. Скородумов је био један од водећих учесника скупљања и преноса посмртних остатака руских војника погинулих на Балкану у току Првог светског рата, а и иницијатор изградње величанственог споменика руским војницима на Новом гробљу у Београду. У оквиру званичне манифестације посвећене преносу посмртних остатака и њиховом сахрањивању у заједничку гробницу 24. маја 1935. године, Скородумов је имао прилику да се обрати окупљеним емигрантским масама. У том говору је рекао: „Данас сахрањујући ове кости ми сахрањујемо не само кости наших погинулих војника, наше свете кости, него и сахрањујемо и нашу руску глупост”¹⁸ и изнео отворено своје виђење у бесмислености Првог светског рата за Русију и критике на рачун земаља које су извукле највећу корист из рата – Енглеске и Француске. На тај начин је изразио мишљење одређеног дела емиграната који се окупио око њега у савез бивших царских руских официра и осталих војних обвезника који је добио назив „Руска народна милиција” (Русское народное ополчение).¹⁹

После капитулације југословенске војске и окупације Скородумов и његови истомишљеници (пуковник Н. Л. Нејелов, проф др Н. В. Крајински, новинар А. В. Ланин и др.) били су постављени на чело Бироа за заштиту интереса руских емиграната у Србији јединствене организације позване да уједине руске емигранте. Биро је основан 22. маја 1941. наредбом заповедника немачких оружаних снага у Србији. Активност коју је започео Скородумов после 22. јуна 1941. након напада Немачке на СССР изазивала је сумњу и опрез код Немаца жељних да добију богате колоније на Истоку. Биро је организовао бројне припремне курсеве за будуће „администраторе Руске земље”, уследиле су и бројне усмене изјаве Скородумова и његових сарадника о брзом повратку емиграната у Русију, што је пркосило политици Трећег рајха усмереној на атомизацију и слабљење Русије и спречавање повратка у отаџбину протеране елите. Нарочиту забринутост Немаца је изазвала идеја Скородумова да се обнови руска национална војска за ослободилачки поход против болшевика. Ова идеја се појавила већ крајем јула када је Скородумов започео преговоре са сарадником СС-а у Загребу грофом Фон Хајдек-Корвином о евакуацији руских емиграната са подручја

¹⁸ М. Ф. Скородумов, *Шта треба да зна, сваки Словен, а нарочито словенски политичар*, Београд, 1939.

¹⁹ М. Ф. Скородумов *Памятка Руссаго Народнаго Ополченія. Идеологија, задачи, организација*, Белград, 1935; Г. В. Назимов, „Забытые могильные холмики. Посвящается Генерал-майору Михаилу Федоровичу Скородумову”, *Доброволецъ*, № 2 (2), 2003.

НДХ. Чак је била формирана група од 200 људи спремних да крену у Београд. У последњи час београдска испостава СД-а је стопирала ову идеју и наредила хапшење Фон Хајдек-Корвина због прекорачења овлаштења.²⁰

У исто време, у пролеће–лето 1941, долази до појаве и јачања прво четничког (ЈВуО), а после и партизанског комунистичког покрета. Последњи су започели устанак у Србији крајем лета, који је веома често представљао нападе не на немачке војнике већ на српске општине и полицијске станице, као и на појединачне идеолошке непријатеље комунистичке идеологије. Као жртве ове чистке „класних непријатеља” је било брутално убијено око триста руских емиграната са породицама, а још већи број њих је доживео различите врсте физичких напада и обрачуна.²¹ Услед овог хаотичног стања долази до самоиницијативног стварања одреда самоодбране, ког су формирали руски емигранти који су имали богато ратно искуство и спремност за узајамну помоћ. Типичан пример ових догађаја су дешавања у западној Србији. „Настањени у Шапцу Козаци, након што су комунисти заклали пет Козака са породицама, прихватили су се оружја и формирали две чете под командом поручника Иконикова, а после су заједно са немачким јединицама одбили нападе комуниста који су их опколили и нападали”.²²

Због оваквих догађаја, уз сагласност начелника штаба немачког заповедника на Југоистоку пуковника Кевиша, М. Ф. Скородумов је 12. септембра 1941. позвао емиграцију да формира Руски корпус, који би требало да буде пребачен „после ликвидације комунизма у Србији... на Источни фронт”.²³ Због претеране активности Скородумова и његових сарадника Немци су их заменили лојалнијим људима: Владимир Владимирович Крејтер (1888–1950) је постао начелник Бироа, а Борис Александрович Штејфон (1881–1945) је добио Руски одбрамбени корпус.²⁴

Иако је већина руске емиграције у Југославије била концентрисана у Србији, и у другим деловима Краљевине Југославије је такође постајало неколико колонија, које је након окупације чекала њихова мука. Сурови

²⁰ ИАБ, ф. BdS, д. Н91. с. 4.

²¹ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, С.-Петербург, 1999; ГАРФ Р6792, оп. 1, д. 327, с. 28–32.

²² Одред под командом Павла Иконикова је имао 124 Козака и постојао је до 12. 10. 1941. ИАБ, ф. BdS, д. I–122; ИАБ, ф. УГБ СП, д. IV 269/25; *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, С.-Петербург, 1999, стр. 45.

²³ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–45 гг.*, С.-Петербург, 1999, стр. 45.

²⁴ Иначе код најрадикалнијег дела руске емиграције иманентно је била присутна идеја борбе против локалних комуниста као носилаца те идеологије против које су се борили у току Грађанског рата. Одреди руских емиграната су се борили против комуниста у Шпанији (1936–1939) и у Кини (1924–1940), а били су масовно екстрадирани и из Бугарске услед истих расположења након победе тамошњег земљорадника Стамболијског. А. В. Окороков, *Русские добровольцы. Незвестные войны XIX–XX веков*, Москва, 2004, стр. 83–161.

покољ православног живља након проглашења НДХ је имао жртве и у редовима руске емиграције (углавном црквеног звања).²⁵ Ипак након немачке интервенције ситуација се стабилизовала и руска емиграција је била подређена, по типичном поступку после немачке окупације, јединственој организацији – Представништву руске емиграције код владе НДХ. Начелник Представништва је био бивши царски конзул у Бечу и Загребу Георгије Фермин, а његов заменик је постао шеф руске колоније у Загребу др Енгелгардт.²⁶ Војним одсеком (регистрација и селекција кандидата за потребе Вермахта и других немачких организација на Истоку) су управљали истакнути учесници Грађанског рата у Русији генерали Даниил Павлович Драценко (1876–194?) и Иван Алексејевич Пољаков (1886–1969).²⁷ Услед активног залагања Посебног представништва део емиграната је био враћен у државну службу, која је давала једини извор прихода руским избегличким породицама. У Хрватској је, што је био куриозитет, био формиран и – Руски национал-социјалистички покрет. Малобројан и екстреман, покрет је имао своју значку, билтен и представништва у руским колонијама у Осијеку, Славонском Броду, Мостару и Сарајеву. Оснивач покрета је био Михаил Александрович Семенов (1894–1965) који је касније учествовао у организацији, а након тога и предводио помоћни полицијски пук „Варјар”.²⁸

Малобројне руске колоније су остале и на другим подручјима окупираних Југославије које се нашла под влашћу Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске. Тамо се руска емиграција нашла под управом емигрантских организација у државама агресорима. Руски емигранти у италијанском делу Словеније су били уједињени у Љубљанску колонију и укључени у састав Савеза руских колонија у Италији на чијем челу је стајао кнез Сергеј Георгиев Романовски (1890–1974), војвода од Лихтенберга.²⁹ Неколико руских емиграната (на пример професори Љубљанског универзитета Евгениј Васильевич Спекторски /1875–1951/ и Александар Дмитриевич Билимович /1876–1963/) су безуспешно покушавали да се врате у Русију и да по-

²⁵ Тим осетљивије је питање учешћа бивших свештеника и монаха РПЦ(з) у организацији „Хрватске православне цркве” 1942. (Руси су били 20 од 62 свештеника ове организације, између којих је био и њен поглавар Гермоген /Максимов/). В. Ђурић, *Усташе и Православље*, Београд, 1989; И. В. Горячев, „Хорватская православная церковь в годы Второй мировой войны”, *Власть и церковь в СССР и странах Восточной Европы, 1939–1958 гг.: Дискуссионные аспекты*, М., 2003, стр. 220–231.

²⁶ ГАРФ Р5752, оп. 1, д. 8., с. 3–4.

²⁷ Николай Рутыч, *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения*, М., 2002; Валерий Клавинг, *Гражданская война в России: Белые армии. Военно-историческая библиотека*, М., 2003.

²⁸ Policijski elaborat. Ruska emigracija u Jugoslaviji, Bileća, 1953, стр. 655–659.

²⁹ Николай Рутыч, *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения*, М., 2002.

могну у њезином препороду о чему су поднели молбе немачком конзулату.³⁰ Слична ситуација је била и у окупираној Македонији, где је било формирано, потчињено Софијском удружењу емиграната, руководство локалне колоније са пуковником Георгијом Евертом и генералом Борисом Ковалевски на челу. Аналогна дешавања су се одвијала и у окупираној Војводини и у Црној Гори под протекторатом Италије.

За време окупације и грађанског рата у Југославији део руских емиграната је учествовао у стварању неколико војних формација које су Немци користили за борбу против партизана. Најкрупнија јединица ове врсте је био Руски одбрамбени корпус. Након сузбијања нереалних скородумовљевих пројеката о победничком повратку у Русију, Немци су одредили за корпус једину функцију – антипартизанску делатност на подручју Србије. Зато је формално независан према прогласу Скородумова, корпус добио немачки назив „руска одбрамбена група” и био је подређен генералном поверенику за привреду у Србији Ф. Нојхаузену.³¹

Крајем 1941. корпус је већ имао око 1.500 људи³² и био је коришћен како за локалне антипартизанске операције тако и за одбрану рудника код Крупња, а касније код Бора и Трепче. Након што су у зиму 1941/42. Немци уз помоћ недићевско–љотићевских СДС и СДК одреда и лојалних им делова четника и одреда Руског корпуса успели да разбију партизанска упоришта у Србији, долази до другог периода у грађанском рату и окупацији на подручју Србије, који је трајао све до доласка на Балкан јединица Црвене армије. У ово време Руски корпус је био појачан руским добровољацима који су били настањени на Балкану: из Бугарске, Хрватске, Румуније и Грчке. У току 1942. „руска одбрамбена група” је била укључена у састав Вермахта и добила званичан назив Руски одбрамбени корпус. У саставу корпуса је било формирано пет пукова, с тим да се први, који се налазио под командом генерала Зборовског, у основи састајао од Козака. Корпус никада није функционисао као јединствена војна формација. Најкрупније функционалне јединице корпуса су били пукови, који су у целини или деловима стајали под командом немачких или бугарских окупационих дивизија као помоћне трупе. Осим повремених локалних маневарских операција, војници корпуса су углавном чували циглене бункере који су бранили мостове и железничку пругу, нарочито у долини реке Ибар, обезбеђивали су руднике и фабрике Бора, Трепче, Мајданпека, Крупња и заједно са јединицама СГС, СДС и

³⁰ Policijski elaborat. Ruska emigracija u Jugoslaviji, Bileća, 1953, стр. 666.

³¹ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 230–231; М. Obradović, „Dve krajnosti u političkoj delatnosti ruskih izbeglica u Srbiji (1941–1945)”, *Tokovi istorije*, 1–2/1997; Д. Петровић, „Квислиншке формације руских белоэмиграната на територији Источне Србије током Другог светског рата”, *Развитак*, 6/1966.

³² *Зборник докумената и података о НОР-у народа Југославије* (даље *Зборник НОР-а*), т. XII, књ. 1, Београд, 1978, стр. 723.

СДК су чували од продора партизана границе Србије дуж Дрине и Дунава. Према мишљењу непосредних учесника догађаја, „корпус је добио врло важан стратегијски задатак обезбеђења најосетљивијих места у привредном механизму окупирани Србије”.³³

У октобру 1944. била је остварена дугогодишња жеља организатора корпуса да се окушају не у борбама са локалним представницима „црвене идеологије” већ са јединицама праве Црвене армије. У то време у саставу корпуса је служило 11.197 људи. Тада су из назива корпуса и званично избрисали одредницу „одбрамбени”, која више није одговарала условима жестоких борби усред којих су се нашли војници корпуса. Тешке губитке корпус је имао како у неуспелим покушајима да се спречи продор партизана и црвеноармејаца у Србију тако и у току повлачења преко планинских предела Босне у Словенију, у којима су његове јединице неколико пута ступале у релативно жестоке и крваве борбе. После изненадне смрти генерала Штејфона,³⁴ командант корпуса је постао козачки пуковник Анатолиј Иванович Рогожин (1893–1972). До завршетка рата главнина корпуса је успела да напусти територију Југославије и предала се Енглезима. У тренутку капитулације у корпусу је остало само 5.584 људи. Укупно, за непуне четири године кроз корпус је прошло 17.090 људи, а општи број ратних губитака (погинули, тешко рањени и нестали) је био око 6.709 људи.³⁵

Још једна релативно крупна руска емигрантска формација у Југославији током Другог светског рата је био батаљон, а касније пук „Варјаг”. Организација овог пука је била резултат рада једне „конкурентне” за Вермахт организације – СС, односно командант полиције СС у Србији групенфирер Август Мајснер, који није био задовољан претежно руским, монархистичким, слободним од расистичких предрасуда, духом Руског корпуса.³⁶ Зато је у службу СС-а био примљен вишепоменути М. А. Семенов који је формално (да се обезбеди његов статус) добио чин хаупштурмфирера СС (капетана) дивизије „Принц Еуген”. Семенов је припремио у касарнама Руског

³³ Policijski elaborat. Ruska emigracija u Jugoslaviji, Bileća, 1953, стр. 679.

³⁴ Постојале су гласине о самоубиству мада и напрасна смрт није могла да буде случајна јер је судбина овог царског талентованог официра Генералног штаба, активног учесника Грађанског рата и доследног монархисте, а касније генерала Вермахта из угледне породице крштених Јевреја г. Харкова била пуна оштрих и контроверзних преокрета који су могли да поткопају његово здравље с обзиром на безизлазну ситуацију у којој се он нашао крајем Другог светског рата. РГВИА, ф. Личные дела офицеров Генерального Штаба, Штейфон Б. А.; С. А. Маньков, „Харьковские цеховые - предки генерала Б. А. Штейфона (1881–1945)”, *Девятые Петербургские генеалогические чтения „Генеалогия городских сословий”*, Санкт-Петербург, 2005; Эдуард ЗУБ, „И такие земляки бывают... Борис Александрович Штейфон”, *Событие*, Харьков, №28/08. 07. – 14. 07. 2004.

³⁵ *Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941–1945 г.г. Исторический очерк и сборник соратников*, Нью-Йорк, 1963, стр.403–405.

³⁶ Ово се види из поверљивог извештаја Мајснера рајхсфиреру СС Х. Химлеру од 23. октобра 1942. *Зборник НОР-а*, т. XII, књ. 2, Београд, 1978, стр. 805–809.

корпуса пешадијску јединицу од око 400–600 људи, која је углавном била формирана од екстремно расположених представника руске емиграције. Семенов се сместио са својим истомишљеницима (Н. Чухнов, Грињев, Остерман и Е. П. Лавров) у „Палас-хотелу” у Београду и у њему је сместио штаб батаљона и регрутску комисију. Батаљон се налазио на буџету Главне управе СС-а, а у оперативном смислу под управом локалног заповедника Вермахта. У међувремену сналажљиви Семенов је већ добио немачко држављанство и постао је „Фон Семенофф”. Пошто добровољаца за полицијску каријеру у служби Трећег рајха није било пуно, Семенов је морао да пусти гласине о томе да се наводно његов батаљон припрема за посебну операцију на Источном фронту – десант код Новоросијска. Након формирања, као што и било планирано, батаљон је добио статус помоћне полицијске јединице и искоришћен за борбу против партизана у Југославији.³⁷ Чете помоћне полиције (ХиПо – Hilfe Polizei) које је формирао Семенов, биле су смештене у Смедереву и Пожаревцу. Посебан коњички ескадрон, који је такође чинила радикално расположена емигрантска омладина, 1943. је био формиран под командом Михајила Шидловског и смештен је прво код Гроцке, па код Беле Цркве; још један емигрантски одред Хипо је био стациониран у Кикинди.³⁸

Средином 1943. Семенов је отпутовао у Немачку, где се бавио непознатим активностима, и вратио се назад тек крајем 1944. године када је СС одлучио да прошири евакуисани из Србије батаљон у посебан пук који је добио назив „Варјаг” „Varanger”. Пошто су ресурси руске емиграције били потпуно исцрпљени, значајну улогу у проширењу јединице су одиграли добровољци из логора совјетских војника заробљеника. Пук „Варјаг” је имао око 2,5 хиљаде војника. Пук је био формиран у Љубљани, која се у то доба (после капитулације Италије 3. 9. 1943.) налазила у зони немачке окупације. На челу пука је био штандартенфирер СС (пуковник) М. А. Семенов, његов заменик је био штурмбанфирер СС (мајор) М. Г. Гринев. Пук „Варјаг” се бавио антипартизанским акцијама у самој Љубљани и околини града.³⁹ Почетком пролећа 1945. Пук је, као и Руски корпус, напустио подручје Југославије и покушао да се спасе у енглеском заробљеништву.⁴⁰

Мањи замах је успела да добије „работа” заговорника козачког и украјинског сепаратизма из састава избеглица из бивше Руске царевине. Мала група козачких сепаратиста није успела да формира бројну организацију и због тога је њихов врхунац било ширење пропагандног материјала у

³⁷ Н. Чухнов, *В смятенные годы*, Нью-Йорк, 1967, стр. 24–25.

³⁸ Policijski elaborat. Ruska emigracija u Jugoslaviji, Bileća, 1953, стр. 706.

³⁹ В. В. Захаров, С. А. Колунгае, „Русская эмиграция в антисоветском, антисталинском движении (1930-е – 1945 гг.)”, *Материалы по истории Русского Освободительного Движения (статьи, документы, воспоминания)*, Вып. 2, Москва, 1998, стр. 106–108, 471–472.

⁴⁰ С. Дробязко, А. Карашук, *Русская освободительная армия*, Москва, 1999, стр. 14.

редовима Козака 1. пука Руског корпуса, што није доносило неког осетног ефекта. Пуно песимизма писмо од 26. 8. 1943. из Београда је написао атаман Козачког националног савеза у Србији Иван Алексејевич Пољаков (1886–1969) руководиоцу Козачког националног покрета инжењеру Василију Гласкову: „Гледајући назад на двогодишњи рад Савеза могу да кажем отворено – све ово је било млађење празне сламе. Наша линија је очигледно неприхватљива, а о националним формацијама нема ни говора. Читав војни поступак се налази у рукама руских легитимиста. Немачке војне власти не узимају нас за озбиљно. Уопште је козачко питање потиснуто у позадину. Издвајање Козака у Руском корпусу је номинално, пуно Козака је остало у руским пуковима... Козаке сматрају врстом војне формације, а не народом”.⁴¹ Истомишљеник Пољакова из Хрватске С. К. Фастунов је био још прецизнији када је написао: „Козачких националиста је... за сад у читавој Хрватској свега четири човека (Полковников, Попов Василиј, В. Куртин и ја)”.⁴²

Украјински борци за „независну државу” су наилазили на више разумевања у Хрватској јер су они успели да убеди политичко вођство НДХ у наводну историјску сличности Хрвата и Украјинаца на основу упоређивања руско-украјинских и српско-хрватских односа.⁴³ Нарочиту активност је предузимао начелник украјинског представништва код владе НДХ В. Војтановски, који је уједно био и представник огранка Организације украјинских националиста,⁴⁴ формације нацистичког типа под вођством Андреја Мелника.⁴⁵ Ускоро након стварања НДХ, средином пролећа 1941, појавило се наређење генерала Аугуста Марића (1885–1946), начелника Заповедништва копнене војске Хрватске, о формирању посебне „украјинске бојне” (батаљона) у саставу Врбаског дивизијског подручја, стационаране у Бихаћу. Инструктор батаљона за пропаганду је био истакнути активиста ОУН инжењер Владимир Панков.⁴⁶ Старији официри су били Хрвати, а значајан део обичних војника је био регрутован из редова локалних Украјинаца и Русина који су се населили на Балкану још у доба постојања Аустријске царевине. Већ крајем 1941. батаљон је имао толико озбиљне губитке услед антипартизантских операција да је „људство изгубило морални и ратни дух” па је батаљон био реорганизован, био је попуњен

⁴¹ ГАРФ Р5752, оп. 1, д. 9, с. 24.

⁴² ГАРФ Р5752, оп. 1, д. 8, с. 4.

⁴³ У исто време и српски националисти су опажали паралеле у заједничкој судбини Руса и Срба који су патили од „немачког неповерења”. Д. Љотић, Меморандум Немцима (01. 1944), *Сабрана дела*, књ. IX, Београд, 2003.

⁴⁴ С. Мацях „Украјинци в Хорватии”, *Організація українських націоналістів: 1929–1954*, [б. м.], 1955, стр. 399.

⁴⁵ А. Р. Андреев, С. А. Шумов, *Бандеровщина*, Москва, 2005.

⁴⁶ С. Мацях „Украјинци в Хорватии”, *Організація українських націоналістів: 1929–1954*, [б. м.], 1955, стр. 401–402.

хрватским војницима и претворио се у обичну јединицу хрватског домобранства.⁴⁷

Мора да се дода да је одређени део руских емиграната служио директно у јединицама марионетских режима насталих након окупације Југославије. Више од 50 бивших официра Краљевине Југославије (махом ожењених Хрватицама) је наставило своју службу у саставу домобранства НДХ.⁴⁸ За разлику од Хрватске, у Србији руских емиграната у војној (као и у цивилној) служби није било. Разлог томе је било наређење премијера Србије генерала Милана Недића, потписано у мају 1942, о отпуштању из државне службе свих Руса, без обзира на то да ли су добили југословенско држављанство или нису. Овај корак је био последица жеље да се радна места сачувају за велики број српских избеглица, које су стизале у Србију буквално са свих страна. Редак изузетак (због масовних отпуштања руских емиграната) био је Николај Дмитријевич Губарев (1905–1949). Губарев је дошао у Србију као дете, рано је остао без родитеља, али ипак је успео да стекне одређени друштвени статус и од 1928. је почео да ради у полицији, 1941. прешао је у Специјалну полицију, где се бавио борбом са „побуњеницима” и чак је неко време био на челу читавог одсека за борбу против комуниста.⁴⁹

Привлачи пажњу релативно велики одазив руске емиграције за војне формације настале за време окупације и грађанског рата у Југославији. У овом контексту је битно да упоредимо број „балканских” руских емиграната (Југославија – око 30 хиљада и Бугарска – више од 15 хиљада) који су углавном и формирали Руски корпус, и број других великих руских емигрантских колонија које нису имале толико масовног организованог учешћа у догађајима 1939–1945: према подацима Нансеновског комитета за подршку избеглицама, у Француској је живело око 100 хиљада, у Пољској – 80 хиљада, у Немачкој – 40 хиљада, у Чехословачкој – око 9 хиљада и у Белгији око 8 хиљада људи.⁵⁰ Од њих је на страни савезника највећи број емиграната учествовао у Француској – око три хиљаде и то због обавезне мобилизације, а не добровољног пријављивања као што је то био случај са јединицама руских емиграната на Балкану. У овом контексту меродавна је оцена начелника Генералног штаба копнених снага Немачке Франца Галдера који је сматрао да „полазећи од постојећег искуства... један милион цивилних становника може да формира око две дивизије”,⁵¹ односно може

⁴⁷ Policijski elaborat. Ruska emigracija u Jugoslaviji, Bileća, 1953, стр. 710.

⁴⁸ Policijski elaborat. Ruska emigracija u Jugoslaviji, Bileća, 1953, стр. 715.

⁴⁹ ИАБ, Суђење сарадницима окупатора (Бећаревића Божицара, Вујковића Светозара и Губарев Николе), XXXVII/73.

⁵⁰ *Между Россией и Сталиным. Российская эмиграция и Вторая мировая война*, Москва, 2004, стр. 7.

⁵¹ Ф. Галдер *Военный дневник*, Том 3, В двух книгах, Книга первая (22. 6. 1941 – 30. 9. 1941), М.: Воениздат, 1971, стр. 256.

дати отприлике око 3–4% од укупног становништва, полазећи од тога да је пешадијска дивизија Вермахта имала 17.734 војника и официра.⁵² Овај средњи проценат нормалне мобилизационе активности је био увелико премашен ако се упореди број Руса на Балкану и број добровољаца у Руском корпусу и помоћним полицијским формацијама, чак ако узмемо у обзир и специфични демографски и социјални пресек емиграције.

Покушаћемо да реконструирамо мотивацију ове ванредне мобилизационе активности. Пре свега падају у очи материјални разлози. Након масовних отпуштања, емигранти су морали да потраже излаз који је могао да њима и њиховим породицама обезбеди егзистенцију. У овим околностима служба у редовима Руског корпуса је била релативно привлачна. Према подацима из 1942. редови и водници су добијали од 60 (90) до 75 (105), подофицири од 105 (145) до 145 (210), официри од 210 (270) до 340 (430), старији (од капетана до пуковника) официри од 400 (520) до 800 (620) РМ месечно, с тим да су они који су имали породицу на издржавању добијали додатак (у заградама је пуна исплата са породичним додатком).⁵³ С обзиром на вештачки високи девизни однос (1 РМ = 20 српских динара)⁵⁴ овај ниво плата је био значајан.⁵⁵ Занимљиво је са овим упоредити чињеницу да су војници у источним легијама и руским и украјинским добровољачким батаљонима у служби Трећег рајха (око 1.200.000 држављана СССР-а) добијали 30–42 РМ (54 РМ лица са породицом).⁵⁶ Чак и више него у Руском корпусу, била су примања у „Варјагу” и јединицама помоћне полиције, што је привлачило у њихове редове поједине војнике и нареднике из Руског корпуса.⁵⁷

С друге стране, не смемо да заборавимо да је 1941. прошло већ две деценије од завршетка Грађанског рата и најамништво као начин егзистенције више није био толико привлачно као у времена пуковника Миклашевског.⁵⁸ Иако је већина руских емиграната која је дошла у Краље-

⁵² Б. Мюллер-Гиллебранд, *Сухопутная армия Германии. 1933–1945 гг.*, Москва, 2002, стр. 86.

⁵³ ГАРФ Р6792, оп. 2, д. 68, с. 4. с. 97.

⁵⁴ ГАРФ Р7439, оп. 1, д. 10, с. 133.

⁵⁵ На пример у Београду је могла да се изнајми соба за 275 динара месечно, 300 динара месечно је било доста за умерену исхрану једног човека (јаја, маст, проја, брашно, пасуљ, кафа, вино). (ГАРФ Р7439, оп. 1, д. 4., стр. 552–572). Ипак исплате немачким војницима са којима су касније формално изједначили Руски корпус биле су још веће (<http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Soldat/Besoldung.htm>)

⁵⁶ С тим да у је окупираном делу СССР-а 1РМ = 125 совјетских рубаља. С. И. Дробязко, *Под знаменами врага*, Москва, 2005, стр. 182–183.

⁵⁷ *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945. Воспоминания соратников и документы, Сборник второй*, С.-Петербург, 1999, стр. 128–129.

⁵⁸ На Божић 1924. 200 руских војника и официра под командом пуковника Миклашевског према инструкцијама југословенске владе и о трошку албанске опозиције је ушло у Тирану, збацило је тамо прокомунистичку владу Фана Нолија и поставио новог владара – Ахмеда Зогу. М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 56–58; А. В. Окороков, *Русские добровольцы. Незвестные войны XIX–XX веков*, Москва, 2004, стр. 83–89.

вину СХС учествовала у Првом светском и/или Грађанском рату (62%), професионалних војника у њиховим редовима је било релативно мало (28,6%)⁵⁹ јер главнина руске професионалне војске је погинула у овим борбама 1914–1918.⁶⁰ Средња и млађа генерација емиграната су биле потпуно интегрисане у миран живот, то је чак и у случају отпуштања било једноставније реемигрирати у Немачку која је имала више слободних места услед масовне мобилизације и радо је запошљавала руске емигранте.⁶¹ Војна служба за време глобалног рата, активне антипартизантске операције у тешким планинским условима против бројног, идеолошки мотивисаног и одлучног непријатеља, нису могле да буду само начин зарађивања пара. Они који су хтели да се обезбеде материјално без посебног ризика нису се задржавали у корпусу, чак иако су случајно долазили у њега. Ова врста „војних бегунаца” је изазивала изузетно негативне емоције код „патриотског” дела руске емиграције. Сличну ситуацију је навео у својим успоменама Анатолиј Максимов, који се брзо разочарао након доласка у корпус па га је ускоро напустио и отишао да ради у безбеднијој атмосфери у Немачкој и окупираној Француској. Када је сазнала о његовим плановима, петнаестогодишња девојка из београдске руске емигрантске породице пријатеља Максимова, код којих је он био у гостима, била је толико љута да је прво импулсивно припретила, на запрепаштење својих рођака да ће да зове Гестапо, а када се мало смирила само је избацила „кукавицу” из стана без обзира на пристојност и полицијски час.⁶²

Осим материјалних разлога без сумње су морали да постоје и други мотиви који су утицали на одлуку руских емиграната да након двадесет година безбедног живота опет ставе пушку на раме. Учесници ових антипартизантских формација у својим успоменама су издвајали неколико нематеријалних мотива. Као иницијални разлог су наводили покушај заштите од партизанског и комунистичког терора. Мора да се призна да је било више случајева убиства руских емиграната и њихових породица, а још више, физичких и вербалних напада од стране лево оријентисаног дела становништва, због чега је живот емигрантских породица нарочито у

⁵⁹ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 183.

⁶⁰ Око 2.300.000 официра и војника изгубила је Русија у Првом светском рату, с тим да је почетком рата у Царској руској армији и морнарици било око 1.423.000 официра и војника. *Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование*, Москва, 2001, стр. 91–109.

⁶¹ Руски емигранти који су одлазили у окупирану западну Европу нису имали проблема са адаптацијом. (М. Васильчикова, *Берлинский дневник, 1940–1945*, Москва, 1994; ИАБ, ф. BDS, д. G-703). Ово је био резултат доследне немачке политике ка максималном коришћењу радних ресурса окупираних земаља и сателита: М. Ristović, *Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa: 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksi*, Beograd, 1991, стр. 248; Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, стр. 313.

⁶² Краткая биография Анатолия Максимова для журнала „Фокс”, Часть третья, <http://fox.ivlim.ru>.

унутрашњости постао некомфоран па чак и опасан.⁶³ Ипак најбитнији мотив који је стално био присутан у животу руске емиграције је била жеља да се врате у свој завичај и то не као јадници који су признали своју кривицу, већ као победници „на коњу”. Зато су се догађаји 1941–1945. у колективној свести емиграната осликавали као наставак незавршеног Грађанског рата у Русији против бољшевика. Успомене о крвавим и трауматичним догађајима бољшевичке револуције и свеопшта мржња према „монструмима црвеног Кремља” био је битан (а можда чак и најбитнији) кохерентни фактор битисања руске емиграције као целовите друштвене групе. Колико је јак био утицај овог фактора на поједине припаднике старије и средње генерације види се из писма које је написао, очајно жељан повратка у отаџбину и освете, учесник Грађанског рата и организатор јединица „руских командоса” генерал Андреј Григорјевич Шкуро. Писмо је било упућено у лето 1941. на адресу поглавара украјинских емиграната у Загребу, који су у то доба једини имали могућност да шаљу своје симпатизере на Источни фронт. У овом писму, које је њему рођеном у руском Екатеринодару неко превео на украјински језик, Шкуро је писао о својој жељи да се врати у домовину и помогне јој у ослобођењу од комунизма.⁶⁴ После формирања Руског корпуса, а затим и доласка на Балкан 15. козачке дивизије, жељан оружаних борби против „црвених”, генерал више није имао потребе за контактима са борцима за „украјинску независност” и није више писао заступницима ОУН-а.

Партизани су се у овим условима доживљавали као носиоци непријатељске идеологије, а сам Руски корпус се сматрао колевком официрског кадра за потребе будуће „ослободилачке војске”.⁶⁵ Зато први борци Руског корпуса у септембру 1941. нису били незапослени и неквалификовани радници без сталних извора финансирања (што је типично за редове и нареднике најамне војске) већ школска омладина која је добровољно похађала војне течајеве још пре рата. У оквиру ових течајева гимназијалци и студенти су се већ пар година пре почетка рата ујединили у тзв. „чету за премобилизациону припрему омладине” коју је формирао уз IV одсек РОВС⁶⁶ пуковник Михаил Тимофејевич Гордејев-Зарецки. Официри и подофицири у чети су били млади (махом школовани и запослени) руски емигранти који су завршили трогодишње војно-школске течајеве РОВС-а

⁶³ ИАБ, ф. BdS, д. В-922, Ј-408.

⁶⁴ О. Кучерук, „Бажаю ще раз послужити мојој батькивщині...” (генерал Андрій Шкуро і Організація Українських Націоналістів), *Військово-історичний альманах*, №3, 2001.

⁶⁵ *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945 г.г. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников*, Нью-Йорк, 1963, стр. 21, 90.

⁶⁶ Руски општевојнички савез (РОВС) – јединствени наследник белогардејских јединица после евакуације и присилне демилитаризације, имао је своје филијале у свим земљама руског расејања.

које је такође организовао у Србији Гордејев-Зарецки.⁶⁷ Чак и каснију борбу с партизанима борци Руског корпуса су посматрали и анализирали у глобалном аспекту. Као пример можемо да наведемо радове официра Корпуса Евгенија Едуардовича Меснера (1891–1974) написане после 1945, који посматрају стратегију и тактику антипартизанских операција и привлаче пажњу чак и данас.⁶⁸

Ангажованост руске емиграције у антикомунистичким акцијама се види и на примеру активног учешћа појединаца у пропаганди током грађанског рата и окупације у Југославији.

Учешће у визуелној борби против комунистичке идеологије су имали руски графичари, реномирани актери „златног века југословенског стрипа”, који су дали велики допринос развоју ове гране стваралаштва у међуратној Југославији. Најпознатији од њих вероватно је био један од оснивача српског стрипа талентовани цртач Јуриј Павлович Лобачов (1909–2002) популаран у Србији под псеудонимом „Ђорђе Стрип”. Активно је учествовао и антикомунистичкој пропаганди и други, нипошто не мање плодан аутор – Константин Константинович Кузњецов (1895–1980), који је цртао карикатуре у недићевским хумористичким новинама *Бодљикаво пресе*, *Мали забавник*; нацртао је плакате: „Прича без речи”, „Лаж са истока” и др., као и дизајнирао пропагандне брошуре за немачку издавачку кућу „Југо-исток”. Типичан је његов популарни стрип 1943/1944. *Прича о несрећном краљу*. У њему су у форми алегорије описани: Стари краљ (Краљ Александра Карађорђевић), Млади краљ (Краљ Петар II Карађорђевић), Племић злогног владара (Винстон Черчил), Разбојник (Јосип Броз Тито) и Северни крволочни владар (Јосиф Висарионович Стаљин). За време рата је радио и Всеволод Константинович Гулевич (1903–1964) који је у то време створио низ убедљивих „национално-идеалних” јунака немачког епа („Нибелунзи”) и српског средњег века („Мач судбине”).⁶⁹ Осим њих и низ мање познатих руских емигрантских сликара је сарађивало са немачким „Југоистоком”, одељењем за пропаганду у влади генерала Недића и штампом која је у то доба објављивана у Србији. Нажалост, руски емигранти

⁶⁷ *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945 г.г. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников*, Њу-Йорк, 1963, стр. 52; *Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945. Воспоминания соратников и документы, Сборник второй*, С.-Петербург, 1999, стр. 56, 79.

⁶⁸ Е. Меснер, *Хочешь мира, победи мятежвойну!*, Москва, 2005. Занимљиво је да је ова књига, идеолошки слична *Теорији партизана* Карла Шмидта и написана са освртом на искуство антипартизанских операција Руског корпуса, била објављена у едицији „Руски војни зборник” издавачке куће Војног универзитета Министарства одбране РФ и уз подршку Федералног (државног) програма за издаваштво РФ.

⁶⁹ Z. Zupan, „Руски емигранти у српском стрипу”, *Књижевна рећ*, 1998, №27 (503); Z. Zupan, „Konstantin Kuznjecov”, *Putevi*, 6 (35), 1990; S. Draginčić, Z. Zupan, *Istorija jugoslovenskog stripa*, Novi Sad, 1986; Policijski elaborat. Ruska emigracija u Jugoslaviji, Bileća, 1953. стр.796.

су одиграли одређену улогу и у дизајнирању срамне „изложбе” коју је организовала у јесен 1941. београдска општина.⁷⁰

Поједини руски емигранти су додавали таласу антикомунистичке пропаганде свој публицистички и новинарски допринос. На пример поменути Евгениј Меснер, који је имао темељито војно образовање (Михајловско артиљеријска школа и Академија Генералног штаба), радио је као војни коментатор у српским (*Време, Општинске новине*) и руским емигрантским новинама (*Сегодня / Данас*) и пре рата. За време рата он није само постао официр Руског корпуса већ је и неко време уређивао новине *Обнова* и активно сарађивао у *Новом Времену* у коме је пуно писао о ратним дешавањима ван Србије.⁷¹

Емигранти који су радили у просвети су наступали са антикомунистичким предавањима у градовима у унутрашњости Србије. На пример Федор Федорович Балабанов (1897–1972), свршени теолог београдског Богословског факултета који је радио пре рата као наставник веронауке, психологије, црквенословенског језика, патрологије и филозофије у богословијама у Призрену и Сремским Карловцима.⁷² Након 22. јуна 1941. он се обратио немачким властима са молбом да га упуте у домовину да држи тамо предавања „против комунизма и атеизма”. Ипак Балабанова нису упутили у Русију већ у Банат, где је путовао и држао антикомунистичка предавања о црвеном терору колективизације, колхозима, репресијама и друштвеној деградацији као последици комунизма. Балабанов се толико активно прихватио овог посла да је чак разрадио општи план и методичке препоруке за антикомунистичку агитацију, који је и предао београдском одељењу СД.⁷³ Са сличним предавањима, руски емигранти су наступали и на подручју уже Србије. На пример у околини Ваљева пропагандна предавања су одржали наставник историје Ваљевске гимназије др Ростислав Владимирович Плетњев (1903–1985)⁷⁴ и наставник музичког васпитања исте гимназије Василиј Иванович Аљтов,⁷⁵ богослов по струци, с тим да су им друштво на предавањима правиле „звезде” српске десничарске идеологије истакнути збораши Михајло Олчан и Боривоје Карапанцић.

⁷⁰ Н. Јовановић, *Антимасонска и антикомунистичка изложба у Београду 1941”, НОР и револуција у Србији 1941–1945*, Београд, 1972; М. Кресо, *Нјемачка окупациона управа у Београду, 1941–1944*, Београд, 1979; К. Николић, *Немачки ратни плакат у Србији 1941–1944*, Београд, 2000; АВИИ, собр. Командант Србије, ф. Пропагандно одељење Југоисток.

⁷¹ АВИИ, собр. Недићевска архива, к. 88, п. 14, д. 7, с. 2.

⁷² В. И. Косик, *Русская Церковь в Югославии (20–40-е гг. XX века)*, Москва, 2000, стр. 230.

⁷³ ИАБ, ф. BDS, д.В-361, с.5 д. В-336, с. 4–14.

⁷⁴ АВИИ, собр. Недићевска архива, к. 30, п. 5, д. 1, с. 32, 78.

⁷⁵ АВИИ, собр. Недићевска архива, к. 30, п. 5, д. 1, с. 34, 77.

Најзад још једна мање фасцинантна, али сигурно нипошто не мање делотворна страна антикомунистичке активности руске емиграције у Србији за време рата су били неформални контакти појединаца са српском околином. Значајни део овог утицаја се сигурно односи на раније доба и зато се налази ван граница наше теме. Ипак морамо да констатујемо да су традиционално блиски односи између царске Русије и Србије утицали на ширење идеје о опасности од комунизма као насилне, атеистичке, антинационалне и антииндивидуалистичке идеологије међу великим бројем припадника српске елите, Најочитији пример ових контаката су били односи између руских емиграната и ултрадесног покрета „Збор”.⁷⁶ Трагови ових контаката остали су не само у позитивним описима руских и српских учесника догађаја једних о другима,⁷⁷ већ и у музичком наслеђу „Збора” и његовог војног крила – СДК. Корачнице СДК својим мелосом сведоче о значајном утицају руске војничке песме, што иначе није типично за традиционалну српску војничку песму, у основи које је углавном балкански и делимично аустријски мелос. Једна од најпопуларнијих песама српских добровољаца „На сунцу оружје нам блиста...” је набољи пример ове појаве. Не само музика већ и речи песме су резултат слободне обраде популарне руске војничке песме „Оружьем на солнце сверкаја...”, коју је почетком двадесетог века написао Владимиром Александрович Сабинин (1888–1930), аутор многих руских романа па и најпознатијег аранжмана „Гори, гори, моја звезда...”.⁷⁸

Ниво интегрисаности руских емиграната у антикомунистичку борбу у доба грађанског рата у Србији и Југославији је постао још осетљивији у завршном раздобљу рата од јесени 1944. до пролећа 1945. У то доба очајни савезници, тетурајући над понором пораза Немачке, проналазили су најразличитије идеје о могућности да избегну пораз. У овим одлучујућим тренуцима је вишеструко порастао интензитет контаката између српских и словеначких антикомунистичких формација, с једне, и руских власоваца, с друге стране. Генерални правац повлачења у Словенију је ујединио словенско домобранство Лава Рупника, СДК и део четничких војвода (Момчила

⁷⁶ ИАБ, ф. BDS, д.В-361, с. 5.

⁷⁷ Постојали су чврсти контакти Д. Љотића са представницима власовског покрета, који су се налазили у вези са идејом о стварању на северу Југославије антикомунистичке словенске државе. Я. А. Трушнович, Русские в Югославии и Германии, 1941–1945, // «Новый Часовой», 1994, №2; Русский корпус на Балканах и во время II Великой войны 1941–1945 г.г. Исторический очерк и сборник воспоминаний соратников, Нью-Йорк, 1963, стр.19, 358; Д. Љотић, Мемоар упућен Војном заповеднику у Србији (01.1943), Сабрана дела, књ. VIII; Меморандум Немцима (01. 1944), Писмо грофу Грабеу (29. 01. 1945), Депеше Паблу Ђуришићу, Момчилу Ђуићу, Дражи Михајловићу (01–04. 1945), књ. IX, Београд, 2003; протопресвитер Георгий, (Граббе) *Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи)*, Нью-Йорк, 1978.

⁷⁸ *Тврђава*, Збирка добровољачке лирике. Друго допуњено издање, Минхен, 1977; Б. Савченко, *Кумиры российской эстрады*, М., 1998; *Антология военной песни*, /Сост. и автор предисл. В. Калугин, М.: Эксмо, 2006.

Ђујића и др.) које су активно покушавале да ступе у контакт са јединицама генерала Власова у авантуристичкој идеји формирања на северу Југославије антикомунистичке словенске државе (попут касније подељене Немачке и Кореје). Иако су ови покушаји остали без неких значајнијих последица сама чињеница њиховог постојања је индикативна по питању руског ангажовања у грађанском рату у Југославији.

Ово учешће руских емиграната у дешавањима у грађанском рату у Југославији је донекле било последица примарног процеса делимичне асимилације руских избеглица. Најочитији пример ових процеса су били мешани бракови руских избеглица са Југословенкама, као и уопште формирање и јачање неформалних личних односа између емиграната и локалног становништва. Тако долази до стварања на први поглед неприметних, код емиграната новостечених особина: осећај лојалности према „другој домовини”, жеља да се она заштити од, према њиховим схватањима, „кобне комунистичке идеологије”, саосећање са локалним становништвом (прецизније оним делом који је делио њихове политичке погледе) и најзад, скривеног или отвореног, непријатељства према партизанима и њиховим симпатизерима који су веровали у „баћушку Стаљина”. У таквим околностима један по један емигрант долазили до схватања чињенице да је служба у корпусу „пуна опасности и напора... да се извршава не зна се ни зашто, ни због чега ни за кога”; да су емигранти који су се прихватили оружја „упали у понор, мада су и имали добре намере и жеље...”, и због тога нису могли ништа друго него „да чекају развој ситуације и да се надају на бољи исход”.⁷⁹ Што су се окрутније и егоистичније понашали Немци у освојеним покрајинама СССР-а то више емиграната је схватало да Немци искоришћавају емиграцију и југословенске и српске унутрашње конфликте да поопштре грађански рат и да се ослаби притисак на окупациони апарат. Након 20 година далеко родне груди, руске избеглице су пустиле снажне корене на далеком Балкану. Иако је већина емиграната неговала идеју одржавања свог руског (у то доба већ непостојећег) држављанства, без обзира на то значајан део њих (млађа и донекле средња генерација) је упијао локалну атмосферу и претварао се у посебне „балканске Русе” што их је чинило (без обзира на то који пасош су имали код куће) у интегралним делом локалног друштва и одвајало од вршњака у њиховој историјској домовини. Све ово је чинило још драматичнијом улогу руских емиграната у грађанском рату у Србији и још трагичнијом њихову будућност након њега, тј. у последњим тренуцима боравка на Балкану. Тако је после победе

⁷⁹ Ове речи пуне туге и разочарања је писао 5. 1. 1942. активни официр (завршио је Николајевску коњаничку школу), учесник Грађанског рата, а у емиграцији секретар у Министарству здравља Краљевине Југославије четрдесетогодишњак Павел Овчиников својој драгој супрузи Лепосави Пешић, која је живела склонивши се код својих родитеља у Панчеву. ИАБ, ф. BDS, д.А-188.

комуниста морао да се деси „масовни и дефинитивни одлазак са Балкана или потпуна асимилација”⁸⁰ јер је уследило потпуно гашење свих руских институција и школских организација у Југославији након Другог светског рата.

Summary

Political Activity of Russian Emigration in Yugoslavia 1941–1945

Key words: *the Second World War, Russian emigration, propaganda, collaboration, Russian defence corps, „Warranger” regiment.*

As many as 12% of Russian participants in the April War was killed in action and 173 Russian émigrés, active and reserve officers of the Royal Yugoslav Army, ended up in POW camps and refused to collaborate with the Germans.

The Germans set up the Bureau for Protection of Interests of Russian Emigrants in occupied Serbia which controlled lives of Russian refugees. As paragon of anticommunist idea, the Russian émigrés fond themselves in a difficult situation after the German attack on the USSR and the beginning of the partisan war. Using the spontaneous resistance of the emigrants to the partisan oppression in Serbia, the Germans set up the Russian Protection Corps, the Regiment „Warranger” and several smaller police units for fighting the partisans.

Russian comic drawers, journalists and educators also played a role in the visual fight against the communist ideology and British influence. Personal ties through which the emigrants spread their political views also cannot be neglected.

The Russian anti-communism, as a phenomenon of WWII, was strongly connected with the Yugoslav anticommunist movements at the end of the war (from fall 1944 to spring 1945). This participation of the Russian émigrés in the civil war in Yugoslavia was partly a consequence of the primary process of partial assimilation of the Russian refugees.

⁸⁰ М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану 1920–1940*, Београд, 2006, стр. 13.

УДК 378.4(497.11)"1947/1951"
37.014.5(497.1)"1947/1951"

СТУДИРАЊЕ НА БЕОГРАДСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ У ВРЕМЕ ИЗВРШЕЊА ПЕТОГОДИШЊЕГ ПЛАНА (1947–1951)

*Др Снежана БОЈОВИЋ
Др Драгица ТРИВИЋ
Хемијски факултет Универзитета у Београду*

АПСТРАКТ: У раду су приказани покушаји да се повећа ефикасност студирања и одшколује велики број стручњака у време реализације Петогодишњег плана развита народне привреде 1947–1951. године.

Кључне речи: *Београдски универзитет, Петогодишњи план, студенти, Југославија, Србија*

Период после Другог светског рата у развоју Универзитета разликује се од претходних периода. Одмах по ослобођењу почео је рад на реорганизацији Универзитета у новим условима, на принципима социјалистичког уређења.

Потреба за висококвалификованим стручњацима, без којих није могла да се изврши обнова и изградња земље а затим да се реализује план индустријализације и електрификације, довела је до ширења Београдског универзитета, до промене његове структуре, до новог начина рада и нових задатака које је, у читавом послератном периоду, Универзитету наметала Партија и њени идеолози.

Кружоци

Већ прве године рада Универзитета, 1945/46, под веома неповољним условима а у жељи да се што пре образују нови стручњаци, предузете су

неке мере да се олакша учење и убрза студирање. Акциони одбор стручних удружења,¹ формиран средином 1945. године, поред многих задатака које му је постављала Партија, окупљао је студенте у кружоке у којима се колективно учило. Није било учбеника, мали број наставника и асистената могао је више да помогне на тај начин. Али, васпитавање у колективном духу и „изграђивање монолитног погледа на свет“ била је и политика КПЈ, а уједно и начин да се врши контрола студената, иако је биографија сваког појединца претресана при упису на факултет, када је вршена најрадикалнија чистка на Универзитету.

На крају првог семестра 1945/46. на свим факултетима су одржане скупштине стручних удружења на којима су поднети извештаји о раду.² Тако су на Медицинском факултету истицани успеси колективног учења и сарадње са професорима. На том факултету у пролеће 1946. године радило је око 200 кружока, а студенти су се међусобно такмичили у постизању што бољег успеха. У кружоцима студената ветерине било је око 350 студената. Комплетан кружок „машинаца“ четвртог семестра положио је математику са средњом оценом 10; главни разлог њиховог успеха је у томе што су „правилно схватили рад кружока и на сваки састанак долазили потпуно спремни, не да читају из књиге већ да претходно научени материјал продискутују, допуне и све нејасно протумаче“.³

На сличан начин се писало и о другим факултетима, описивана је радна атмосфера, похваљивани добри студенти и истицан њихов рад у кружоцима.

Мере за побољшање успеха

На Пленуму Универзитетског одбора Народне студентске омладине (НСО), фебруара 1947, поднет је извештај о студентском успеху у периоду од 1. септембра 1946. до 31. јануара 1947. године. У том периоду пријављено је 22.547 испита, а положено 14.596, односно 64,73%, док је одустало 5.084.⁴ Изнет је и преглед успеха по факултетима. Коментаришући резултате, омладински руководилац Душан Ђурић Зинаја⁵ није био задовољан: „Такав огroman проценат палих и одусталих говори да наши напори нису били

¹ Акциони одбор стручних удружења основан је 16. јуна 1945. као стручно и политичко тело студената Универзитета. Ђорђе Станковић, „Народна студентска омладина“, *Универзитет у Београду 1838–1938*, Зборник радова, Београд, 1988, стр. 925 (даље: Ђ. Станковић, *НСО*); Ђ. Станковић, *Студенти и Универзитет 1914–1954*, Београд, 2000, стр. 186 (даље: Ђ. Станковић, *Студенти*).

² Ђ. Станковић, *Студенти*, стр. 187.

³ „Кроз Технички факултет“, *Народни студент*, бр. 3, 12. 4. 1946.

⁴ Ђ. Станковић, *Студенти*, стр. 191.

⁵ Касније професор Медицинског факултета.

задовољавајући (...) ниједан факултет није одговорио обавезама". Узрок лошим резултатима, сматрао је Ђурић, био је у нередовном посећивању предавања и вежбања, у кружоцима који нису обухватили све студенте, у недовољном вођењу рачуна о демонстраторима. За неповољне резултате Зинаја је кривио и режим студија: „Прошле године се на свим факултетима потезало питање слободних рокова (...) другови су дошли с акција и требало је дати слободне рокове (...) па смо показали слабост и у зимском семестру дозвољено је полагање испита свима (...) Знајући да имају слободан рок мислили су да ако не положи сада положиће идућег пута. Огроман број људи, нарочито наших активиста и руководиоца није одговорио својим задацима, није ликвидирао заостале испите”.⁶

У закључцима Пленума Универзитетског одбора НСО тражило се да се стручна удружења Народне омладине боље организују, да донесу планове и програме и, уз помоћ и сарадњу наставника, организују бољи рад студената и то преко курсева, кружока, семинара, уз помоћ демонстратора, руководиоца кружока и др. Требало је контролисати знање сваког студента пред излазак на испит, како би се онемогућило одустајање и падање на испитима. Једанпут месечно требало је одржавати радне конференције на којима би се третирао учење, где би се анализирали анкетни листови и обавезе дате у њима, односно видело колико је сваки студент испунио обавеза и, потом, анализирали узроци неуспеха. Сваки члан НСО морао је да се изјасни о томе како испуњава дате обавезе у погледу посећивања предавања и вежби, какве има тешкоће у учењу и осталом, „како би се сви недостаци на време отклонили”.⁷ Питање учења, редовног полагања испита и стицање што већег знања постављало се као питање части сваког „народног студента”.

Петогодишњи план привредног развоја 1947–1951. и нови кадрови

Највише утицаја на убрзан развој Универзитета, нов режим студија, бригу о учењу и успеху имао је први Петогодишњи план развоја народне привреде. План је усвојен на Политбироу ЦК КПЈ децембра 1946, а проглашен на заседању Народне скупштине ФНРЈ априла 1947. године.⁸

Циљ планске привреде био је индустријализација, електрификација, развој пољопривреде, уздизање из привредне и техничке заосталости,

⁶ „Закључци на Пленуму Универзитетског одбора НСО-а од 16. 2. 1947”, *Народни студент*, бр. 15, 21. 2. 1947.

⁷ *Исто*, стр. 2.

⁸ Љубодраг Димић, *Историја српске државности, Србија у Југославији*, III, Нови Сад, 2001, стр. 350.

подизање општег стандарда становништва, елиминисање друштвене нестабилности и трајно уклањање извора економских и политичких криза.

За реализовање постављених задатака био је потребан огроман број стручњака. Петогодишњи план предвиђао је да се у периоду 1947–51. број лица са факултетском спремом повећа за око 24.000. Требало је да универзитети постану „фабрике” за стварање „нове интелигенције”. Очекивало се да нови кадрови замене старе у које нови режим није имао поверења.

Због овако амбициозног плана за који Универзитет у том тренутку није имао услова, ни просторних ни кадровских, „испоручени” су конкретни задаци који су утицали на његову реорганизацију, ширење, мењање структуре и начина рада.

Задаци Народне омладине у спровођењу Петогодишњег плана

Најодговорнији за остваривање основног задатка који је добио Универзитет, брзо стицање дипломе, били су руководиоци Народне омладине (НО). Они су спроводили све задатке и смернице, контролисали студенте и професоре, анализирали резултате студентског и наставничког рада, подносили извештаје о успеху, спроводили нове мере у режиму студија и, пре свега, васпитавали студенте.

У мају 1947. одржан је Седми пленрани састанак Централног већа Народне студентске омладине Југославије (НОЈ)⁹ и Други конгрес НСО, на којима су изнети задаци и програм рада Народне омладине припремајући је за „битку за петолетку”.¹⁰

Најважнији задатак Народне омладине, без кога се није могао остварити план за постизање предвиђеног броја висококвалификованих кадрова, био је УЧЕЊЕ, односно брзо завршавање студија. Због тога је после сваког испитног рока требало детаљно анализирати успех, почев од броја студената који су положили испите, преко броја неположених и одусталих и средње оцене, до нових мера које треба предузети да се постигну бољи резултати.

Први испитни рок по доношењу Петогодишњег плана, јунски, детаљно је анализиран и дискутован. На Техничком факултету, чији је кадар био најважнији за реализацију Плана, успех није био задовољавајући. Највећи број испита положили су студенти прве године Грађевинског одсека, а најамње студенти Машинског одсека прве године, само 55% испита. Оправдање су налазили у недовољном броју асистената, малом броју

⁹ „Други конгрес НО Србије”, *Народни студент*, бр. 27, 23. мај 1947; Ђ. Станковић, *Студенти*, стр. 192.

¹⁰ „Рато Дугоњић је одржао реферат о задацима НО”, *Народни студент*, бр. 26, 14. мај 1947.

цртаоница, чекало се на преглед графичких радова, уџбеници и скрипта нису били обезбеђени, недовољно је било знање математике стечено у средњој школи.¹¹

Анализа резултата на Природно-математичком факултету у периоду од 1. априла до 20. јуна показала је да је најбољи успех био на Хемијској и Биолошкој групи. На Хемијској групи, која је по броју пријављених испита (85) била одмах за Биолошком, пало је свега три студента, а одустало девет. На овом факултету највећи проблем био је недостатак простора и зато је, независно од буџета, одобрен кредит за подизање нове зграде. У току године повећан је број наставног особља и набављене су најнеопходније стручне књиге.

На сличан начин анализиран је успех на Медицинском и Пољопривредно-шумарском факултету.

У 1946/47. години, од 21.000 уписаних студената пријављено је 72.304 испита, од тога је положено 48.237, пало 8.213, а одустало 15.154. У септембарском року 1947/48. године, пријављено је 15.957 испита, положено 9.383, пало 1.888, одустало 4.688. Број студената који је долазио на предавања износио је 30–60%, што се означавало као „неправилан однос према школи” и ”остатак прошлости”: „Однос новог студента према школи није у потпуности промјењен, он сматра да не мора долазити на предавања и вежбе, да је то ствар која је важила за средње школе а не за Универзитет. Он сматра да је питање испита његова лична ствар и да може да полаже кад он хоће.”¹² Требало је отклонити ове ”неправилне” појаве.

Промењен је и став према начинима учења. Раније колективно учење, кружоке, требало је заменити индивидуалним учењем, а „кружоци, репетиторији, курсеви и остало треба да буду помоћни начин у раду”. Руководство Народне омладине на факултетима критиковано је што питање учења није „довољно заострено” и постављено као „питање односа према свом народу”, што је овај проблем покретан с времена на време, а не свакодневно.

Све у свему, стручна удружења по факултетима нису испунила свој задатак. Зато је промењена структура стручних организација: уместо Акционог одбора као посебног руководећег стручног органа на Универзитету, који је одржавао везе са стручним удружењима факултета, при руководству НСО оформљени су помоћни одбори за стручни рад. Ти стручни одбори нису могли да одлучују без одобрења и сагласности руководства НО, јер је учење било „њен најважнији и свакодневни рад, њен први задатак”.¹³

¹¹ Народни студент, 28. јуни 1947.

¹² Излагање Вјере Ковачевић, председника НО, на Трећој годишњој конференцији НСО БУ, Народни студент, бр. 40, 5. децембар 1947.

¹³ „Трећа годишња конференција НСО”, Народни студент, бр. 40, 5. децембар 1947.

На Универзитету је 1947. године било 589 демонстратора из 94 предмета, који су „дали” 62.012 радних часова и „много помогли студентима у учењу”. Да би имали времена да и сами уче, препоручено је да се не оптерећују другим задацима у организацији. Истовремено је тражено да се такмичењима обухвате сви студенти.¹⁴

На Трећој годишњој конференцији НСО, децембра 1947, закључено је да изградња кадрова „не иде истим темпом као изградња земље”. Број положених испита није прелазио 50%, а на Техничком факултету, „од кога се највише очекивало у материјалној изградњи Петогодишњег плана”, проценат је био још мањи, само 47%. И поред објективних тешкоћа (простор, особље, уџбеници, стамбено питање и др.), сматрало се да се студенти не залажу довољно и да НСО треба више да помаже преко стручних одбора.¹⁵

Пошто омладинска организација није имала најбољу евиденцију о учењу сваког студента, требало је увести „стручни лист” који ће садржавати основне податке о учењу сваког студента, податке који ће „говорити колико се сваки студент заложује у учењу (...) када је који студент узео индивидуалну обавезу да заврши са заосталим испитима на које је стекао право”.

Тражила се стална агитација у вези са учењем, „писмена, усмена, примером, очигледна”. За студенте прве године држани су курсеви да би се надокнадило пропуштено знање у средњим школама, посебно недовољно знање математике. Нарочита брига посвећивана је апсолвентима јер су они били најближи дипломама и предузимане су мере да у најкраћем року завршавају студије.

Мере за повећање броја диплома

Слободни испитни рокови, уведени за предратне студенте да би што пре завршили студије, проширени су и на остале студенте правдајући то недостатком уџбеника, асистената и другим тешкоћама. Међутим, стално држање испита одузимало је професорима време, реметило наставу и учење и 1947/48. слободни рокови су укинута. Сматрало се да ће тако студенти учити од почетка године, систематски, а не кампањски, пред испите. Препоручивано је учење после сваког предавања, а за најбоље студенте и учење унапред јер се тако „стиче увид у цео предмет” а „познавајући унапред непријатеља лакше ћемо га победити”.¹⁶

¹⁴ Исто.

¹⁵ „Универзитет и научне установе НРС”, реферат Едипа Хасанагића, секретара Комитета за високе школе, *Народни студент*, бр. 40, 5. децембар 1947.

¹⁶ Гаврило Вучковић, „Три форме индивидуалног рада”, *Народни студент*, бр. 40, 5. децембар 1947.

Задатак Универзитета да „испоручи” одређен број кадрова предвиђен Петогодишњим планом диктирао је многе измене у раду и организацији факултета. У 1947/48. извршена је ревизија наставних планова и програма и покушано је „изналажење најбољих путева и педагошких метода за што брже и солидније спремање стручних кадрова толико потребних нашој земљи”.¹⁷

Петогодишњи план предвиђао је највише кадра с Техничког факултета па је овај факултет требало ослободити свих других обавеза осим образовања будућих стручњака. То је довело до највеће промене у структури Универзитета. Јуна 1948. Технички факултет је издвојен из састава Универзитета у самосталну Техничку велику школу (ТВШ), а дотадашњи одсеци претворени су у факултете (Грађевински, Архитектонски, Машински, Електротехнички и Рударски). Исто је урађено и са Медицинским и Фармацеутским факултетом који су претворени у Медицинску велику школу (МВШ), у чији састав је ушао и новоосновани Стоматолошки факултет.¹⁸

Још једна мера предузета за повећање броја студената био је плански упис, први пут спроведен 1947/48. године. Требало је уписати све матуранте који су 1946/47. завршили средњу школу, као и све матуранте који су је завршили ранијих година а нису се до тада уписали на универзитет. Већ су средњој школи, кроз научне кружоке, ученици су упознавани с појединим струкама и припремани за студирање. У свим средњим местима организоване су конференције са свршеним матурантима. Народна студентска омладина упутила је на Омладинску пругу екипе студената агитатора. У многим новинама објављени су чланци у вези с планским уписом. Непосредно пред упис изашао је специјални број *Народног студента* посвећен планском упису. Од 4.919 ученика који су матурирали 1946/47. на Универзитет се уписало 4.722 или 96%.

Да би се омогућило студирање ученицима са свршеним средњим стручним школама, али и запосленим лицима, крајем 1947. године уведено је ванредно студирање.¹⁹ Већ у летњи семестар 1947/48. уписано је 5.470 ванредних студената, највише на Економском (2551) и Правном (1515) факултету, тако да су чинили 24,5% студената. За ове студенте су на неким факултетима држани специјални курсеви, одржаване редовне консултације и предиспитна саветовања, припремана посебна скрипта и материјал за спремање испита.²⁰ Али, убрзо се показало да ванредни студенти стварају

¹⁷ *Извештај о раду Универзитета у Београду у школској 1947/48. години*, стр. 1 (даље: *Извештај, 1947/48*)

¹⁸ С. Бојовић, „Београдски универзитет и други факултети и универзитети у Србији”, *Хемијски преглед*, бр. 1, 2006, стр. 5–8.

¹⁹ Уредба Владе ФНРЈ о ванредном студирању на универзитетима и високим школама, од 8. 12. 1947.

²⁰ *Извештај, 1947/48*, стр. 9.

додатне проблеме, нарочито на факултетима на којима су практични радови били саставни део наставе. Због њих је понегде долазило до снижавања нивоа наставе, овакво студирање било је злоупотребљавано за одлагање војне обавезе, редовни студенти прелазили су у ванредне да би „избегли оштрину режима студија”. Стога је убзо ванредно студирање укинута на Техничком, ПМФ-у, Медицинском и Пољопривредно-шумарском факултету, а задржано на Правном, Економском и Филозофском факултету, где је и било највише ванредних студената и где су резултати били бољи.²¹

„Мобилисати сва средства”

У току 1948. године Народна омладина је континуирано подстицала студенте на учење и полагање испита. После јануарског испитног рока, у коме је доста студената одустало од испита, велики број их није положио, а највише је било шестика и седмица, закључено је да је узрок неповољном успеху несистематски и недовољно „темељан” рад студената, али и непотпуно средњошколско знање. Тражено је да стручни одбори на факултетима „мобицишу сва средства” како би сваки студент од почетка семестра систематски савлађивао градиво.²² И почела је мобилизација „свих средстава” да би се у јунском року постигао бољи резултат него у јануарском.

На Годишњој конференцији НСО, одржаној марта 1948, договорено је да стручни одбори факултета евидентирају рад сваког појединог члана НСО, да прате његово учење и да му помажу у раду, нарочито на првој години. Сматрало се да ти студенти нису стекли навику систематског учења па им треба помоћи да „спремају текуће градиво, и да не пропуштају ни једно предавање”.

Међутим, из извештаја стручних референата првих година примећено је да су контролу и помоћ у учењу имали само студенти који су долазили на предавања и вежбе. Пошто је на већини факултета долазило највише 80% студената на предавања, на неким и много мање, постављало се питање „шта раде и да ли помишљају да озбиљно уче студнети који не посећују предавања”.²³

²¹ Бранко Петрановић, „Београдски универзитет и индустријализација 1947–1952. године”, Универзитет у Београду 1838–1988, Зборник радова, Београд, 1988, стр. 289 (даље: Б. Петрановић, „Београдски универзитет и индустријализација”); Драгомир Бонцић, *Београдски универзитет 1944–1952*, Београд 2004, стр. 287, (даље: Д. Бонцић, *Београдски универзитет*).

²² Сима Беговић, „Систематско приступање учењу – услов успеха у јунском испитном року”, *Народни студент*, бр. 4, 3. март 1948.

²³ „И ми се питамо зашто”, *Народни студент*, бр. 4, 3. март 1948.

На Пољопривредном и Правном факултету водило се рачуна о индивидуалном учењу. Али, на већини факултета није одмах спроведена ефикасна евиденција учења, па се тражило да се то одмах учини.

Наведен је пример Пољопривредно-шумарског факултета, на коме није било кружока, па је на првој години хемију положило само 58% од пријављених. Похваљени су факултети који су већ у првом семетру организовали репетиторије, консултације, колоквијуме или пробне писмене испите. На Техничком факултету су одржани пробни писмени испити из средњошколске математике и колоквијуми из физике. Пробни писмени испити на већини одсека нису успели јер нису били обавезни, а стручни одбор „није умео” студенте да убеди у потребу ових испита, тако да је на њих долазило просечно око 65% студената. На Машинском факултету пробни испит се није ни одржао јер је дошло само 10% студената. На Архитектонском одсеку је било преписивања, а на Електротехничком одсеку резултати испита нису објављени „па су студенти стекли уверење да то и није нека важна ствар”. Пробни писмени на Техничком факултету показали су да студенти прве године свих одсека имају оскудно средњошколско знање из математике, па је стручни одбор организовао курсеве из средњошколске математике. Материјал се савлађивао на стручним групама с демонстраторима. Почетком летњег семестра демонстратори су почели на вежбама да пропитују студенте да би имали јасну слику о њиховом знању и да би им могли стручно помоћи. Редовним и систематским радом продубљивана су предавања наставника а уједно се контролисао рад студената.

На Фармацеутском факултету одржавани су два пута недељно семинари из општег дела неорганске хемије. Њима су руководили студенти треће године, а присуствовало им је преко 70% студената. На Медицинском факултету држани су колоквијуми из физике као пробни испити. Проверавано је знање сваког студента и правовремено је указивано на недостатке. У марту је држан колоквијум из хемије, опште и неорганске. На Биолошкој групи је заведен систем пропитивања градива пре вежби, што је био услов за добијање потписа асистента и израду вежбе. На Ветеринарском факултету држани су семинари из хемије, на којима је градиво понављано и детаљније објашњавано. После семинара, два пута недељно држане су консултације из истог градива. Семинарима је присуствовало око 300 од укупно 367 студената. Од 367 испита из хемије свега 10 није било пријављено за полагање. На Технолошком факултету смањивао се број студената који је посећивао вежбе па је требало предузимати строжије мере.²⁴

Најбољи студенти су истицани као пример за углед осталим студентима. Тако је у марту руководство НСО похвалило Јадрана Ферлугу,

²⁴ Исто, стр. 3.

студента историје, који је у јануарском испитном року дао пет испита с просеком 8,4, а два најтежа испита с оценама девет и десет. Наглашено је да је био „ударник са пруге” и члан научне групе.²⁵ Буба Михајловић,²⁶ члан Одбора Народне студентске омладине, с просечном оценом 9,7, проглашен је за ударника и одликован *Орденом рада трећег степена*.²⁷ Писано је и о успешним студентским данима Рајка Томовића, у то време асистента.²⁸

Обавезно похађање предавања и уписивање „године за годином”

Због нередовног долажења на предавања и вежбе Универзитетски савет, уз сагласност Комитета НРС, априла 1948. донео је Правила о упису, обавезном похађању предавања и полагању испита на Универзитетима и великим школама. Стручним одборима је наложено да одрже добро припремљене конференције на свим факултетима и да студентима објасне тек усвојена Правила, како би се отклонила произвољна тумачења на која се тих дана наилазило. У току летњег семестра вршена је контрола похађања предавања и кажњавање редовних студената који су неоправдано изостајали с већег броја часова.²⁹

Али, требало је преузете обавезе у учењу повећати. Око 14.000 студената, чланова НСО, имало је право да у јуну положи само 103.000 испита. То се није сматрало довољним, јер при томе њихове обавезе не би прелазиле ни 44% и после јунског рока остало би још око 50% испита. Због тога је већ у мају месецу из Ректората стигла Допуна правила о упису, обавезном похађању предавања и полагању испита на Универзитету, у којој се образлагало ново „допунско” одступање од тек донетих Правила.³⁰ Универзитетски савет је „и з у з е т н о у овом јунском – редовном испитном року” дозвољавао студентима полагање испита „из предмета за који су се спремали, без обзира да ли је испит редован или заостао”.³¹

²⁵ „Пример озбиљног схватања испита”, *Народни студент*, бр. 6, 17. март 1948.

²⁶ Касније професор Медицинског факултета.

²⁷ „Буба је проглашен за ударника и одликован орденом рада Трећег степена”, *Народни студент*, бр. 6, 17. март 1948.

²⁸ „Данас је асистент”, *Народни студент*, бр. 6, 7. март 1948.

²⁹ *Извештај 1947/48*, стр. 9.

³⁰ *Годишњи извештај о раду Београдског универзитета у школској 1948/49 години*: „При упису у летњи семестар, први пут су примењена Правила (...) Том приликом констатовано је, да због неположених заосталих испита изванредно већи број студената треба да понавља годину...”

³¹ Из Ректората, «Допуна правила о упису, обавезном похађању предавања и полагању испита на Универзитету», *Народни студент*, бр. 13, 5. мај 1948; Д. Бонцић, *Београдски универзитет*, стр. 196–197.

Стручним одборима наложено је да све предузму да студенти изврше „своје обавезе”. Опомињани су професори и асистенти да држе консултације, репетиторије, ванредне часове, дају савете, спремају литературу, убрзано раде на припремању нових уџбеника и на све могуће начине помажу студентима да што боље савлађују градиво.³²

У мају месецу одржане су на свим факултетима свечане конференције о контроли „узетих” обавеза за јунски испитни рок. Под великим притиском студенти су повећавали своје „обавезе”. Професори су давали савете и предлоге како да се организује рад студената у кратком периоду до јунских испита и показали спремност да држе ванредне часове, консултације, репетиторије.³³

Мере предузете у пролеће 1948. године дале су у јунском испитном року боље резултате него у претходним роковима: од пријављених 60.000 испита, положено је 42.127, пало 7.530, одустало 11.420, односно 31% испита остао је за септембарски рок.³⁴

За септембарски рок очекивани су још бољи резултати: ”Обавезе дате у част Петог конгреса КПЈ за стручни рад дали су скоро сви факултети, године, групе и појединци. Оне су се код великог броја студената састојале у потпуној ликвидацији заосталих испита у септембру.” Да би септембарски рок успео и да би се обавезе испуниле, скоро у свим радним бригадама у току лета организовани су кружоци и курсеви. Зато се сматрало да се учешћем у радним акцијама не може правдати неуспех на испитима. За септембарски рок пријављено је 32.374 испита.³⁵

Пети конгрес КПЈ – „идеолошко сређивање” Универзитета

Пети конгрес КПЈ, одржан крајем јула 1948,³⁶ имао је великог утицаја на даљи рад Универзитета, на нове задатке које је Партија поставила пред Народну омладину, студенте и наставно особље. Више није само учење било „главни” задатак студената и Универзитета, најважнија карактеристика наставе морала је бити идејност, тј. прожетост свеукупног рада марксизмом-лењинизмом и дијалектичким материјализмом. То је био предуслов изградње „нове социјалистичке интелигенције”. Пети конгрес тражио је

³² „Месец дана пред јунским роком”, *Народни студент*, бр. 13, 5. мај 1948.

³³ „Поводом конференција Народне студентске омладине – у вези јунског испитног рока”, *Народни студент*, бр. 14, 12. мај 1948.

³⁴ „Што бољи резултати на испитима у септембру тим успешније даље студирање”, *Народни студент*, бр. 21, 22. септембар 1948.

³⁵ *Исто*.

³⁶ Пети конгрес је одржан као реакција партијског руководства на нападе и оптужбе СССР-а и земаља Информбироа изражене у резолуцији од 28. јуна 1948.

„идеолошко сређивање” школа и Универзитета које је требало да спроведу Партијска организација и Народна омладина.

На свим скуповима на којима су преношене поруке Петог конгреса наглашавано је да са Универзитета излазе „теоретски” недовољно оспособљени кадрови, а нарочито често понављане су Ђиласове речи којима је тражен енергичан агитационо-пропагандни рад, наглашаване идеолошке слабости школа, истицано тровање омладине „идеализмом, мистицизмом, ненаучним, антимарксистичким схватањима” и тврдђено да без обавезног изучавања марксизма-лењинизма нема „марксистичке интелигенције ни научног процвата у земљи”.³⁷

После Конгреса кренуло се у „идеолошко сређивање школа и универзитета”, у „иградњу висококвалификованог теоретског кадра”, у „идеолошку борбу против мистике и непријатељских схватања у школама”, у борбу „за чистоту марксистичке идеологије”. Дакле, задаци Петог конгреса били су усмерени углавном на дубљу идеологизацију високог школства.³⁸

На Универзитету је појачана политичка делатност, посебно у организацијама НСО. Један од најважнијих задатака НСО, поред диференцијације у вези са резолуцијом Информбироа и монолитношћу Партије, била је „висока идеолошка свест” сваког студента. Крајем 1948. и почетком 1949. изван НСО било је свега 558 студената, а половина од укупног броја уписаних (10.760) похађала је партијске курсеве за идеолошко-политичко образовање.³⁹

Десети пленум Централног већа НО и „нова социјалистичка интелигенција”

У септембру 1948. одржан је Десети пленум Централног већа НО. Извештај о закључцима Петог конгреса и новим задацима Универзитета, пре свега Народне омладине, поднео је Стеван Дороњски.⁴⁰ Највећи део говора односио се на потребу стварања стручних кадрова и васпитавања „нове социјалистичке интелигенције”, али је било речи и о новим начинима рада. Трбало је одбацити „форме рада које су преживеле и које не одговарају новим условима”, односно прећи с колективног на индивидуални рад. Рад у кружоцима сводио се „на понављање онога што студент мора и онако да учи за испите”, уместо да послужи за пречишћавање појмова, лакше и

³⁷ Д. Бонцић, *Београдски универзитет*, стр. 119–129.

³⁸ *Исто*, стр. 120–121.

³⁹ Ђ. Станковић, *НСО*, стр. 933; Ђ. Станковић, *Студенти*, стр. 196.

⁴⁰ Стеван Дороњски, „О побољшању рада Народне омладине”, *Народни студент*, бр. 21, 22. септембар 1948.

правилно разумевање градива, ради контроле знања итд. Није више било свеједно какав кадар излази с факултета: „Са нашег Универзитета треба да изађу не само стручни кадрови већ и нови културни и научни радници који ће да замене старе кадрове, који ће развијати нашу науку и културу” и зато је требало посветити пажњу најспособнијима да почну да се баве научним радом.

Задаци које је „испоручио” Дороники односили су се на изградњу „новог моралног лика нашег студента, наше нове интелигенције”. У склоп општих задатака васпитања спадало је и развијање позитивних, моралних, карактерних особина, јер је Ђилас рекао: „Борба за изградњу социјализма у нашој земљи истовремено је борба за стварање новог човека, човека чија ће свест и осећаји бити друкчији него код човека капитализма (...) Тај нови човек ће бити несебичан, искрен, храбар и скроман. Њему ће добро народа, народна својина – бити изнад свега.” Ново усмерење рада Народне омладине било је стварање стручних кадрова „оданих социјализму”, што је значило, поред посеђивања предавања и вежбања, редовно похађање курсева за марксистичко образовање, тј образовање стручњака за „социјалистичку реконструкцију наше отаџбине”.⁴¹

Многи послови које је до тада „диктирала” Народна омладина нису више били у њеној компетенцији: испитни рокови, режим студија, наставни планови. Око тих питања убудуће се морало саветовати са универзитетским властима, а Народна омладина је требало да прерасте у масовну друштвену и политичку, а пре свега васпитну организацију и да се бави новим задацима.

Замењивање бриге о учењу другим пословима одмах се одразило на ефикасност студирања. Мада је у септембарском року 1947/48. положено 59% пријављених испита, у јануарском 66%, а у јунском чак 70%, што је било „резултат свести студената о обавезама према народу и земљи”, делимични резултати септембарског испитног рока били су „поражавајући” (на Медицинском факултету 43%, на Економском 45% итд.).

Појачан политички рад

После партијских конференција на факултетима и великим школама, у оквиру припрема за Други конгрес КП Србије, крајем новембра 1948. одржана је Трећа партијска конференција Београдског универзитета.⁴² Конференција је подвргла анализи дотадашњи рад и донела резолуцију о

⁴¹ Ђ. Станковић, *НСО*, стр. 935.

⁴² „Политички извештај УК КПС”, *Народни студент*, бр. 31, 2. децембар 1948; *Универзитетски весник*, бр. 4, 26. новембар 1948.

наредним задацима Партије на Универзитету. У Резолуцији Треће партијске конференције тражио се појачан политички рад са члановима и кандидатима КП, политичко васпитавање ванпартијаца и студената, борба против „ненаучног” третирања науке, појачана будност и оштрина чланова према класном непријатељу, уклапање сваког члана КП у рад НО.

На факултетима су и даље спровођена такмичења у успеху, анализиран рад и успех студената на испитима, али то више није био најважнији задатак Народне омладине. Уместо учењу и редовном студирању, много више пажње посвећивано је идеолошком васпитању омладине и ванпартијаца, борби за „чистоту науке” и обрачунавању с „остацама прошлости” и „класним непријатељем”.

Заоштравање односа са СССР-ом и земљама потписницама Резолуције Информбироа, које је током 1949. довело до потпуне изолације земље, захтевало је мобилизацију на свим нивоима, јачање патриотизма, подсећање на револуционарне традиције, јачање ауторитета државног и партијског вођства. На Универзитету је посебна пажња посвећивана управо разради оваквих садржаја. Подношени су извештаји о броју студената обухваћених политичким курсевима, рад курсева, њихови недостаци и слично, одржаване су бројне манифестације на којима се расправљало о активностима друштвеног и политичког живота.⁴³

Резолуција Трећег пленума ЦК КПЈ о задацима у школству

Трећи пленум ЦК КПЈ донео је Резолуцију о целокупном систему школства.⁴⁴ Нове економске мере диктирале су нове циљеве и нове мере за постизање тих циљева. Реформе су ишле на већу либерализацију у режиму студија, на шире образовање насупротив уској специјализацији, на нови начин руковођења школством и на много других елемената који су мењали систем школовања и рад на Универзитету.

Међутим, већина текста Резолуције била је пропагандно-декларативног карактера. После раскида са СССР-ом требало је наћи нов пут у социјализам, показати већу правоверност од „очинске” партије, изградити друкчије друштво и за ново друштво васпитавати новог човека. Велики део текста Резолуције посвећен је управо васпитавању „новог” човека. Већина тачака зачињена је идеолошким фразама и уопштеним циљевима у васпитавању омладине. Тако је у првом члану Резолуције стајало да школа мора васпитавати „новог, слободног и одважног социјалистичког човека, чија су схватања широка и разноврсна, коме су туђи бирократизам

⁴³ Ђ. Станковић, *НСО*, стр. 939; Д. Бонцић, *Београдски универзитет*, стр. 124–127.

⁴⁴ Трећи Пленум је одржан 30. 12. 1949.

и укалупљеност мисли.” За васпитавање „новог” човека био је потребан и „нови” кадар. Такав кадар се могао добити „упорном борбом против бирократских метода у школству и настави, у борби за слободан идејни развитак на основу социјалистичке демократије и смелог развијања иницијативе, како свих установа и органа, тако и масовних организација и појединаца”. Тражила се још енергичнија борба „против буржоаске декаденције, против реакционарних и контрареволуционарних схватања” и још јачи идеолошки и политички рад.⁴⁵

После сукоба с Информбироом почело је напуштање копирања совјетског модела школовања, односно почело је укидање или ублажавање специјалистичког профила стручњака.⁴⁶ Од 1949. године ЦК КПЈ захтева да оријентација наставних планова и програма одговара „потребама југословенске теорије и праксе”. Према прокламованим циљевима требало је изградити нови систем школовања, донети нове планове и програме. Нови систем дозвољавао је из свих врста школа вертикално настављање школовања „све до универзитета, уз претходно полагање испита тамо где је то нужно”. Нова политика изјашњавала се против уске специјализације и за шире образовање, за штампање и превођење уџбеника, за организационе и програмске промене које би помогле „правилном идеолошком васпитању омладине”. Трбало је смањити административно-бирократско руковођење школством а многе надлежности Савезног министарства за науку и културу пренети на републичке установе и ниже органе.

У складу са задацима нове Резолуције почела је измена наставних планова и програма, сажимање предмета, мењање садржаја, померање тежишта на основне предмете који ће бити услов за уже стручне предмете. Тако је од Техничке велике школе, од које се до тада тражило да даје уско специјализоване стручњаке, захтевано да образује инжењере који ће се бавити и конструктивним и научним радом и који ће бити у стању да одговоре задацима Петогодишњег плана. Трбало је ускладити теоријске и општестручне предмете, избећи преклапање садржаја, растеретити програме.⁴⁷

⁴⁵ „Резолуција Трећег пленума о задацима у школству”, *Народни студент*, бр. 35, 9. јануар 1950; „Резолуција Трећег пленума ЦК КПЈ”, *Универзитетски весник*, бр. 20, 8. јануар 1950. и бр. 23, 28. фебруар 1950; Д. Бонцић, *Београдски универзитет*, стр. 124–127; Б. Петрановић, *Београдски универзитет и индустријализација*, стр. 294–296.

⁴⁶ По совјетском узору сматрало се да факултети треба да спремају уске специјалисте на уско стручним одсецима, па је вршено рашчлањивање појединих предмета у више посебних и увођење нових предмета тако да се отишло у ширину до те мере да је на неким факултетима број обавезних предмета износило између 30 и 40.

⁴⁷ „Проблеми наставе на ТВШ”, *Народни студент*, бр. 35, 9. јануар 1950; Б. Петрановић, *Београдски универзитет и индустријализација*, стр. 293; Д. Бонцић, *Београдски универзитет*, стр. 188.

Крајем школске 1948/49. године на свим факултетима уведена је настава из марксизма-лењинизма, обавезна за студенте прве и друге године, а на факултетима друштвених наука ова материја се изучавала кроз све основне предмете.⁴⁸ Наставници су у „марксистичким кружоцима“ изучавали дијалектички материјализам, док су студенти у семинарима и кружоцима изучавали марксизам-лењинизам. Тако је идејна страна наставе почела да преовлађује над стручном, а крајем 1950. идејна компонента је још јаче наглашавана.⁴⁹

Крајем 1950. године почео се критиковати дотадашњи систем студија. Нарочито су се са универзитета чуле примедбе да се високошколско образовање изједначава са средњом школом. Децембра 1950, на седници Савета за науку и културу Владе ФНРЈ, којој су присуствовали ректори универзитета и високих школа, речено је да универзитете не треба сматрати стручним школама, него институцијама које „обезбеђују научно прилажење струци“ и да факултети нису само наставне већ и научне установе.⁵⁰ Парола „сви на Универзитет“, која је претходних година подразумевала да се читава генерација матураната упише на универзитет, довела је до пренатрпаности факултета студентима са слабом предспремом, неспремним за озбиљно студирање, што је утицало на снижавање квалитета наставе, лош успех и велико осипање студената у току студија.

У априлу 1951. године основана је јединствена политичка организација свих студената Југославије – Савез студената Југославије (ССЈ), а новембра месеца исте године и Савез студената Београдског универзитета.⁵¹ Основни задатак нове организације био је да организује рад на идеолошко-политичком васпитавању студената и да помаже факултетским органима у изградњи висококвалификованог стручног кадра, а затим да ради на моралном, физичком, техничком и ванармијском образовању и васпитању итд. Разрађујући даље задатке Савеза студената, акценат је био на идеолошко-политичком раду: раду на даљем подизању политичке свести и јачању идеолошког јединства, борби против туђих политичких и идеолошких утицаја и разних непријатељских делатности; објашњавању пута наше социјалистичке изградње и међународне улоге Партије у борби против информбироовске издаје социјализма, савремене ревизије, опортунизма, отворене и маскиране борбе против интереса социјализма; развијању југословенског социјалистичког патриотизма кроз упознавање чланства са

⁴⁸ Б. Петрановић, *Београдски универзитет и индустријализација*, стр. 294–295.

⁴⁹ Исто, 295-296; Владо Видовић, „О идејности у настави“, *Универзитетски весник*, бр. 17, 19. децембар 1949. и бр. 23, 28. фебруар 1950.

⁵⁰ Б. Петрановић, *Београдски универзитет и индустријализација*, стр. 296.

⁵¹ „Пред оснивање нове студентске организације“, *Народни студент*, бр. 11, 4. април 1951. и бр. 12, 11. април 1951; Д. Бонцић, *Београдски универзитет*, стр. 323; Ђ. Станковић, *Студенти*, стр. 207.

револуционарном историјом и борбом Партије а такође и са прогресивним покретима и борбом наших народа кроз њихову историју; на оживљавању и развијање традиције напредног студентског покрета, користећи их у васпитне сврхе и као богато организационо искуство; у сарадњи са школским органима раду на упознавању студената са марксистичком теоријом и помагању при изградњи марксистичке идеолошке оријентације у науци, у друштвеним и свим другим питањима.

Због оволиког броја задатака омладинска организација више није имала времена да се бави појединим студентима и њиховим учењем, мада је у последњој реченици стајало да се обавезује чланство на уредно студирање и да „организује узајамну помоћ студената на савлађивању наука”.⁵²

Рестриктивна политика уписа и нове мере

Мегаломанско планирање кадрова имало је за последицу „непланиран” број матураната и студената.⁵³ Требало је зауставити такву тенденцију. Зато је нова политика била рестриктивна, против масовног уписа. Упис на факултете био је намењен само онима „чије квалификације, знање и интелигенција предпостављају” способност за студирање, што је проверавано конкурсима и пријемним испитима.⁵⁴

Велика новина, посебно болна за студенте, био је измењен систем стипендирања. После рата се број стипендија из године у годину повећавао, чиме се омогућавало студирање великом броју омладине. Сада је требало смањити број стипендија, одузети их онима који нередовно полагају испите и „не врше обавезе према социјалистичкој држави”. При давању стипендија водило се рачуна о имовном стању родитеља и предност давала деци из радничких и сиромашних сељачких породица. Новим финансијским системом, кроз дечји додатак, брига о материјалном обезбеђењу студената пребачена је на родитеље. Само је одличним ђацима обезбеђен „известан” број државних стипендија, а један број студената стипендирала су предузећа, установе и задруге. У Општој уредби о стипендијама, коју је донела Влада ФНРЈ на предлог Савета за науку и културу октобра 1951, стипендију су могли добити „само они који се истичу у учењу а немају довољно материјалних средстава” и нису у радном односу. Нико није могао добити више од једне стипендије.⁵⁵

⁵² Ђ. Станковић, *Студенти*, стр. 207.

⁵³ *Исто*, стр. 298.

⁵⁴ „Како пружити помоћ матурантима који долазе на Универзитете”, *Народни студент*, бр. 12, 11. април 1951; *Извештај ректора о раду Универзитета у 1951/52. години*, Београд, 1952, стр. 5–22.

⁵⁵ *Исто*.

Нови режим студија

Највише утицаја на однос према студијама и бригу о учењу имао је нови режим студија, уведен почетком 1951/52. године.

Објашњавајући нове услове студирања Душан Чкребић, секретар Комитета НО ТВШ, нагласио је да се при изради новог правилника руководило следећим принципом: боље је донети либералнији правилник па га дословно спроводити него донети неки претерано крути правилник па га касније „еластично” мењати.⁵⁶

Нови правилник омогућавао је студентима „слободно” студирање, ослобађање од многих услова и административних препрека: „Сваки грађанин (...) може студирати према својим могућностима и више година него што је предвиђено статутом (...) што ипак не значи да треба злоупотребљавати наш социјалистички принцип бесплатног школовања”, рекао је Чкребић у обраћању студентима.

Став око либерализације студија био је непоколебљив. Оштро су критиковани факултети који нису поштовали нове захтеве. Тако је јавно критикован Правни факултет који је „и поред општег курса либерализације” крајем октобра 1951. донео правила којима се предвиђало понављање године, само два испитна рока, губљење права на усмени испит ако се падне на писменом и слично. Тврдило се да је штетно понављање година, нарочито на друштвеним наукама, да се не може само због једног испита губити година итд.⁵⁷ Студенти су се жалили да су Правила донета без њиховог учешћа и тврдили да се квалитет наставе неће подићи само уредбама и правилницима „који нису резултат постојеће стварности”. Питали су се „ко може савесно и мирно да обори студента са пет минута летимичног испитивања” и тражили да се „подигне” квалитет предавања, да се измене преопширни програми, да се обезбеди наставни кадар, уџбеници, простор.⁵⁸

Пад у ефикасности студирања

Нови режим студија одмах се одразио на слабији успех на факултетима.⁵⁹ Тако је на Медицинском факултету у јесен 1951/52. од 2.250 пријављених 1.000 студената одустало а 384 пало. Средња оцена је у јуну била

⁵⁶ Душан Чкребић, „Промена режима студија на Техничкој великој школи”, *Народни студент*, бр. 22, 26. октобар 1951.

⁵⁷ „Режим студија и наставе ускладиће се према одлукама Трећег пленума ЦК КПЈ”, *Народни студент*, бр. 3, 12. март 1952.

⁵⁸ „Да се чује и наше мишљење”, *Народни студент*, бр. 25, 16. новембар 1951; *Исто*, бр. 4, 19. март 1952; „Проблем режима студија”, *Универзитетски весник*, бр. 42–43, 24. јануар 1951.

⁵⁹ Д. Бонцић, *Београдски универзитет*, стр. 323.

7,9, у септембру 7,32, а у октобру још нижа, јер је било само 74 десетке према 332 у јуну месецу. Такав успех се објашњавао и променом режима студија.

У извештају о раду Универзитета у 1951/52. години ректор је назначио да резултати испита у септембарском и октобраском року „показују тенденцију погоршања у поређењу са претходном годином”. Док је у септембарском испитном року 1950/51. било 13,88% палих, у 1951/52. тај процента се попео на 15,50%. Процент одусталих порастао је са 37,93% на 38,19%, док су просечне оцене положених испита смањене са 7,25 на 7,19. Поређење са јануарским испитним роком показивало је још лошије резултате: проценат палих од јануара 1951. до јануара 1952. порастао је од 14,35% на 16,99%, одусталих од 24,99 на 32,14%, док је просечна оцена пала са 7,35 на 7,32. У истом периоду број апсолвената порастао је за 860. Ректор Илија Ђуричић опрезно се питао да ли нови режим студија „утиче негативно по успех студената”.⁶⁰

Учење није најважнији задатак

Уместо најважнијег задатка, учења, нова парола била је брига о политичкој свести студената. На Првом конгресу ССЈ Милорад Пешић, председник Централног одбора ССЈ, критиковао је студенте који не желе да се баве политиком: „Само их интересује учење и забава, а политика не треба на Универзитету. Свако настојање да ССЈ добије и друштвено политички карактер, они су називали угрожавањем ‘слободе и демократичности’ и ‘враћања на старо’”.⁶¹

Савез студената, као масовна политичко-васпитна организација, имао је задатак да организује активности студената на политичком, идеолошком, стручном, културном, забавном и физкултурном подручју, али, пре свега, да мобилизује студенте за идеолошко-политички рад.⁶² Тако су педесетих година учење и успех студената, до тада најважнији задаци Народне омладине, студената и наставника, постепено замењени политичким радом. И до тада је идеолошко-политички рад био значајан, али није тако експлицитно наглашаван као педесетих, када је постао идеја водиља Партије и Савеза студената.

Међутим, на факултетима су наставници наставили да воде бригу о ефикасности студирања и успеху студената. Појединци су и даље

⁶⁰ *Извештај ректора о раду Универзитета у школској 1951/52. години*, Београд, 1952, стр. 16–20.

⁶¹ Милорад Пешић, „Пуном политичком активношћу прожети живот на Универзитету”, *Народни студент*, бр. 3, 12. март 1952.

⁶² Д. Бонцић, *Београдски универзитет*, стр. 327–328; Момчило Митровић, *Изгубљене илудије, прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Београд, 1997, стр. 159.

предузимали мере, налик данашњој „болоњској идеологији”, како би побољшали квалитет наставе и омогућили лакше завршавање студија. Илија Ђуричић,⁶³ професор физиологије на Ветеринарском факултету, увео је 1952/53. године оцењивање студената преко целе године. На предавањима, на завршетку сваког поглавља, студентима су дељени тестови са по 10-12 питања из пређене области. На практичним вежбама студенти су водили протоколе и уписивали закључке до којих су долазили на основу огледа, а два пута годишње су држани колоквијуми из практичног рада. Тако су студенти оцењивани целе године: оцене са тестова после сваког поглавља, протоколи вежбања, резултати колоквијума – све то заједно са завршним испитом чинило је коначну оцену.

У првој половини педесетих година пред Универзитет су постављени нови задаци: увођење самоуправљања и нацрт закона о универзитету који је овај принцип уводио у високошколско образовање.⁶⁴ Следећих година то је била главна тема расправа на Универзитету и друштвено-политичким организацијама.

Закључак

Највише утицаја на убрзан развој Универзитета, нов режим студија, бригу о учењу и успеху, имао је први Петогодишњи план развита народне привреде (1947–1951). Због потребе за великим бројем стручних кадрова предузимане су различите мере за повећање ефикасности студирања. Недостатак услова за нормално студирање (простор, наставни кадар, стручна литература) надокнађиван је револуционарним ентузијазмом, масовним уписом на студије, строгим режимом студирања. Народна омладина, као главни „помоћник” Партије, имала је задатак да контролише студенте и да их мотивише на учење и полагање испита.

Нереалан и преамбициозан, Петогодишњи план није могао да се испуни у потпуности, али у универзитетској настави резултати су, у односу на услове и прилике, били добри.

Иако је највећа брига о учењу и брзом завршавању студија, мотивисана брзом индустријализацијом земље и Петогодишњим планом, трајала само неколико година и практично посустала после Резолуције Информбироа и Резолуције Трећег пленума, настава и брига о студентима није занемарена, али је њено седиште сада било тамо где јој је и место – на Универзитету.

⁶³ Илија Ђуричић (ректор 1950–1952), „Тражење нових метода у настави”, *Универзитетски весник*, 21. 1. 1953.

⁶⁴ Припрема општег савезног закона о универзитету отпочела је почетком педесетих година, а у току 1952/53. израђено је неколико преднацрта закона о којима се јавно расправљало. Године 1954. Законом је на Универзитет уведено самоуправљање и друштвена контрола који су имали за циљ сређивање прилике на Универзитету. С. Бојовић, „Закон о Универзитету из 1954. године”, *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, 2003, стр. 193–203.

Summary

Studying at the Belgrade University during the Fulfillment of the Five-Year Plan (1947–1951)

Key works: *Belgrade University, Five-Year Plan, students, Yugoslavia, Serbia*

The first for the development of the national economy (1947–1951) exercised the largest influence on the development of the Belgrade University. The need for sufficient number of educational staff initiated different steps aimed at increasing studying efficiency. Revolutionary enthusiasm, large number of enrollments and severe studying regime compensated for the lack of conditions for regular studying (space, educational staff and professional literature). The People's Youth, as the main assistant of the Communist Party had the task to control the students and to motivate them to study and pass exams. The unrealistic and over-ambitious Five-Year Plan could not be fulfilled as a whole, but, given the circumstances, the results of the university education were good. Although the main concern with efficient studying, motivated by fast industrialization and the Five-Year Plan, lasted only for several years and almost completely ceased with the Cominform Resolution and the resolution of the Third Plenum of the Communist Party of Yugoslavia, education and care for students were not neglected. However, its hub was transferred to where it belonged – to the University.

УДК 378.6:341.7(497.11)"1948/1953"(093.2)
378.147:316.75(497.11)"1948/1953"(093.2)

НОВИНАРСКА И ДИПЛОМАТСКА ВИСОКА ШКОЛА У БЕОГРАДУ 1948–1953.*

Мр Драгомир БОНЦИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: Тема рада је Новинарска и дипломатска висока школа као покушај комунистичке власти да створи високошколску установу у којој ће се школовати стручан, а на партијској идеологији формиран кадар за новинарску и дипломатску струку. На основу архивске грађе, статистике и штампе, прати се оснивање, ток наставе, састав и рад наставника, упис и активности студената, завршавање студија, реакција студената на сукоб са Информбироом, кажњавање студената и укидање школе 1952. године.

Кључне речи: Новинарска и дипломатска висока школа, партијска идеологија, студенти, Информбиро, Југославија

Недостатак стручних, нарочито високообразованих кадрова, у свим областима друштвеног, привредног и културног живота, представљао је кључан проблем југословенске државе у првим годинама после Другог светског рата. У низу важних и преко потребних занимања појавила се и потреба за образованим, али и идеолошко-политички подобним кадром за новинарство и дипломатију.

Паралелно са стварањем једнопартијског система, Комунистичка партија је преко Агитпроп апарата успостављала потпуну контролу над

* Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991* (147039), који финансира Министарство науке Републике Србије, Београд.

штампом и новинарима,¹ дајући им задатак да пропагирају партијску политику и идеологију и мобилишу народ на обнови и изградњи земље. У новинама су објављиване једнообразне, цензурисане информације и директивни чланци партијских и државних функционера и пропагандиста. У тим условима, за новинаре је политичка подобност и идеолошка поткованост била важнија и од талента и од образовања.² Међутим, као један од највећих проблема Агитпроп је истицао управо недостатак „квалитетног” новинарског кадра. На предратне новинаре није се могло увек ослонити, због непознавања марксизма-лењинизма и неподржавања партијске политике, док идеолошки „уздигнути” партијци често нису имали образовање и знање за самосталан рад у редакцијама. На школовању новинарског кадра се није радило (организовани су кратки курсеви, а рачунало се и на образовање радом у редакцији), па није било ни високе школе у којој би будући новинари стицали образовање и општу културу потребну за рад у новинарству, али и знања из марксистичке идеологије потребна за служење партијској агитацији и пропаганди.³

Недостатак образованог и политички подобног кадра представљао је проблем и у дипломатској служби нове државе. Док је спољну политику водио и усмеравао партијски врх, а спроводили поуздани и одани појединци, чланови или симпатизери Партије или сарадници НОП-а, за рад у Министарству иностраних послова (МИП) и у дипломатским представништвима нове државе, на пропаганди у иностранству и реализацији партијске спољне политике није било довољно образованих и поузданих стручњака. Велики број дипломатских службеника је преузет из Министарства иностраних дела Краљевине Југославије, али код њих се постављало питање оданости новој држави и Партији и доводила у сумњу жеља за усвајање марксизма и заступање спољне политике нове, комунистичке власти.⁴ С друге стране, у редовима партијских кадрова, поклоника и заступника партијских спољнополитичких ставова и идеолошких догми, није било довољно познавалаца међународних односа, страних језика и других знања потребних за рад у дипломатији. Поједини факултети, који

¹ У одељењу за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ постојао је одсек за штампу који је надзирао и усмеравао писање штампе. Архив Југославије, (даље АЈ), фонд ЦК СКЈ, Идеолошка комисија, 507, VIII, I/2-a-35; АЈ, ЦК СКЈ, II, к-1/14.

² Михаило Бјелица, „Информативни систем у Југославији 1918–1998”, *Југословенска држава 1918–1998*, Зборник радова са научног скупа, Београд, 1999, 571–573.

³ АЈ, ЦК СКЈ, VIII, II/4-д-(1-27); *Исто*, VIII, II-5-(1-103); *Исто*, VIII, I/1-a-12.

⁴ Као пример, навешћемо Југословенско посланство у Каиру у којем је првих послератних година радио велики број службеника из дипломатије Краљевине Југославије, а почетком 1946. године само су посланик Ешреф Бадњевић и два секретара били чланови КПЈ. (Aleksandar Životić, „KPJ/SKJ i egipatski komunisti i socijalisti 1946–1956”, *Tokovi istorije*, 3/2006, Београд, 2006, str. 157). О кадровским решењима у југословенској дипломатији после рата видети: Ранко Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943–1991*, Београд, 1995.

су образовали стручњаке са тим знањима, тек је требало да дају прве послератне дипломиране студенте, код којих се такође постављало питање политичког опредељења и идеолошке „уздигнутости”. Учињен је и покушај да се једногодишњим дошколовавањем у Дипломатској школи при МИП-у чланови Партије на брзину обуче за дипломатију, али ова школа је примала мали број студената, кратко је трајала (у почетку два, а затим три семестра) и имала је сужен план и програм, тако да није могла да надомести недостатак високообразованог кадра за рад у дипломатији.⁵

Да би се решио проблем образовања кадра за новинарство и дипломатију, у државном, тј. партијском врху се почетком 1948. размишљало о оснивању високе школе у којој би се школовали новинари и дипломатско-конзуларни службеници. Нова установа требало је да буде факултетског ранга, савезног значаја и под строгом контролом партијског врха. Требало је да брижљиво одабраним члановима Партије из целе земље пружи знања и општу културу универзитетског нивоа, али и да им продуби идеолошко образовање, „измеша” стручна знања са поставкама марксизма и учврсти партијност и оданост државној политици.

Оснивањем високе школе за новинаре и дипломате руководио је Комитет за школе и науку ФНРЈ, као државни орган задужен за високо школство и науку на савезном нивоу,⁶ а рад је усмеравао и контролисао Агитпроп ЦК КПЈ. Први ставови изнети су 15. маја 1948. у Агитпропу ЦК КПЈ на Саветовању по питању Новинарске и дипломатске високе школе (НДВШ). Састанку су присуствовали руководиоци Агитпропа (Милован Ђилас, Вељко Влаховић, Владимир Дедијер, Драго Вучинић, Вељко Зековић, Дика Мариновић) и Комитета за школе и науку. Расправљано је о оснивању, задацима, наставницима и плану и програму школе.⁷ У почетку се разговарало о две школе, које би у I и II години имале исти програм. Међутим, пошто се показало да је велики број предмета заједнички, одлучено је да се оснује једна школа са два одсека. План и програм су дати у начелу, са намером да се појединости касније претресу. За новинарски одсек није било никаквог узора, а основа за дипломатски одсек био је план и програм Дипломатске школе.

У предложеном наставном плану на прво место су стављени предмети важни за идеолошко васпитање будућих новинара и дипломата. То

⁵ „Уредба о Дипломатској школи”, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 45, 4. јун 1946, стр. 523; АЈ, фонд Председништво Владе ФНРЈ, 50-40-42, бр. 3051, 4. август 1947; АЈ, фонд Комитет за школе и науку ФНРЈ, 315-37-90, бр. 3810, 28. децембар 1946. Школа је радила до 1948/49, и завршило је 96 студената. (*Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ od 1947/48. do 1949/50. godine*, Beograd, 1951, str. 3, 21, 50; *Školstvo u FNRJ 1945–1951*, Beograd, 1952, str. 206, 211).

⁶ Комитет за школе и науку ФНРЈ је основан фебруара 1946. Од децембра 1948. надлежност Комитета вршило је Министарство за науку и културу, а од маја 1950. Савет за науку и културу.

⁷ АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, II/4-д-13, к-24, Записник са Саветовања 15. маја 1948.

је пре свега био арксизам-лењинизам, који је требало слушати све четири године, по програму преузетом из Више партијске школе. У образложењу је стајало да „важност тог предмета не треба посебно наглашавати, посебно за новинаре и дипломате”. Историја филозофије је замишљена као преглед развоја људске мисли, како би „савремена застрањивања и скретања на свим подручјима друштвеног живота” постала много јаснија и „само тумачење тих појава постало оружје у борби против њих”. И политичка економија је требало да буде важан ослонац за марксистичко економско образовање студената током читавог студирања.⁸

У плану је предложен низ општеобразовних предмета из области историје, књижевности и уметности (општа и национална историја, НОБ и изградња нове Југославије, књижевност народа ФНРЈ, историја уметности итд.), чије програме је требало сузити, како се студенти не би оптеретили градивом које је из тих предмета предавано на матичном факултету, али како би ипак стекли извесна општа знања. Тако су и стручни предмети важни за један смер, уврштени у план другог смера ради стицања основних појмова (историја штампе, историја дипломатије). Требало је да студенти оба смера изучавају економску географију света и економику ФНРЈ, а дипломате основе права, међународно јавно и приватно право, дипломатско-конзуларну службу и спољну политику и међународне уговоре ФНРЈ. За новинарски одсек је била предвиђена пракса, рад у редакцијама листова и издавачким предузећима. На оба одсека током читавог студирања требало је слушати предвојничку обуку, која је тада уведена у целокупан школски систем.⁹

Посебна пажња у плану оба смера будуће НДВШ посвећена је страним језицима, које је требало учити током све четири године. Руски језик је био обавезан, док су други страни језик студенти бирали између енглеског, француског и немачког. Планирано је да се дипломатама омогући да уче и италијански, шпански, па чак и пољски, чешки, арапски, грчки, турски и албански, за које је требало створити и посебну катедру, али уведени су само италијански и шпански.¹⁰

Ово је била само скица наставног плана НДВШ коју је требало разрадити и допунити. На план и распоред предмета утицао је и недостатак наставног кадра. Расправљано је и о том проблему и дати су и предлози за наставнике појединих предмета. Требало је да се наставници доведу из Партијске школе за марксизам лењинизам и политичку економију и са факултета за стручне предмете.¹¹

⁸ АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, II/4-д-13, к-24, Записник са Саветовања 15. маја 1948. и Предлог и образложење плана.

⁹ Исто.

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто. За декана је предложен Душан Тимотијевић, који је био члан КПЈ, пре рата је радио у *Политици*, а после 1945. био уредник *Политике* и *Гласа* и заменик главног уредника *Борбе*. (*Enciklopedija Jugoslavije*, том 8, Zagreb 1959, str. 335).

На састанку у Агитпропу разматрано је и питање пријема студената. Требало је примити партијце или добре скојевце, које одреде партијски органи. На новинарски одсек је требало примити 30% жена, док на дипломатски жене нису имале право уписа. Планирано је да се тачно утврди број редовних и ванредних студената из појединих република, савезних установа и војске.¹²

Пошто су током лета наведени предлози разрађивани у Комитету за школе и науку,¹³ 30. августа 1948. је донета Уредба о оснивању НДВШ. Према Уредби, школа је била општедржавног значаја, имала је ранг факултета и трајала је четири године, а основана је ради спремања висококвалификованих кадрова за новинарско-публицистичку делатност и дипломатско-конзуларну струку.¹⁴

Средином септембра у дневној штампи је објављен конкурс за упис студената по којем су се молбе подносиле до 20. септембра у републичким комитетима за високе школе и науку, односно министарствима просвете. Право да конкуришу имали су свршени ђаци гимназије са положеним вишим течајним испитом. О резултатима конкурса, упису и почетку предавања кандидате је требало да обавесте установе код којих су предали молбе.¹⁵

Међутим, то је била само формалност – НДВШ је требало да образује искључиво партијске кадрове. Само неколико дана после састанка у Агитпропу, Управа за кадрове ЦК КПЈ упутила је допис комитетима република и покрајина обавештавајући их да ће у септембру почети са радом НДВШ. Тражено је да сви комитети предложе одређен број свршених матураната, „добрих чланова КП и СКОЈ-а који имају воље и смисла за ове позиве” за студенте оба одсека.¹⁶ Током лета 1948, пре него што је школа званично основана, републички партијски органи су већ одабрали студенте, а њихов избор је потврђен у Управи за кадрове ЦК КПЈ. Комитет за школе и науку је истовремено са објављивањем конкурса, септембра 1948, обавестио просветне органе да према списковима добијеним од управа за кадрове доставе само молбе оних кандидата који су већ одређени за школу, а да осталима саопште да су одбијени и да уопште не достављају њихове молбе!¹⁷

¹² АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, II/4-д-13, к-24, Записник са Саветовања 15. маја 1948.

¹³ АЈ, фонд Савет за науку и културу ФНРЈ, 317-70-99, бр. 5289, 18. мај 1948; *Исто*, 5423, 8. јун 1948.

¹⁴ „Уредба о оснивању Новинарске и дипломатске високе школе”, *Службени лист ФНРЈ*, бр. 75, стр. 1. септембар 1948, стр. 1140; АЈ, 50-40-42, бр. 102, 30. август 1948; *Борба*, бр. 213, 2. септембар 1948, стр. 2.

¹⁵ *Борба*, бр. 219, 9. септембар 1948, стр. 6; *Политика*, бр. 13025, 10. септембар 1948, стр. 8.

¹⁶ АЈ, 507, ЦК СКЈ, Комисија за кадрове, XIII-к-64/1, Управа за кадрове ЦК КПЈ, 19. мај 1948.

¹⁷ АЈ, 315-37-90, бр. 1469, 9. септембар 1948. Касније је НДВШ тражила молбе одбијених кандидата. (АЈ, фонд Новинарске и дипломатске високе школе (НДВШ), 1-1-1, бр. 166, 26. октобар 1948).

Услови и начин пријема на НДВШ су и наредних година били исти. И поред конкурса и процедуре преко просветних органа, све је завршавано преко управа за кадрове партијских тела. Крајем школске године, Управа за кадрове ЦК КПЈ је обавештавала централне комитете република, државних установа (УДБ, МИП, ЈА), редакције и информативне куће (*Борба, Политика, Танјуг*, итд.) и друштвене организације (АФЖ, НОЈ) о условима за пријем и броју кандидата које могу да предложе. Наглашавано је да кандидати морају бити чланови КПЈ или добри чланови Народне омладине и да „морају бити потпуно проверени”. Током лета су добијани спискови кандидата са партијским документима и мишљењем о „моралним и политичким квалификацијама”. Управа за кадрове ЦК КПЈ је одлучивала ко ће бити примљен и почетком септембра обавештавала републичке комитете. До краја септембра је обављан упис, а у октобру је почињала настава.¹⁸

НДВШ је свечано отворена и почела са радом октобра 1948. Један од проблема који су од почетка ометали рад био је проблем простора. Пошто школа није имала своје просторије било је јасно да се морају користити привремене зграде: на Правном факултету су током октобра обезбеђене сале за предавања, а потом и за канцеларије и деканат.¹⁹ Новембра 1949. су закупљене и просторије у Коларчевој задужбини, а септембра 1950. школа је прешла у зграду у улици Господара Вучића, у којој је била смештена до укидања.²⁰

Одмах се појавио и проблем смештаја и исхране редовних студената који су долазили из свих република. Од надлежних органа је тражено да за све студенте НДВШ обезбеде места у домовима, а по могућству да их сместе у једном дому. То није било могуће, али током октобра је смештено око 150 студената, највише у домове „Иво Лола Рибар” и „Милован Ђилас” и „Вера Благојевић”. Министарка Милка Минић је чак дозволила да неки студенти спавају код својих другова у соби док се не реши питање њиховог смештаја.²¹ Одмах се појавио и проблем плаћања смештаја и исхране. Сви студенти су имали стипендије, на дипломатском одсеку од МИП, а на но-

¹⁸ АЈ, ЦК СКЈ, 507, ХП-к. 64/2, 22. април 1949; *Исто*, к. 64/3, 10, 14. јун 1950; *Исто*, к. 64/4, 1948–1950; АЈ, 15-26-373, 4. април 1951; АЈ, 1-1-1, бр. 6790, 8. децембар 1948. Често су окаснели и одбијени појединци писали молбе државним и партијским органима и функционерима тражећи да буду примљени. Молбе су углавном одбијане, а молиоци упућени да се пријаве на конкурс.

¹⁹ АЈ, 1-1-1; АЈ, 315-37-90, бр. 8771, 19. август 1948; *Исто*, бр. 10361, 19. септембар 1948.

²⁰ АЈ, 1-1-3, бр. 10, 13. јануар 1949; АЈ, 1-2-4, Уговор НДВШ и Коларчеве задужбине о закупу, 19. новембар 1949; АЈ, 317-70-99, бр. 1187, 23. септембар 1950; АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, VI/2-6-7, к-37, Извештај о раду НДВШ, 1949. Почетком 1949. је планирана изградња зграде НДВШ на Новом Београду, али план није остварен. (АЈ, 1-1-3, бр. 832, 4. март 1949).

²¹ АЈ, 1-1-1, бр. 158, 21. октобар 1948; АЈ, 1-1-1, бр. 216, 3. новембар 1948. итд. Било је и случајева да студенти спавају у претсобљу дома на сламарици без кревета, док им се не нађе смештај.

винарском од република и листова, које још нису биле исплаћене, те студенти нису могли да плате дом и храну. Школа је интервенисала и студенти су добили стипендије и платили заостале кирије тек крајем новембра.²²

У почетку се радило по оквирном наставном плану који је прописан на основу смерница датих у Агитпропу маја 1948. и који је често ревидиран и прилагођаван потребама школе. На почетку рада НДВШ није имала ниједан израђен наставни програм и њих су наставници током извођења наставе писали, дорађивали и допуњавали „актуелним материјалом”.²³

Поред неодређености плана и програма, надлежни органи нису били потпуно задовољни ни организацијом и начином рада школе, па је доведено у питање и само њено постојање. На конференцији наставника и службеника МИП-а августа 1950, расправљано је о „регрутовању кадра” за иностране послове и раду и наставном плану НДВШ. Закључено је да се за дипломатску службу и даље ангажују појединци из државних и друштвених органа и свршени студенти Правног, Економског и Филозофског факултета са кратким допунским курсом. Одлучено је да НДВШ и даље настави са радом, да упише нову генерацију студената, да студије буду јединствене, да се у IV години уведу опциони предмети, а од III пракса како би се студенти усмерили ка области која их интересује. Формирана је и комисија која је требало да састави програм за III и IV годину.²⁴

Тек 1951. године НДВШ је добила Правилник о организацији, раду и пријему слушалаца и Правила о студирању. Првим актом су дефинисани задаци школе, надлежности школских органа и пријем и врсте наставног особља, а другим је прописано трајање студија, пријем и обавезе студената (похађање наставе, полагање колоквијума и испита, пракса, семинарски радови итд.).²⁵

²² АЈ, 1-1-1, бр. 168-174, 26. октобар 1948; АЈ, 315-37-90, бр. 1582, 8. октобар 1948. Проблем са кашњењем стипендија је постојао и наредних година. (АЈ, 1-3-5, бр. 1041, 14. август 1950. итд.).

²³ АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, VI/2-6-7, к-37, Извештај о раду НДВШ, 1949; АЈ, 1-1-1, бр. 12699, 18. октобар 1948; бр. 151, 20. октобар 1948. Октобра 1948. од наставника НДВШ и државних службеника образована је комисија за преглед и ревизију наставног плана и програма. Види објављен наставни план из 1949. у: *Univerziteti i visoke škole u FNRJ*, Beograd, 1950, str. 142.

²⁴ АЈ, 1-3-5, Записник са конференције по проблему НДВШ 14. августа 1950; АЈ, 1, књ. 18, Записник наставничког савета, 31. јануар 1951. Неки од опционих предмета били су: међународне организације, светска уметност, уметност народа ФНРЈ, политички систем ФНРЈ итд. Одлучено је и да се школа назове Висока школа за политичке науке, али то није остварено.

²⁵ АЈ, 317-70-99, бр. 1330, 24. август 1951, Правилник о организацији и раду НДВШ и Правила о студирању на НДВШ. Задатак школе је поред спремања кадрова за новинарско-публицистичку и дипломатско-конзуларну службу и развоја и популаризације научних питања која се у школи изучавају био и „идеолошко васпитавање студената на основама марксизма-лењинизма и на тековинама НОБ у сврху социјалистичког интернационализма и љубави према својој социјалистичкој домовини”.

Велики проблем НДВШ био је обезбеђивање наставног особља. Школа је имала мали број сталних наставника: у почетку су то били декан Душан Тимотијевић, који је као редовни професор предавао новинарску праксу и Јулијана Врчинац која је предавала општу и народну историју,²⁶ а касније је за доцента за марксизам-лењинизам постављен Вељко Рибар.²⁷ Већина наставника је радила хонорарно и долазили су углавном са друштвених факултета Београдског универзитета, из научних и привредних установа и државних органа. Тако су за хонорарне наставнике НДВШ са Филозофског факултета постављени Душан Недељковић (историја филозофије), Михаило Стевановић (граматика савременог српског језика), Војислав Ђурић (историја светске књижевности), са Правног Милан Бартош (спољна политика и међународни уговори), Јован Ђорђевић (правни систем) и Борислав Благојевић (међународно приватно право), са Економског Радиовоје Увалић (политичка економија), из МИП-а Вјекослав Цврље (историја дипломатије) и Врлета Круљ (дипломатска и конзуларна служба), из Института за друштвене науке Борис Зихерл (историја филозофије), затим стручњаци из Института за међународну политику и привреду, Привредног савета, Института за заштиту споменика и других установа. Посебна пажња је придавана предавачима страних језика. Ангажовани су професори и асистенти са Филозофског факултета (Перо Слијепчевић, Вида Марковић, Светозар Бркић, Владо Драшковић и др.), професори виших и средњих школа, службеници државних установа и пензионери (Зора Миндеровић, Звонимир Петнички и др.).²⁸

Иако се показало да је извођење наставе са ослоном на хонорарне наставнике отежано, школа је свој рад заснивала на њима. Плаћани су по часу а висина хонорара је маја 1951. регулисана Правилником. Временом се повећавао број административног особља, док је број сталних наставника стагнирао.²⁹

²⁶ АЈ, 315-37-90, бр. 9696, 6. септембар 1948. Сви стални наставници НДВШ били су чланови КПЈ.

²⁷ В. Рибар је од маја 1949. радио као привремени предавач, а августа 1949. је добио звање доцента, упркос недостатку „формалних квалификација”. Рибар је пре рата похађао Филозофски факултет у Загребу, али није апсолвирало већ се посветио партијском раду у емиграцији. Међутим, пошто се „проучавањем марксизма лењинизма бавио читав свој век” и „то му је била специјалност партиског рада” сматрао је да може да конкурише за место на високој школи, да би ушао у „научнички миле” и превазишао „помањкање формалних научничких квалификација” и „цеховску резервисаност” научне јавности и другова из Партије према својим радовима. АЈ, фонд Министарство за науку и културу ФНРЈ, 316, (у сређивању) Молба В. Рибара, 3. јун 1949. и решење бр. 13412, 6. август 1949.

²⁸ АЈ, 1-9-14, Досијеа наставника НДВШ. Видети решења о постављењу: АЈ, 315-37-90, решења о постављењу, 28. октобар 1948. и 10. новембар 1948; АЈ, 316, 11. јун 1949. и 2. октобар 1949; АЈ, 317-70-99, 27. новембра 1950, 4. април 1951, 14. април 1951, 9. јун 1951; АЈ, 1-1-3, 25. март 1949, 1. октобар 1949; АЈ, 1-5-7, 16. фебруар 1951. итд.

²⁹ АЈ, 317-70-99, бр. 1090, 11. август 1950; бр. 3067, 22. јануар 1951; бр. 924, 18. јун 1952; АЈ, 1, књ. 18, Записник факултетског савета, 11. мај 1951. У овом фонду видети и платне спискове.

Број наставног и помоћног наставног особља 1949/50. и 1950/51.³⁰

	редовни	ванредни	хонорарни	доценти и предавачи	асистенти	лектори	свега
1949/50.	1	–	18	6	–	1	26
1950/51.	1	–	12	6	–	–	19

Поред наставног кадра, за рад школе су били неопходни уџбеници и литература. Са уџбеницима је ишло тешко, пошто за већину предмета нису ни постојали, па су се студенти сналазили са белешкама и скриптама. Много већа пажња је посвећивана литератури, тако да је куповином и поклонима сакупљен велики број књига, брошура и часописа и тако формирана богата библиотека. Преовладала је совјетска и марксистичка литература, дела класика и југословенских руководилаца, али било је и доста стручне дипломатске литературе, приручника за учење страних језика, дела на страним језицима и белетристике.³¹

НДВШ је сваке године уписивала одређен број студената из свих крајева земље. Статистика је пратила студенте НДВШ по различитим критеријумима.

Број студената НДВШ уписаних у зимски семестар 1948/49–1951/52.³²

	1948/49.		1949/50.		1950/51.		1951/52.	
	укупно	I год.	укупно	I год.	укупно	I год.	укупно	I год.
мушки	349	349	528	257	695	257	596	–
женски	81	81	116	52	149	43	107	–
укупно	430	430	644	309	844	300	703	–

Као што је већ речено, на дипломатски одсек није био могућ упис женама, тако да је број студенткиња на целој школи значајно заостајао (кретао се око 17-18%). Више од половине студената је студирало ванредно (1948/49. 51,6%, а 1949/50. 52,5%). Они су истовремено радили, најчешће у редакцијама листова, а неки су паралелно студирали на неком од друштвених факултета. Студенти су често тражили прелазак са редовног на ванредно студирање, или обрнуто, са различитим образложењима, а било је и захтева за прелазак на друге факултете.³³

³⁰ *Školstvo u FNRJ 194–1951*, str. 226.

³¹ АЈ, 1-1-1; АЈ, 1-3-5; АЈ, 1-4-6; АЈ, 1-5-7. Школа је 1950. године била претплаћена на 21 лист и часопис из свих република (АЈ, 317-70-99). После укидања школе, у библиотеци је 30. децембра 1952. пописано 3.690 књига (АЈ, 1, књ. 23-25).

³² *Факултети, високе и више школе студенти и наставници у зимском семестру шк. 1954/55. год. – (са ретроспективом од 1845. год)*, Београд, 1956, стр. 4, 7.

³³ АЈ, 1-1-1; АЈ, 1-1-3; АЈ, 1-3-5; АЈ, 1-5-7.

Број студената НДВШ по полу и начину студирања 1948/49–1950/51.³⁴

	1948/49.			1949/50.			1950/51.		
	м.	ж.	свега	м.	ж.	свега	м.	ж.	свега
редовни	176	32	208	250	57	307	358	80	438
ванредни	173	49	222	278	59	337	337	69	406
свега	349	81	430	528	116	644	695	149	844

Строго је вођено рачуна о републичкој припадности студената, тако да је унапред одређивана квота која је припадала свакој републици, а која се из године у годину незнатно мењала. Праћена је и социјална структура студената, која је била слична социјалној структури других високошколских установа: преовладавали су студенти из „ситно-буржоаских” слојева, али из „породица блиских Партији”.³⁵

Студенти НДВШ по републичкој припадности 1948/49–1950/51.³⁶

	Ужа Срб.	Вој.	Кос.	Срб.	Хрв.	Сло.	БиХ	Мак.	ЦГ	Југ.	Неп.	Стр.	Ук.
1948/49.	195	9	4	208 48,3%	63 14,6%	31 7,3%	41 9,5%	43 10%	42 9,7%	428	–	2	430
1949/50.	–	–	–	327 50,7%	101 15,6%	46 7,1%	57 8,8%	48 7,4%	64 9,9%	643	–	1	644
1950/51.	331	51	14	396 46,9%	130 15,4%	51 6,0%	79 9,3%	53 6,2%	91 10,7%	843	43	1	844

Студенти НДВШ по социјалном пореклу 1948/49. и 1949/50.³⁷

	радници		сељаци		Занатлије и ситни трговци	Слободне професије	Активни службеници, намештеници, пензионери	остали	укупно
	индустрij-ски	пољоприв-редни	у СРЗ	остали					
1948/49.	48 11,1%	1	–	80 18,6%	59 13,7%	21 4,8%	221 51,3%	–	430
1949/50.	76 11,8%	–	27 4,1%	123 19,0%	51 7,9%	–	346 53,7%	21 3,2%	644

³⁴ *Školstvo u FNRJ 1945–1951*, str. 204; *Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ*, str. 19.

³⁵ АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, VI/2-6-7, к-37, Извештај о раду НДВШ, 1949.

³⁶ *Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ*, str. 26; *Školstvo u FNRJ 1945–1951*, str. 210.

³⁷ *Statistički podaci o visokom školstvu u FNRJ*, str. 37.

Сви студенти су имали стипендије: студенти дипломатског одсека од МИП-а, а новинарског од република и редакција листова. У школи је 1949/50. било 250, или 81,4 % стипендиста, а 1950/51. 377 или 86%.³⁸ Висина стипендија је била различита: стипендисти МИП-а су примали по 2.500 динара, а република и листова од 2.500 до 3.000 динара.³⁹ Вођено је рачуна и о осталим питањима студентског стандарда, тако да је обезбеђиван смештај и исхрана у домовима и мензама, а после преласка у Господара Вучића, интернат и менза су отворени у згради школе.⁴⁰

Упркос недостатку простора, уџбеника, сталног наставног кадра и плана и програма, рад студената НДВШ је оцењиван као добар и успешан. Студенти су имали обавезу да редовно похађају наставу и полагају испите, а партијска и омладинска организација школе су пратиле и анализирале интензитет, начин и резултате учења. Народна омладина је организовала консултације и анкете о литератури и пређеном градиву, издавала скрипта, покретала такмичења у учењу, давала задатак да се већ у јуну положи сви испити. Одустајање и падање су јавно критиковани кроз зидне новине и *Народни студент*, док су с друге стране похваљивани добри резултати и истицани најбољи студенти. Пажљиво је евидентиран сваки положен испит, као и просечна оцена из појединих предмета.⁴¹

Поред редовних предавања у НДВШ су често одржавана и предавања гостујућих професора и стручњака из земље и иностранства, а студенти НДВШ су посећивали и таква предавања на Правном факултету и другим установама. Студенти новинарског одсека су имали и летњу праксу у редакцијама листова.⁴²

Осим наставних активности студенти НДВШ су имали и организован друштвени, културни, забавни и спортски живот. Студенти су већ прве године формирали културно-уметничко друштво, са хорском, драмском и фолклорном секцијом, које је због малобројности радило у оквиру друштва Правног факултета и учествовало на фестивалима и разним приредбама. Школа је добијала улазнице за позоришне представе, а понекад су одржаване и посебне представе за студенте НДВШ.⁴³ Студенти су сарађивали са

³⁸ *Školstvo u FNRJ 1945–1951*, str. 223.

³⁹ АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, VI/2-6-7, к-37, Извештај о раду НДВШ, 1949; АЈ, 1, књ. 13, 14; АЈ, 1-1; итд.

⁴⁰ АЈ, 1-3-5; АЈ, 1-5-7; АЈ, 317-70-99.

⁴¹ АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, VI/2-6-7, к-37, Извештај о раду НДВШ, 1949; АЈ, 1-2-3; АЈ, 1-3-5; Историјски архив Београда (ИАБ), фонд Градски комитет (ГК), к-360, Записници седница Комитета НДВШ, 24. новембар 1949. и 19. децембар 1949; *Народни студент*, бр. 15, 23. мај 1949, стр. 2; *Исто*, бр. 17, 13. јун 1949, стр. 1; *Исто*, бр. 17, 15. мај 1950, стр. 1; *Исто*, бр. 19, 29. мај 1950, стр. 1.

⁴² АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, VI/2-6-7, к-37, Извештај о раду НДВШ, 1949; АЈ, 1-1-3; АЈ, 1-3-5; АЈ, 1-5-7.

⁴³ АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, VI/2-6-7, к-37, Извештај о раду НДВШ, 1949; ИАБ, ГК, к-360, Записник са састанка Комитета, 21. новембар 1949; *Народни студент*, бр. 6, 21. март 1949, стр. 5; АЈ, 1-1-1, АЈ, 1-1-3.

коллективима држећи предавања о разним друштвено-политичким питањима, а многи су ишли на радне акције. Организовани су излети и екскурзије, а примане су и посете из иностранства.⁴⁴ У школи је постојало неколико спортских секција, које су додуше биле неактивне. Током 1951. изашла су и два броја часописа студената НДВШ *Освита*.⁴⁵

У НДВШ је постојала партијска организација са одељењима и комитетом, од посебног значаја због карактера школе и броја комуниста у њој. Комитет је расправљао о свим проблемима школе и студената: од учења, наставе, полагања испита, скрипата, праксе, здравља, економских питања и физкултуре, до идеолошко-политичког васпитања студената. Комитет је прадио и контролисао и рад наставника, којима је стављана замерка да „недовољно повезују предавања са данашњом стварношћу”. Партијска организација је вршила сталан агитационо-пропагандни притисак на студенте, а посебну пажњу је посвећивала изучавању марксизма-лењинизма и упознавању са политичким збивањима, кроз литературу, штампу, курсеве, дебатне клубове и дискусије о разним проблемима.⁴⁶

Упркос раду Комитета и партијском карактеру школе, међу студентима је било недисциплине, недоласка на партијске састанке и политичке активности, непохађања наставе, варања на испитима, изгредна на летовањима, пракси, итд. Све облике недисциплине Комитет је кажњавао опоменама и казнама, али највећа важност је придавана праћењу и кажњавању „неправилног” идеолошко-политичког понашања студената, пре свега по питању Резолуције Информбироа и сукоба са Совјетским Савезом. Међу студентима је од почетка било „несхватања” и „неправилних ставова”, које је организација безуспешно покушавала да исправи појачаним идеолошко-политичким радом.⁴⁷

Кажњавање студената по питању Информбироа почело је крајем 1948. и интензивирано 1949. искључивањем из Партије и слањем на „друштвено-поправни рад”. После прикупљања података и расправе у Комитету појединци су кажњавани искључењем из Партије, често и из школе, са образложењем да „су изгубили морално право да и даље буду у редовима

⁴⁴ *Народни студент*, бр. 6, 2. април 1952, стр. 3; *Исто*, бр. 7, 9. април 1952, стр. 3. септембра 1949. студенти су посетили Загребачки велесајам, априла 1949. сељачку задругу код Вршца итд. Октобра 1951. у посети су били студенти из Берлина, па је тражен извештај о политичком опредељењу Немаца и утицају наших студената на њих. (АЈ, 1-1-3; АЈ, 1-5-7; *Народни студент*, бр. 10, 18. април 1949, стр. 4).

⁴⁵ *Народни студент*, бр. 1, 1. јануар 1951, стр. 2; *Исто*, бр. 14, 25. април 1951, стр. 2; ИАБ, ГК, к-360, Записник са састанка Комитета НДВШ, 24. новембар 1949.

⁴⁶ АЈ, 1-9-15, Записници одељења наставника НДВШ; ИАБ, ГК, к-360, Записници са састанка Комитета НДВШ, 27. мај 1949; 10. октобар 1949; 24. новембар 1949; 19. децембар 1949. О значају Комитета говори изјава: „Наш комитет се практички претворио у деканат Школе, чекају од нас предлог, критику, контролу”. (*Исто*, 22. новембар 1949).

⁴⁷ *Исто*, 13. октобар 1949, 3. новембар 1949; 19. децембар 1949.

Народне студентске омладине” зато што су „говорили против народне власти, како на школи међу студентима, тако и ван школе, клеветали народну власт и одвраћали студенте од учешћа у изградњи земље”.⁴⁸ Радило се о подршци Информбироу и сумњи у „линију” КПЈ у сукобу са СССР-ом. Неки кажњеници су се већ од краја 1949. враћали са „друштвено-поправног рада”, те се постављало питање става студената према њима.⁴⁹

Почетком 50-их, Партија је тежила да осим кажњавањем на „информбироовце” утиче кроз идеолошко-политички рад и објашњавање „суштине” спора са Совјетским Савезом на дебатним клубовима и дискусијама.⁵⁰ Међутим, ситуација се погоршавала, те је у пролеће 1952. дошло до интервенције УДБ-е и виших партијских органа и до широке истраге међу студентима, што је оставило последице и на постојање школе. Током марта је ухапшено 17 студената информбирооваца, који су из разних разлога већ били искључени из Партије. У Универзитетском комитету је крајем марта истакнуто да њихово хапшење представља пропуст партијске организације која није раније открила размере њихове делатности и одстранила их из школе. Очекивало се од студената НДВШ да буду буднији јер су то били „пробрани комунисти”, „партијски кадар”. Ипак, будући да су ухапшени већ били удаљени из Партије као „коцкари, неморални људи”, закључено је да се тако само открива „сва беда Информбироа”.⁵¹

После ових хапшења формирана је комисија која је до јуна спроводила истрагу, прикупљала податке и изјаве студената о животу и раду од почетка сукоба са Информбироом: тражени су подаци о раду у школи и Партији, ставу према Резолуцији, колебању, односу са кажњеним информбироовцима, прикривању података о њиховој делатности, ставовима чланова породице, приватном животу итд. Тако је комисија открила поражавајуће стање у НДВШ по питању Информбироа, дала преглед ставова студената и предлоге за око 100 казни: 58 опомене на, 19 укура, 3 строга укура и 19 искључења из Партије.⁵² Пошто се упознао са непријатељским радом који је открила

⁴⁸ Током 1949. кажњени су Јоже Ширцељ и Љубомир Томић, 1950. Јоле Станишић, Милорад Јончић, Милован Мирковић и др. АЈ, 1-3-5, бр. 891–896, 5. март 1949. и бр. 227–234, 24. јануар 1950.

⁴⁹ ИАБ, ГК, к-360, Записници са састанака Комитета НДВШ, 19. децембар 1949. Кажњеници су често писали молбе у којима су истицали да су пуштени са издржавања казне јер су „увидели грешку према својој партији” и молили да наставе студије на НДВШ или некој другој установи (АЈ, 1-5-7, молба М. Јончића; АЈ, 317-70-99, молба Ј. Ширцеља, бр. 138, 14. јануар 1953).

⁵⁰ *Народни студент*, бр. 2, 10. јануар 1951, стр. 2–3.

⁵¹ „Zapisnik sa sastanka pelnuma Univerzitetskog komiteta KPS i sekretara fakultetskih komiteta i samostalnih OPO-a, 28. mart 1952”, *Zapisnici i izveštaji UK KPS 1948–1952*, priredili dr Momčilo Mitrović i dr Đorđe Stanković, Beograd, 1987, str. 529, 531, 532.

⁵² АЈ, 507, ЦК СКЈ, Кадровска комисија, XIII-к. 64/5, април–јун 1952.

истрага, а на предлог Савеза студената, декан је маја и јуна донео решења да се искључе из школе, „пошто су изгубили морално право да и даље буду у редовима Народне студентске омладине”, 24 студента, који су раније били искључени из Партије, а неки и ухапшени.⁵³

Несумљиво да је оваква политичка ситуација у НДВШ, поред сталних организационих и кадровских проблема, подстакла и убрзала укидање школе. Влада ФНРЈ је донела Уредбу о укидању НДВШ 9. јула 1952.⁵⁴ Стални наставници и службеници су распоређени на друге дужности, док су се хонорарни наставници посветили настави на својим факултетима.⁵⁵ Инвентар је стављен на располагање Савету за науку и културу, а зграда је уступљена разним установама.⁵⁶

Почетком августа 1952. донето је Решење о преласку студената укинута НДВШ на друге факултете, којим је прописано признавање испита студентима који су одслушали четири до шест семестара и желе да упишу Правни, Економски, Филозофски и географску групу Природно-математичког факултета. Апсолвентима који су оверили осам семестара омогућено је да полагају завршне испите у септембру 1952. и најкасније у јануару 1953. и тако стекну диплому НДВШ.⁵⁷

Студентима је статус трајао до почетка школске 1952/53. тако да су морали да искористе могућност уписа на други факултет, уколико нису имали право на полагање завршних испита. Велики број студената је то и учинио, прелазећи на факултете Београдског или неког другог универзитета. При том је било проблема, како због тумачења решења о признавању испита, тако и због студената који нису имали испит зрелости, а примљени су на НДВШ по одлуци партијских органа. Иако упис на факултет без матуре није био могућ, њима је ипак одобрено да наставе студије, с тим да матуру накнадно положе.⁵⁸

С друге стране, студенти који су на то имали право, још од јула 1952. су полагали завршне испите и предавали семинарски рад, што је био услов

⁵³ АЈ, 1-7-9, бр. 644-664, 8. мај 1952, и бр. 942-944, 23. јун 1952. У исто време је дошло и до проблема међу наставницима, пошто је почетком априла због „шовинистичких” изјава наставник економске географије ФНРЈ Никола Драгићевић уклоњен из наставе (АЈ, 1-7-9, бр. 468, 25. март 1952; бр. 520, 4. април 1952; АЈ, 1, књ. 18. Записник седнице наставничког савета, 4. април 1952).

⁵⁴ *Службени лист*, бр. 37, 16. јул 1952, стр. 683; *Политика*, бр. 14231, 16. јул 1952, стр. 3.

⁵⁵ АЈ, 317-70-99; АЈ, 1-7-9; АЈ, 1-8-10; АЈ, 1-9-14.

⁵⁶ АЈ, 317-70-99, бр. 4973, 2. јул 1952; АЈ, 1-7-9, бр. 15459, 11. јул 1952. И библиотека, коју је већ средином јула затражио Историјски институт САНУ, предата је Савету за науку и културу (АЈ, 507, ЦК СКЈ, VIII, II/10-6-33, к-31, бр. 704, 21. јул 1952; АЈ, 1-7-9, бр. 3060, 31. децембар 1952).

⁵⁷ *Службени лист*, бр. 41, 6. август 1952, стр. 771; АЈ, 317-70-99, бр. 5718, 1. август 1952.

⁵⁸ АЈ, 317-70-99, бр. 8547, 10 децембар 1952; *Исто*, 6. јануар 1953; АЈ, 1-7-9.

за добијање дипломе.⁵⁹ Од јула 1952. до краја јануара 1953. све испите је положило, семинарски рад предало и стекло диплому 209 студената (од 430 који су се уписали 1948. и више од 1.000 студената колико се укупно уписало на НДВШ).⁶⁰

Тако је фебруара 1953. после полагања последњих испита завршен рад НДВШ.⁶¹ Подстакнуто бројним проблемима, превладало је мишљење да се добар кадар за новинарство и дипломатију може добити са постојећих друштвених факултета, уз каснију „дообуку” и усавршавање у пракси. Иако је основана са великим амбицијама и уз партијску подршку, због тешкоћа у раду и кратког постојања школа је оставила слаб траг. Ипак, дала је 200 стручњака за дипломатију и новинарство, који су могли да се запосле у редакцијама новина, или да ступе на службу у МИП.⁶² Многи су тада и започели каријеру у новинарству, публицистици, дипломатији или некој другој делатности и касније се истакли и оставили запажен траг у овим областима.⁶³ Треба поменути и бројне студенте који нису стигли да дипломирају на НДВШ, већ су касније завршили друге факултете и потом радили у професијама за које су делимично стекли знања и током школовања на НДВШ.

⁵⁹ Семинарски рад као услов за завршавање студија уведен је крајем 1951. а студенти су одабрали теме почетком 1952. (АЈ, 1, књ. 18, Записник са седнице наставничког савета, 20. новембар 1951). Највише радова је било из предмета: међународне организације, а углавном су се тицали ОУН. Поред тога, било је радова из политичке и дипломатске историје, марксистичке теорије, радничког покрета, националног питања, економске географије, светске уметности, међународних односа, права и актуелне политичке ситуације (Трст, Информбиро) и свега два рада из области штампе (Шумадинка, Дописник са терена). (АЈ, 1-10-18; АЈ, 1-11-18; АЈ, 1-12-18).

⁶⁰ АЈ, 1. књ. 15, Регистар дипломираних студената, књ. 17, Евиденција издатих диплома.

⁶¹ АЈ, 1-7-9; АЈ, 1-9-12.

⁶² МИП је 14. децембра 1953. расписао конкурс за службенике дипломатско-конзуларне струке тражећи и кандидате са завршеном НДВШ (*Политика*, бр. 14. 689, 14. децембар 1953, стр. 11).

⁶³ Навешћемо неколико имена која се касније могу срести у науци, дипломатији, новинарству и публицистици: Адамовић Љубиша, Булајић Милан, Вујица Драгољуб, Ђукић Илија, Живанов Сава, Ковачевић Живорад, Мишовић Милош, Ненадовић Александар, Орешчанин Соња, Пејић Драгослав, Петровић Драгомир и др. (Р. Петковић, *н. д.*, стр. 188–191; *Ко је ко у Југославији*, Београд, 1970).

Summary

The Higher School for Diplomats and Journalists in Belgrade 1948–1953

Key works: *The Higher School for Diplomats and Journalists, ideology of CPY, students, Informbiro, Yugoslavia*

The Higher School for Diplomats and Journalists in Belgrade was a federal institution with the rank of a faculty, founded in September 1948 for educating the journalist and diplomatic-consular staff. The school was founded by the Propaganda Department of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia as an institution in which the Party members would acquire expert knowledge and general culture needed for going into journalism or diplomatic service, but also in which they would deepen their knowledge of Marxism and fortify their loyalty to the regime. Despite the official procedure, the enrollment proceeded with the exclusion of public, through the Communist Party organs of different republics and the Cadre Administration of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia. The school's activity was initially plagued by many difficulties such as lack of rooms, teaching staff, plan and curriculum, and despite the surveillance by the Party, indiscipline and strong activity of the adherents of the Cominform made themselves manifest. The punishing of the adherents of the Cominform started in late 1948 and after a large number of students had been arrested and excluded from the Party and the School, the state authorities closed down the School in June 1952. Students switched to other faculties. 209 of them passed the final examinations and acquired the diplomas and some of them made carriers in journalism, publicistics or diplomacy later on.

УДК 614.2(497.1)"195"
364-787.9(497.1)"195"

(ДИС)КОНТИНУИТЕТ БЕЗ ПРЕСЕДАНА ЗДРАВСТВЕНА ПОЛИТИКА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 20. ВЕКА

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: Покушај анализе југословенске здравствене политике, са акцентом на периоду после 1945. године, указује на процес континуираног залагања политичких елита за принципе такозване социјалне медицине, прокламоване 1919. године оснивањем Здравствене организације Лиге народа, али и на немогућност, скромне здравствене службе, недовољно стимулисане од државе, традиционално опредељене за начела куративне а не превентивне медицине, да одговори захтевима времена и савремене медицинске науке.

Кључне речи: *Југославија, здравствена политика, КПЈ, социјална медицина, Андрија Штампар*

Социјална медицина или „борбена операција са стратегијским циљем”¹

Окончањем Првог светског рата наступа нова ера у дефинисању здравствене политике, која више него икада раније у средиште занимања ставља јавноздравствене проблеме и превентиву. Социјалномедицинске идеје као резултат кристализације инспирисане процесима који су крајем 19. и почетком 20. века захватили филозофију и науку, несагледиве последи-

¹ Архив Србије и Црне Горе, 142-33-102, Здравствено просвећивање – проблематика, организација, план.

це ратних разарања и страдања несумњиво су допринеле манифестовању нових тенденција у решавању крупних здравствених проблема тога доба.² Све до 1914. године и избијања великог ратног сукоба, међународни санитарни режим сводио се на заштиту одређених тј. развијених делова света као што су неки делови Европе и Северна Америка „од зараза које би се до њих могле проширити”. Спремност политичких елита, које су се након 1918. године ставиле на чело националних држава, да се међусобно повезују директно је утицала на олакшавање процеса протока људи не само из једног, по правилу неразвијеног дела света у други односно развијени, већ и из једног друштвеног, по правилу нижег слоја у други дакле виши. Интензивнија размена људи и добара, која је требало да допринесе праведнијој расподели светског капитала, утицала је на процес стварања нових профитабилних подручја која су, са друге стране, услед интензивних миграција људи, постала мета напада различитих заразних болести. Забринут за сопствену судбину, развијени свет почиње интензивно да се интересује за: узроке, начине ширења, лечења и, што је свакако најбитније, превенцију заразних обољења. Мотивисана идејом о спречавању не само ширења већ пре свега избијања смртоносних зараза, 1919. исте године када се окупила око усвајања Повеље Лиге народа, међународна заједница доноси одлуку о оснивању Здравствене организације Лиге народа како би се створиле реалне могућности за сарадњу на подручју јавног здравства.³ Управо под вођством пољског бактериолога др Лудвига Рајхмана (Ludwig Rajchman), који ће двадесет осам година касније са функције првог председавајућег Извршног одбора УНИЦЕФ-а обавестити Кабинет председника Владе ФНРЈ маршала Јосипа Броза Тита о оснивању Међународног фонда за хитну помоћ деци Уједињених нација,⁴ новоформирана агенција Лиге народа постаће иновативна институција задужена да, путем ангажованијег деловања у решавању локалних здравствених проблема, подстиче националне заједнице на развој до тада запостављених области као што су истраживање и едукација. Бројне међународне конференције организоване у периоду између два велика рата показале су се као најсврхисходније средство у циљу окупљања стручњака из различитих делова света, њиховог упознавања са резултатима најновијих истраживања и давања смерница националним владама, посредством одабраних појединаца, у циљу постизања бољих резултата на подручју јавног здравства. Европска здравствена конференција посвећена проблемима заразних болести са акцентом на распрострањености

² Željko Dugač, *Protiv bolesti i neznanja. Rockefellerova fondacija u međuratnoj Jugoslaviji*, Zagreb, 2005, str. 3.

³ *Исто*, стр. 9.

⁴ АСЦГ, 31-107-155, Телеграм др Лудвига Рајхмана, председника Међународног фонда за хитну помоћ деци, Маршалу Јосипу Брозу Титу, председнику Владе ФНРЈ, 22. јануар 1947.

тифуса у источној Европи, као један у низу скупова под покровитељством Здравствене организације Лиге народа, имала је прилику да 1922. године у Варшави, по први пут, угости два еминентна стручњака са простора Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца: начелника Одељења за расну, јавну и социјалну хигијену Министарства народног здравља Краљевине СХС др Андрију Штампара (1888–1958) и др Берислава Борчића (1891–1977).⁵

Министарство народног здравља Краљевине СХС основано је 20. децембра 1918. године у складу са општим трендом формирања ресора који ће преузети бригу о здравственом стању целокупне заједнице.⁶ Као начелник Хигијенског одељења др Андрија Штампар преузима на себе, показаше се у појединим тренуцима, претешко бреме креирања нове, по многим представницима струке, револуционарне здравствене политике. Сузбијање епидемија заразних болести формулисано је као приоритетан задатак новог министарства. Суочавање са поражавајућим приликама на терену са разлогом је обесхрабрило многе прваке струке. Хватање у коштац са пошастима 20. века, али и претходних времена, наметало се као вишеструко сложен задатак који је захтевао далеко шири и сложенији приступ решавању проблема од уобичајеног подвргавања терапији оболелог појединца.

Образована од територија две релативно нове независне државе Србије и Црне Горе, оних које су вековима биле у саставу Отоманске империје и Аустроугарске монархије, југословенска држава се могла похвалити конгломератом различитости на својим просторима. Ипак, у случају само једне у низу нових држава које су настале по окончању Првог светског рата, разноликост се показала као фатална. Суочена са неједнаким државним и политичким условима, различитим схватањима политичког и управног система, различитим прилазима етничком феномену, верским шаренилом, дијаметрално супротстављеним степенима образовања и животног стандарда у појединим деловима земље, ресорна министарства су се у решавању приоритета у оквиру свога подручја деловања нашла пред непрегледним морем препрека. Ако се овоме додају последице ратних разарања, огромни људски губици, лоша или готово никаква инфраструктурна повезаност различитих делова земље која се, без обзира на одређене индустријске потенцијале Словеније, Хрватске, Војводине и Београда није могла похвалити развијеном привредом, идеја о хватању у коштац са заразним епидемијама које су харале Краљевином деловала је као само један у низу покушаја да се наглас размишља на одређену тему.

Као стручњак Андрија Штампар је био један од најзначајнијих сарадника Фондације Рокфелер за подручје јужне и југоисточне Европе. Своје искуство стечено на подручју Краљевине СХС ставио је на располагање

⁵ Željko Dugač, *Protiv bolesti i neznanja...*, str. 10.

⁶ *Исто*, стр. 23.

Здравственој организацији Лиге народа, која га је, између осталог, ангажовала у спровођењу програма помоћи здравственој администрацији у Кини. Оцењен од сарадника Фондације Рокфелер као појединац изузетних организационих способности, изнад политике и уских интереса, непристрасан према појединим подручјима и нацијама у земљи, стручан, иновативан, транспарентан у сваком финансијском подухвату, искрен, отворен,⁷ др Андрија Штампар се у постојећем социјалном и политичком миљеу прихватио посла који је на тренутке постајао раван борби са ветрењачама.

Студије медицине завршио је у Бечу 1911. године. Као престижни универзитетски центар, главни град Монархије нудио је младим стручњацима обиље интелектуалних изазова. Крајем 19. и почетком 20. века будући лекари и здравствени радници били су у прилици да се на самом извору знања, нових тенденција у науци и истраживањима упознају са запањујућим резултатима прогреса који је захватио све области научноистраживачког деловања па и медицину, односно бактериологију. Млада наука открила је обиље узрока различитих заразних болести које су харале Европом и светом. Ипак, масовна израда лекова који су представљали непознаницу за фармацеутску индустрију, која ће тек доживети интензиван развој, није била могућа или се наметала као непрофитабилна инвестиција. Медицинским радницима тога доба постало је јасно: спас је нудила превентивна страна медицине. Сконцентрисати се на социјалне факторе који представљају примарне оквире за размишљање о болестима које су десетковале планету било је далеко лакше него превазићи карактер медицине као куративне дисциплине која у средиште свог занимања ставља изолованог пацијента „који осим тога мора бити финансијски способан платити пружене услуге”.⁸

Задојен идејама социјалне медицине, стекавши звање високог функционера Министарства народног здравља у новоформираној држави, Андрија Штампар је покушао да реформише здравствену политику тако да се у њеном средишту нађу, са једне стране – друштво, које ће се посматрати кроз призму социјалних узрока болести, патологију, терапију, а са друге стране – лекар, односно социјални радник, народни учитељ који делује тамо где људи раде и живе а не у лабораторији или ординацији, који не прави разлику између богатих и сиромашних па самим тим не зависи финансијски од пацијента, док у оквиру здравствене организације функционише искључиво у потрази за пацијентом а не обрнуто.⁹ Реакције медицинских ауторитета тога доба, али и доброг дела струке, која је живела од новчаних надокнада за пружање услуга, на Штампаров Нацрт закона о чувању народног здравља из 1921. године и његово изнуђено пензионисање десет година касније тј.

⁷ Исто, стр. 51.

⁸ Исто, стр. 24.

⁹ Исто, стр. 25.

1931. године, експлицитан су доказ не само неспремности струке већ пре свега државе да створи услове који ће утрти пут спровођењу најсавременијих метода сузбијања опаких зараза које су десетковале друштво, угрожавале државу и недовољно уравнотежен поредак. *Лијечнички вјесник*, гласило Збора лијечника Хрватске, Славоније и Међумурја, доноси вести о драматичним збивањима у Немачкој где су забележени случајеви самоубиства лекара који умиру од глади, раде „недостойне” послове, једном речју осуђени су на пропаст јер је држава прихватила и применила концепт социјалне медицине. Исти лист 1926. године објављује чланак под називом „Спровођење здравствене политике у Министарству народног здравља од стране неких идеолога у духу ерфрутског програма – социјализма” у ком се, за то време крајње неумерено, повлаче паралеле између ситуације у болшевичкој Русији и Краљевини.¹⁰ И док су га сународници оптуживали за изградњу централизоване здравствене службе која се може повезати с општом централизацијом и унитаризмом конституисаним Видовданским уставом, а Нацрт закона о чувању народног здравља из 1921. године поистовећивали са „нацртом устава једне политичке партије”,¹¹ колеге српске националности, згрануте над чињеницом да ће се Школа народног здравља подићи у Загребу а не у Београду, сваку су подршку политици Андрије Штампара повезивале са издајом виталних тј. српских интереса. Тако је Стеван Иванић, директор Средишњег хигијенског завода из Београда, 1931. године на састанку Југословенског друштва за чување народног здравља обраћајући се Миодрагу Поповићу, представнику Савеза трезвене младежи пребадио: „Срамота да браните Штампара, и Ви сте Србијанац. Није Штампар дао ни стоти део Србији онога што је дао Хрватској”.¹²

Изградња Школе народног здравља у Загребу и Средишњег хигијенског (епидемиолошког) завода у Београду захваљујући средствима Фондације Рокфелер¹³ као једног од најгласнијих поборника нових тенденција у медицини које је пре свега заговарала Здравствена организација Лиге народа, несумњиво је тековина политике новог и другачијег приступа решавању здравствене проблематике. Ипак, отворено супротстављене и завађене националне елите, оптерећене политиком и уским партијским интересима у држави у којој је на 10.000 становника долазио један лекар, нису биле у могућности да превазиђу оквире атара сопственог деловања. Лична иницијатива или помоћ са стране могла је да послужи као подстицај да се што пре стане на сопствене ноге како би се држава суочила са крупном друштвеном проблематиком, односно искорењивањем заразних болести. Без обзира на појединачне покушаје делимичног проучавања одређених

¹⁰ Исто, стр. 131.

¹¹ Исто, стр. 129.

¹² Исто, стр. 134.

¹³ Исто, стр. 116.

болести и сакупљања виталне статистике,¹⁴ држави није пошло за руком да стане на пут даљем ширењу бројних зараза које су харале Југославијом.

Други светски рат уназадио је скромне резултате постигнуте на пољу развоја социјалне медицине и борбе против опаких болести. Чињеница да је велелепно загребачко здање Школе народног здравља послужило као седиште немачког војног заповедништва за Балкан можда понајбоље персонификује напоре изузетних појединаца али и недовољну спремност политичких елита да се далеко одлучније упусте у једну од најтежих борби коју савремени свет ни данас у 21. веку није добио у неким деловима света.

Конференција санитарних инспектора из јануара месеца 1949. године закључила је да „здравствено стање и хигијенске прилике у Југославији представљају озбиљан проблем о коме ваља водити рачуна у току изградње социјализма”. Сваки пропуст доводио је у питање изградњу новог поретка.¹⁵ Проглашавање здравственог просвећивања народа, које ће довести до подизања хигијенских стандарда, уништења санитарне заосталости и сузбијања заразних болести, „борбеном операцијом са стратегијским планом, одређеним тактичким задацима свих учесника у њему са конкретним етапним, стратегијским планом, одређеним тактичким циљевима”¹⁶ не делује претенциозно ако се зна да је, са једне стране, идеја водила нових југословенских власти преточена у одредбе Закона о петогодишњем плану развитка народне привреде у периоду од 1947. до 1951. године представљала не само покушај да се у земљи подигне материјално благостање већ и изврши културни преображај који ће по свом обиму имати карактер културне револуције.¹⁷ Са друге стране, смањење општег морбидитета су и морталитета су дефинисани као најважнији задаци у плановима Комитета за заштиту народног здравља јер су представљали „сталну потенцијалну опасност за случај избијања рата или неке друге катастрофе”¹⁸ али и „проблем народне привреде”.¹⁹ Страх од „другог” разумљив је ако се зна да је у годинама хладног рата Југославија, све до

¹⁴ Од 1929. до 1932. године Фондација Rockefeller у неколико наврата пружала је финансијску подршку проучавању маларије у Краљевини тј. проучавању врсте комарца *Anopheles Superictus* на простору планинског масива између Скопља и бугарске границе. Тридесетих година 20. века ова фондација путем средстава додељених Школи народног здравља у Загребу подржава истраживање шарлаха и ендемског сифилиса на подручју Босне и Херцеговине. Željko Đugač, *Protiv bolesti i neznanja...*, стр. 124–125.

¹⁵ АСЦГ, 19-202-1765, Закључци Конференције санитарних инспектора одржане у Савезној санитарној инспекцији, јануар 1949.

¹⁶ АСЦГ, 142-33-102, Здравствено просвећивање – проблематика, организација, план.

¹⁷ Исто.

¹⁸ АСЦГ, 19-202-1765, Уредба о двогодишњем плану борбе против заразних болести, 29. август 1949.

¹⁹ Архив Јосипа Броза Тита, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

разлаза са СССР-ом, сматрана земљом под изразитим совјетским утицајем а након лета 1948. године респектабилним фактором на Балкану који се све више окретао земљама тзв. западне демократије. Реална опасност од увлачења у сукоб који је могао проићи из околности које су по окончању највећег сукоба у историји човечанства поделиле Европу али и свет на два сукобљена тора, константно је наглашавана при сваком покушају да се подвуку потенцијални напори али и жртве које је захтевала изградња новог поретка. У том смислу страх од недовољно јасно препознатљивог агресора представљао је константу у покушајима да се грађанство приволи позицијама социјализма. Са друге стране „социјалистичкој” здравственој служби као једном од „родова оружја”²⁰ додељен је задатак борбе против дубоко укорене непросвећености народа, која је била не само реална опасност за одбрамбену способност народа и социјалистичког поретка већ и „примарни непријатељ” који је из идеолошких и политичких разлога доживљаван као препрека процесу модернизације југословенског друштва.²¹ Преображај југословенске стварности очекивао се на свим пољима. Обнова и изградња земље била је услов сваког даљег напретка. Индустријализација и привредни препород Југославије, праћен неизоставним подизањем животног стандарда становништва, били би најексплицитнија потврда модернизације државе али и друштва. Оваква врста ангажмана захтевала је за рад све способне, дакле здраве грађане. Подизање „радних способности” Југословена представљаће један од најкрупнијих, подухвата нове власти. Полазећи од поражавајућих, за поједине периоде непостојећих података о показатељима општег морбидитета и морталитета становништва свих узраста, Партија је у извештају из 1952. године под називом „Проблеми здравствене службе у Југославији” са неверицом говорила о напорима који се улажу да би се изашло на крај са најалармантнијим проблемима у земљи јер запањујући подаци о броју умрлих говоре да „све представља огроман губитак у економском погледу који настаје прво ради тога што се народни доходак троши на одгој и образовање тих прерано умрлих становника као и због тога што ти прерано умрли испадају из продуктивног живота за који су се оспособљавали”. КПЈ се питала: „Какав би се економски ефекат могао постићи када би се живело петнаест година дуже?”²²

На основу увида у партијску грађу може се закључити да је држава захтевала изградњу здравствене службе која ће у потпуности почивати на принципима социјалне, односно социјалистичке медицине. Иако су нове власти ниске хигијенске стандарде и санитарну заосталост приписивале

²⁰ АСЦГ, 19-202-1765, Уредба о двогодишњем плану борбе против заразних болести, 29. август 1949.

²¹ Карл Казер, *Породица и сродство на Балкану. Анализа једне културе која нестаје*, Београд, 2002, стр. 441.

²² АСЦГ, 507/X-4/32, Проблеми здравствене службе у Југославији, 1952.

„страном завојевачу и домаћем изабљивачу”,²³ није ли управо једна од најмаркантнијих фигура у Министарству народног здравља Краљевине СХС, др Андрија Штампар, у средиште активности здравствене службе ставио друштво и превентиву а здравственим радницима наменио улогу народних учитеља који ће изаћи из ординација и лабораторија и ући међу неук и хронично болестан народ?²⁴ Необична је сличност у формулацијама неприкосновене КПЈ, нових југословенских властодржаца, и високих функционера здравственог ресора Краљевине СХС/Југославије о принципима, циљевима и задацима здравствене службе. Са друге стране подударности у виђењима потпуно су оправдане ако се узме у обзир чињеница да су лоше здравствене прилике представљале један од најјаснијих доказа немогућности друштава која су се 1918. године нашла под окриљем заједничке државе, да се пола века касније модернизују, ако не и постану модерна. Недостатак експлицитних показатеља модерности једна је од константи живота на простору централног Балкана. Радикална промена политичког уређења сама по себи није могла начинити дисконтинуитет са поражавајућом друштвеном збиљом претходних деценија па и векова као обележјем живота на Балкану.

Здравствена служба

Суочена са катастрофалним последицама ратног разарања, бројним људским жртвама, великим бројем избеглих и незбринутих међу којима се нашло 283.252 ратне сирочади без једног или оба родитеља,²⁵ недовољно изграђеним и ратним дејствима додатно уназађеним системом здравствених и социјалних установа, општом бедом и немаштином која се манифестовала у недостатку хране и елементарних средстава за живот као што су обућа и одећа, лошим хигијенским приликама које су доприносиле ширењу бројних заразних болести које су се пре рата везивале за одређене територије али и нових које се на југословенским просторима нису сретале, комунистичка власт се нашла пред читавим низом крупних друштвених проблема, који су, пак, представљали несвакидашњи изазов за елиту која је нову државу пројектовала у социјалистички рај у коме заразама попут туберкулозе, маларије, сифилиса, трахома, бруцелозе није смело бити места. Дакле, изборити се са заразом била је најбоља потврда исправног пута и доказ оправдане пропасти старог режима и, како се говорило, ненародног поретка. Са друге стране, масовна обољења реално су паралисала поједине делове

²³ АСЦГ, 19-202-1765, Уредба о двогодишњем плану борбе против заразних болести, 29. август 1949.

²⁴ Željko Dugač, *Protiv bolesti i neznanja...*, str. 51.

²⁵ Дипломатски архив Министарства иностраних послова Србије и Црне Горе, 151-4/413585.

државе и тиме угрожавала првобитне намере нове власти да у рекордном року обнови, изгради и индустријализује земљу. И на крају, опаке заразе долазиле су понајвише до изражаја као крупан друштвено-политички проблем у годинама када се нова југословенска власт ограђивала најпре са запада, а након лета 1948. године и сукоба са СССР-ом и са истока. Систематско искорењивање заразних болести које су харале Југославијом десило се крајем четрдесетих и у првој половини педесетих година 20. века уз значајну помоћ УНИЦЕФ-а и Светске здравствене организације као директног наследника Здравствене организације Лиге народа. Оно је било последица међународне санитарне политике која је промовисана још 1919. године усвајањем Повеље Лиге народа, али и свеукупне хуманизације односа до које долази у југословенском друштву након, најпре дискретног а од краја 1949. и почетка 1950. године експлицитног Титовог отварања према западној Европи и Америци.

Витална статистика о здравственом стању народа експлицитан је доказ незадовољавајућих здравствених прилика у земљи по окончању Другог светског рата. По резултатима пописа из 1948. године у ФНРЈ је живело 15.772.098 становника. Подаци добијени новим пописом указали су на значајно повећање броја становника у интервалу од пет година. По резултатима пописа од 31. марта 1953. у ФНРЈ је живело 16.927.275 људи што значи да је годишњи пораст износио нешто испод 17%. У поређењу са просечним годишњим прираштајем од 11,12% у интервалу од 1920. до 1950, драстичан скок се може објаснити утицајем рата који је у периоду од 1941. до 1945. несумњиво утицао на просечни годишњи прираштај у дужем временском интервалу који обухвата и ратне године.²⁶

Анализа структуре становништва по животном добу по подацима из 1953. године указује на одређене разлике у односу на 1948. мада им је заједнички именитељ чињеница да је у Југославији по окончању Другог светског рата живело сразмерно много становништва млађих и сразмерно мало старијих годишта. Дакле, по попису из 1948. године деца до навршене 14. године живота чинила су 32,4% укупног броја становника²⁷ док су одрасле особе преко 60 година старости чиниле свега 9,5% од укупног броја становника.²⁸ Подаци из 1953. указују на незнатно смањење броја становника узраста од 11 до 14 година и повећање старијих од 65 година.

²⁶ АЈБТ, КПР II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

²⁷ Исто. У односу на укупан број становника, деца узраста до 14 година чинила су у: Португалији – 29,7%; Грчкој – 29,6%; Холандији – 29,3%; Румунији – 28,9%; Финској – 28,2%; Италији – 26,7%; Чехословачкој – 24,3%; Данској – 22,9%; Норвешкој – 23,1%; Шведској – 22,4%; Француској – 22,2%; Енглеској и Велсу – 21,4%; Белгији – 20,8%.

²⁸ Исто. Одрасли изнад 60 година старости чинили су у: Португалији, Грчкој, Холандији, Финској, Италији, Чехословачкој, Данској, Норвешкој, Шведској изнад 10% од укупног броја становника. Одрасли изнад 60 година старости чинили су у: Белгији, Енглеској и Велсу 17,2%; Француској 18,6% од укупног броја становника.

Незнатне осцилације података из 1953. у односу на податке из 1948. године последица су постепеног отклањања катастрофалних последица рата. Ипак, оба пописа несумњиво указују на изузетно младу структуру становништва, што се пре свега може и мора разумети као последица недопустиво високе стопе смртности у ФНРЈ.²⁹

Анализом података који указују на драстичну разлику у старосној структури и великих разлика у просечној старости становништва у различитим деловима земље долази се до закључка да је, по правилу, у најнеразвијенијим областима Југославије живело највише малишана испод десет година старости (Косово и Метохија – 29,96%; Босна и Херцеговина – 27,48%; Македонија – 26,01%; Црна Гора – 25,47%; Словенија – 18,76%; Србија – 18,63%; Хрватска – 18,48%; Војводина – 55,14%). Даља рачуница показује да су осам година по окончању рата деца узраста испод 10 година старости чинила 21,13% од укупног броја становника.³⁰

Није тешко закључити да је по свим претходно изнетим подацима дужина људског века у Југославији била изузетно кратка. Просечан људски век у Југославији 1953. године износио је 50,89 година,³¹ с тим што су разлике међу републикама биле драстичне (Словенија – 55,32; Војводина – 55,14; Хрватска – 54,20; Србија – 52; Црна Гора – 49,55; Македонија – 47,02; Косово и Метохија – 45,34; Босна и Херцеговина – 42,66). Према подацима за 1950. годину у Југославији се на 1.000 становника родио 30,1 и умрло 13,1 становник. Упоређивањем података о броју рођених и умрлих на 1.000 становника у интервалу од годину дана долази се до закључка да је Југославија у периоду који представља предмет интересовања овога рада спадала у земље са релативно високом стопом наталитета и морталитета.³²

Полазећи од задатка „борбе за здравље широких маса народа као услова за срећу појединца и целог народа, очување здраве и снажне радне снаге о којој овиси изградња социјалистичког друштва”, Партија је прокламовала основне принципе и циљеве здравствене службе у социјализму. Почивајући на врхунским, социјалистичким принципима: превентиви као основном смеру, јединству профилактичке и терапеутске службе, болничке

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

³¹ Исто. Просечна дужина људског века износила је у: Холандији – жене: 69,7; мушкарци: 67,1; Енглеској – жене: 71,1; мушкарци: 66,4; Данској – жене: 67,7; мушкарци: 65,6; Швајцарској – жене: 67,0; мушкарци: 62,7; Француској – жене: 68,0; мушкарци: 62,5; САД – жене: 69,5; мушкарци: 61,6.

³² Исто. Стопа наталитета и морталитета за 1950. годину износила је у: Португалији – наталитет: 24,2; морталитет: 12,1; САД – наталитет: 23,4; морталитет: 9,6; Холандији – наталитет: 22,7; морталитет: 7,5; Француској – наталитет: 20,4; морталитет: 12,6; Италији – наталитет: 19,6; морталитет: 9,8; Норвешкој – наталитет: 19,3; морталитет: 9,1; Шведској – наталитет: 19,1; морталитет: 10,0; Данској – наталитет: 18,6; морталитет: 9,2; Енглеској и Велсу – наталитет: 15,7; морталитет: 11,6; Аустрији – наталитет: 15,6; морталитет: 12,4.

и амбулантно-поликлиничке службе, на потреби приближавања „широким народним масама” и неопходности детаљног планирања, пред здравствену службу су постављени следећи циљеви: борба против смртности, обољења, незгода у производњи и заштита здравља мајке и детета.³³ Оживљавање принципа, досезање циљева и испуњавање задатака показале се као један од најобимнијих подухвата југословенске државе. Анализа покушаја превазилажења различитих препрека на путу санирања здравствене проблематика на најбољи могући начин указује на карактеристике југословенске политике и друштва које је, у првих десет година по окончању Другог светског рата, прошло кроз једну од најдинамичнијих фаза у свом развоју.

Главне узроке лошег здравственог стања народа, незадовољавајућег броја кадрова и установа Партија је видела у незаинтересованости најнижих органа народне власти тј. градских и среских народних одбора за рад Повереништва за заштиту народног здравља. Извештаји показују да су одлуке доношене у самом врху власти, најнижи органи и по неколико година занемаривани. Упутство о разграничењу надлежности између Министарства социјалне политике и Министарства народног здравља објављено у *Службеном листу* 27. фебруара 1945.³⁴ и након пет година није се поштовало на подручју које се налазило у надлежности Повереништва народног здравља ГНО Београд.³⁵ Повреде правила о непостојању разграничености одређених сфера деловања делују безазлено ако се зна да су повереништва једва опстајала. Ускраћена за већи број компетентних лица, њихов рад се често сводио на активност једног службеника, што је 1950. године био случај са већим бројем среских повереништава у Хрватској.³⁶ Колико се подручје заштите народног здравља сматрало „озбиљним” најбоље говори чињеница да су се „за поверенике постављали људи који или нигде на другој дужности нису могли да задовоље или ако су имали способности ангажовани су на решавању привредног проблема (откуп, жетва, сетва итд.)”.³⁷ Незаинтересованост најнижих органа власти за побољшање здравствених прилика долазила је до изражаја на седницама извршних одбора, народних одбора, на којима здравствене теме и по годину дана нису долазиле на дневни ред.³⁸ У Извештају о здравственом стању народа и здравственој служби у ФНРЈ за 1953. годину високи функционер Комитета за заштиту народног здравља др Воја Ђукановић подвлачи минорну ангажованост народних одбора на развоју здравствене службе у земљи. Потпуна незаинтересованост

³³ АСЦГ, 507/Х-4/32, Проблеми здравствене службе у Југославији.

³⁴ *Службени лист ФНРЈ*, бр. 8, 27. фебруар 1945.

³⁵ АСЦГ, 507/Х-4/4, Проблеми наше здравствене службе, 20. фебруар 1950.

³⁶ *Исто.*

³⁷ АСЦГ, 507/Х-4/8, Здравствене прилике, 1950.

³⁸ *Исто.*

и снисходљивост према проблематици која по дефиницији није спадала у оквире процеса обнове и изградње земље проузроковала је, како је истакао Ђукановић, „тешке грешке од неких народних одбора или руководилаца” према „лекарима и осталим здравственим радницима”. Први човек ресора заштите народног здравља истакао је пример народног одбора у Ђаковици који је „отказао службу једном врло добром лекару, који је много учинио и радио на организацији добре здравствене заштите, на предлог другог врло слабог лекара који је успео да наметне своје штетно гледиште”. Стајући на страну струке и уочавајући крупне проблеме у разумевању и спровођењу одлука највиших органа власти на локалном нивоу, др Воја Ђукановић истиче оправдано индиспонираност лекара који у народним одборима виде „власт која неће да разуме њихове проблеме”.³⁹

Један од кључних узрока непоштовања прокламованих социјалистичких принципа здравствене службе Партија је видела у слабој заинтересованости здравствених радника за укључивање у рад партијске организације. Чињеница да је 1950. године 63% чланова КПЈ запослених у здравству припадало помоћном особљу и намештеницима најбољи је показатељ немогућности власти да допре до, по много чему, специфичне струке. Резултати анализе партијске грађе указују на запањујуће мало присуство партијске организације у здравственим установама. Од 477 здравствених установа у Македонији 1950. године КПЈ се могла похвалити својим присуством у једва тридесет две. Ништа боља ситуација није била ни у осталим југословенским републикама. Далеко развијенија здравствена служба у Хрватској сарађивала је са Партијом у свега педесет четири здравствене установе.⁴⁰ Главни узрок слабог присуства Партије међу лекарима препознат је у лошем раду најнижих органа власти, који су и по речима др Воје Ђукановића у лекарима видели „остатке старог друштва на које треба вршити притисак и спроводити силу”.⁴¹

Изношење виталних статистичких података само донекле указује на третман здравствене службе у земљи. Према подацима за 1952. годину здравствена служба у ФНРЈ располагала је са 224 болнице од којих је 160 било општег карактера док је 47 служило за лечење плућне и коштанозглобне туберкулозе, девет за „душевне” болести и седам за сва остала обољења. У свим болницама било је укупно 60.694 кревета, од којих је 41.354 или 68,1 % отпадало на постеље у општим болницама. На основу изнетих података долази се до закључка да су у Југославији 1952. на 1.000 становника долазила 3,63 кревета. Неравномеран развој народних република одразио се на драстичне разлике у смештајним капацитетима болница различитог

³⁹ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁴⁰ АСЦГ, 507/X-4/4, Проблеми наше здравствене службе, 20. фебруар 1950.

⁴¹ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

типа. И док се Словенија могла „похвалити” са 5,49 постеља на стандардном узорку, Босна је са 2,23 кревета била далеко иза ње. Словеначки, па самим тим ни југословенски стандард није могао прићи постелном фонду болница развијених земаља Европе и света.⁴² Па ипак дневна заузетост постеља у мањим општим болницама показује да су кревети били „слабо заузети”⁴³ и то пре свега због слабијег квалитета рада здравствених установа у унутрашњости, које нису располагале довољним бројем специјалиста, али ни техничким, дијагностичким, терапеутским уређајима, лабораторијама у којима је било могуће извршити све врсте испитивања. Чињеница да су болнички капацитети били попуњенији у развијенијим деловима земље иде у прилог изнетој тези.⁴⁴

Амбулантно-поликлиничка служба располагала је у 1952. години са 2.065 различитих здравствених установа и то: диспанзера, саветовалишта и других специјалистичких ординација. Током исте године у свих 2.065 здравствених објеката обављено је 27.533.369 прегледа и интервенција при чему је на један радни час лекара долазило 7,8 прегледа. Специјалисти из различитих области нису се могли похвалити идентичним бројем прегледа по радном часу. Хирурзи, офтамолози и отоларинголози имали су по петнаест и више прегледа у назначеном временском интервалу, што није био случај са интернистима, који су били заузети са, у просеку, 4-5 случајева у току једног радног сата. Различити обим посла последица је заступљености одређених болести али и степена развијености здравствене службе у различитим деловима земље, броја лекара, сразмере социјално осигураног становништва, степена развијености свести, приступачности здравствене установе пацијенту.⁴⁵

Степен здравствене заштите мајки и деце један је од кључних показатеља (не)успешног процеса модернизације. Недовољно развијен систем установа за здравствену заштиту мајки и деце није био у могућности да одговори алармантним прохтевима времена. На 403.428 порођаја у 1949. години долазило је свега 1 689. болничких и 747. ванболничких кревета.⁴⁶ Иако се ситуација у наредне три године драстично поправила, немогућност акушерских одељења при болницама тзв. болничких и ванболничких поро-

⁴² Исто. Број болничких постеља на 1.000 становника у 1952. години износио је у: Швајцарској: 15,1; Шведској 11,7; САД 9,9; Данској 9,6; Норвешкој 8,6; Финској 8,0; Аустрији 7,8; Чехословачкој 6,9; Мађарској 4,1; Пољској 3,8.

⁴³ Исто. Попуњеност болничких капацитета у општим болницама 1952. године износила је у ФНРЈ 78,98 %.

⁴⁴ Исто. Попуњеност болничких капацитета у општим болницама 1952. године износила је у: Хрватској 81,87 %, Словенији 81,02 %; Босни и Херцеговини 80,30 %; Београду 79,55 %; Војводини 74,87 %; Македонији 73,37 %; ужој Србији 68,10 %; Црној Гори 60,98 %; Косову и Метохији 60,48 %.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ АЈБТ, КМЈ, II-7-A/16, Неки проблеми из области дечије заштите, 21. септембар 1949.

дилишта,⁴⁷ која су у 1952. години располагала са 4.099, од потребних 11.000 постеља, да збрину све породиље била је један од главних узрока изузетно високе стопе морталитета трудница и великог броја последица нестручно вођених порођаја. Трауматичан долазак на свет, праћен великим бројем компликација, свакако је утицао на поражавајуће велику стопу морталитета деце за време порођаја и у току првих дана живота.⁴⁸

Недовољно развијен систем дечијих диспанзера, клиника, болничких одељења, опоравилишта, али и домова и јаслица, није задовољавао потребе лечења југословенских дечака и девојчица. Укупан број постеља у дечијим болницама и болничким одељењима износио је 1952. године 4.380.⁴⁹ Дечије постеље чиниле су 1949. године 7–10% од укупног броја кревета у болницама које су имале одељења за најмлађе. То је било далеко од актуелних стандарда који су инсистирали на дупло већем постотку.⁵⁰ Ако се наведеним релацијама дода податак да је 5.444.000 становника до 19. године живота⁵¹ у 1949. години лечило 196 педијатара,⁵² оцена о алармантности здравственог стања најмлађих добија на значају.

Иако број свих врста здравствених установа у периоду по окончању Другог светског рата бележи пораст,⁵³ многи извештаји са терена указују на катастрофално лоше стање у здравству. Анализирајући проблеме здравствене заштите мајке и детета Организација антифашистичког фронта жена констатовала је 1948. године да су „методе рада, начини, садржина рада тих установа остали исти као што су били у старој”, наглашава се, „капиталистичкој Југославији”.⁵⁴

Као главни узрок незадовољавајућих прилика у здравственим установама наводи се недостатак материјалних и финансијских средстава.⁵⁵ Недостатак новца несумњиво се може приписати свеопштој немаштини са којом су се по окончању највећег сукоба у историји човечанства суочила сва друштва захваћена разарањима и страдањима. У југословенском случају недостатак средстава се често изједначавао са неиздвајањем истих. Већ је

⁴⁷ Исто. Поред болничких и ванболничких породилишта у којима се обављао највећи број порођаја труднице су се обраћале за стручну помоћ и савет диспанзерима или саветовалиштима за труднице при амбулантно-поликлиничким службама и материнским домовима.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁵⁰ АЈБТ, КМЈ, II-7-А/16, Неки проблеми из области дечије заштите, 21. септембар 1949.

⁵¹ Према попису из 1948. године у Југославију је живело преко 15.500.000 становника. Становништво испод 19 година старости било је заступљено (приближно) у укупном броју становника по узрасним категоријама на следећи начин: 0–1 = 498.000; 1–4 = 1.412.000; 4–9 = 1.587.000; 9–14 = 1.043.000; 14–19 = 904.000; АСЦГ, 31-107-155, Преглед.

⁵² АЈБТ, КМЈ, II-7-А/16, Неки проблеми из области дечије заштите, 21. септембар 1949.

⁵³ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁵⁴ АСЦГ, 141-33-187, Проблеми здравствене заштите матера и деце.

⁵⁵ Исто.

скренута пажња на незаинтересованост најнижих органа народне власти за решавање здравствених проблема у земљи. Осврћући се на здравствену проблематику у Војводини 1950. године Партија је констатовала проблеме који су настали истицањем захтева за подизање ТБЦ одељења у Панчеву и Гинеколошко-акушерског одељења у Зрењанину. Градски народни одбори у поменутим градовима нису показали значајније интересовање за подизање поменутих установа, о чему сведоче „врло мали” кредити издвојени за решавање акутних проблема. Овакав однос према крупној друштвеној проблематици „мотивисао” је ентузијасте по одборима да изградњу отпочну „на превару”. Средства би се прибављала пошто су радови на изградњи већ отпочели.⁵⁶ Понашање неодговорне власти попримало је епитет бахато, пошто су већ изграђене здравствене објекте користили у друге сврхе. Тако се 1950. године у зграду поликлинике у Приштини уселио Окружни народни одбор, у просторије амбуланте у Тузли ресторан, нову болницу у Јабланици милиција, амбуланту у Деспотовцу берберница итд.⁵⁷ Проблем постаје још алармантнији ако се зна да су се многи здравствени објекти налазили у ненаменским зградама. Како разумети податак да је новоизграђена зграда поликлинике у Приштини служила за потребе Окружног народног одбора док је особље заразног одељења у истом граду било приморано да тешко болесне пацијенте лечи у „лименој бараци” и док се на територији целог Косова и Метохије у истој, 1950. години, само једна болница могла похвалити наменски грађеном зградом?⁵⁸ Запостављање испуњавања стратешких друштвених задатака прописаних Законом о петогодишњем плану било је предмет оптужби на рачун неефикасних народних одбора у допису министра председника Комитета за заштиту народног здравља др Павла Грегорића Кабинету председника Владе ФНРЈ Јосипа Броза Тита. Грегорић је упозорио Броза на могуће подбацивање Плана у вези са петогодишњим инвестирањем у здравство јер је од предвиђене суме тј. 5.400.000.000 динара, које је требало потрошити у року од 1947. до 1951, до 1950. године искориштено свега 35% па је постојала оправдана бојазан да у последњој години Петогодишњег плана није могуће утрошити преосталих 65%.⁵⁹

Поред недостатка новца, помањкање евиденције и статистичких података представљало је још један у низу чинилаца који је био препрека ефикаснијем развоју здравства у Југославији.⁶⁰ Недостатак драгоцених података најбољи је доказ неадекватног рада народних одбора, дакле власти, на пољу савлађивања здравствене проблематике али и самих здравствених

⁵⁶ АСЦГ, 517/X-4/4, Неки проблеми здравства у АП Војводини, 1950.

⁵⁷ АСЦГ, 507/X-4/8, Здравствене прилике, 1950.

⁵⁸ АСЦГ, 507/X-4/4, Проблеми наше здравствене службе, 20. фебруар 1950.

⁵⁹ АСЦГ, 31-8-22, Допис министра председника Комитета за заштиту народног здравља Др Павла Грегорића председнику Владе ФНРЈ Јосипу Броз Титу.

⁶⁰ АСЦГ, 141-33-187, Проблеми здравствене заштите матера и деце.

установа које су се, без јасног увида у крајње циљеве и задатке, суочене са недостатком новца, простора, кадрова и средстава за рад препуштале стихијском и непланском санирању болести.

Недостатак новца и лоша организација често су, као што је већ наглашено, били последица немара и бахатости. Прилике унутар самих установа, описи ентеријера, инвентара, хигијенских прилика тј. снабдевености водом, сапуном, чистим рубљем, што се несумњиво одражавало на квалитет лечења пацијената, експлицитна су и сасвим конкретна последица узнемиравајуће занемарљивог односа власти и државе према здравству. Лош квалитет рада, како стоји у поменутој анализи здравствене заштите мајке и детета АФЖ-а из 1948. године, који се „у поређењу са предратним стањем погоршао”, допринео је „да здравствене установе уместо да буду жаришта здравља, хигијене и просвећености у многим случајевима постају жаришта ширења дечијих и других заразних обољења”.⁶¹ Као један од кључних проблема у одржавању елементарне хигијене наводи се недостатак воде. Ако се зна да се већина здравствених установа налазила у старим дотрајалим зградама, неадекватне прилике у снабдевању најелементарнијим средством за одржавање хигијене делују прихватљиво. Болница у Сремској Митровици снабдевала се 1950. водом уз помоћ коњске запреге.⁶² Доступност воде није био једини услов за одржавање личне хигијене. Неадекватне перионице и сушионице по болницама нису могле да задовоље потребу за чистим вешом, па су деца, због недовољног броја пелена, често повијана у мокре и недовољно чисте пелене⁶³ које су се пре тога прале у хладној води, пошто многе здравствене установе нису располагале ни шпоретима на којима би се вода могла угрејати.⁶⁴ Најтежа ситуација свакако је била на гинеколошко-акушерским одељењима где су породиље „биле принуђене да леже на крвавим и гнојавим чаршафима”.⁶⁵ У оваквим ситуацијама недостатак сапуна деловао је као уобичајено стање. Дешавало се да болнице по три месеца не добијају сапун. Недостатак елементарног хигијенског средства проузроковао је 1950. године у осигејчкој болници појаву тифуса и дизентерије „у већем броју случајева”.⁶⁶ Смештене у ненаменски грађеним зградама, здравствене установе су могле понудити својим пацијентима готово искључиво онај инвентар који су тамо затекле. Скоро да нема извештаја о приликама у здравству који не наглашава недостатак кревета, столова, столица, клупа, отомана за преглед, постељног и другог рубља, посуђа, есцајга, али и ситних потрепштина без којих се не

⁶¹ Исто.

⁶² АСЦГ, 507/Х-4/4, Неки проблеми здравства у АП Војводини, 1950.

⁶³ АСЦГ, 507/Х-4/35, Извештај о стању и проблемима здравствене службе, 9. јун 1952.

⁶⁴ АСЦГ, 19-201-1762, Предлог за контрола, 20. октобар 1949.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ АСЦГ, 507/Х-4/4, Проблеми наше здравствене службе, 20. фебруар 1950.

може замислити рад здравствене установе која пружа лечење и негу. Примери попут Хируршког одељења болнице у Зрењанину, где је уместо пет на један болнички кревет долазило 2,7 чаршафа,⁶⁷ Болнице за душевне болеснике у Новом Саду, где се „болесници туку за кашику”, или Санаторијума у Сурдулици који 27 чаша распоређује на више од 300. пацијената,⁶⁸ могу се наводити у недоглед.

Кадрови у здравству

Прилике у здравству не могу се сагледати без увида у кадровску политику. Према подацима за 1953. годину здравствена служба у Југославији располагала је са 6.700 лекара (без војних), што је у односу на 1945, када их је било 4.234, био значајан помак. И док је у Југославији један лекар долазио на 2.825 становника⁶⁹ актуелни стандарди у лечењу пацијената прописивали су сразмеру 1:1.000⁷⁰ Дакле, ако је у ФНРЈ живело око 16.000.000 становника, број од 16.000 до 17.000 лекара је могао да задовољи потребе пацијената у земљи.

Школовање будућих лекара представљало је значајну фазу у изградњи кадрова којима је, као што је већ наглашено, била додељена улога народних учитеља који ће изаћи из лабораторија и ординација и упутити се на терен међу неук и болестан народ. Осам година по окончању Другог светског рата високи државни службеник је констатовао да „факултети не дају онакав лик лекара каквог ми желимо и каквог треба да има наша здравствена служба”. Пре свега наставни програми нису били усклађени са потребама савременог лекарског позива. Сувише екстензивни, превише специјалистички, наставни програми су мотивисали студенте на погрешан начин. Овладавање материјом сводило се на меморисање чињеница које нису знали да повезују. Стечено медицинско знање било је препрека упуштању у извлачење закључака, вршењу анализа и извођењу преко потребних синтеза. Настава, која се сводила на рад у учионицама медицинских факултета, тј. на предавања *екс катедра*, није поклањала довољно пажње семинарима и практичном раду. Узорне установе, попут Градске болнице

⁶⁷ АСЦГ, 507/Х-4/4, Неки проблеми здравства у АП Војводини, 1950.

⁶⁸ АСЦГ, 507/Х-4/4, Проблеми наше здравствене службе, 20. фебруар 1950.

⁶⁹ Исто. Док је у Словенији један лекар долазио на 1.806 становника у другим деловима земље ситуација је била далеко гора. Тако је у Босни и Херцеговини један лекар долазио на 6.722 а на Косову и Метохији на 8.991 становника. АЈБТ, КИР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁷⁰ Исто. Један лекар долазио је 1953. године у: Канади на 1.000 становника; САД на 750 становника; Израелу на 300 становника; Јапану на 1.200 становника; Аустрији на 650 становника; Белгији на 1.000 становника; Данској на 1.000 становника; Финској на 2.000 становника; Француској на 1.500 становника; Грчкој на 1.100 становника; Швајцарској на 1.000 становника.

у Земуну, Железничке болнице на Дедињу итд., искључене су из процеса едукације будућег лекарског кадра.⁷¹ Ретко присуство студената „на лицу места” по правилу се претварало у гужву. Гинеколошка клиника у Београду уступила је 1950. године своје капацитета али и пацијенте студентима четврте године Медицинског факултета. Када се 900 студената распоредило на 100 кревета, рад клинике био је потпуно паралисан а овакав вид оспособљавања будућих лекара је оквалификован као „прилично слаб”. У једном од извештаја о проблемима здравствене службе стоји да је „слична ситуација на интерним клиникама због чега пацијенти беже из болница јер се по неколико стотина студената вежба на једном пацијенту”.⁷²

Уобличавање новог лика лекара по изласку са факултета било је подложно одредбама Закона о обавезној служби медицинског кадра. Законска регулатива је предвиђала, уз стриктну сагласност републичких ресора, право Комитета за заштиту народног здравља да одређени број лекара из развијенијих делова земље, тј. Словеније, Хрватске и Србије, пребаци на неку врсту привременог рада у неразвијенија подручја као што су Македонија, Црна Гора, Босна и Херцеговина.⁷³ Огроман отпор спровођењу актуелног закона доказао је неспремност југословенске здравствене службе да се ухвати у коштац са актуелном проблематиком и изгради себе на начелима социјалне медицине, која су у периоду после 1945. године преименована у социјалистичке принципе. Пре свега отпор су пружала републичка министарства народног здравља. Овакав став на републичком нивоу лако се може разумети ако се анализирају подаци о помањкању лекарског кадра у свим, па и у најразвијенијим републикама. Одрицати се стручног кадра, у годинама после рата када се здравствена проблематика наметала као примарна, није било логично па самим тим ни прихватљиво. Квалитетан лекарски кадар додатно је редукован независним функционисањем здравствене службе при војсци, која је, због лоших здравствених прилика у Југословенској армији али и значаја који јој је припадао на спољнополитичком плану,⁷⁴ полагала право на најреспектабилнији кадар из редова асистената медицинских факултета у Београду, Љубљани а касније Сарајеву и Скопљу.⁷⁵ Неадекватан систем награђивања није деловао подстицајно на лекаре, од којих се очекивало не само да промене радно место већ и средину, културни миље, који је често представљао дијаметралну супротност од

⁷¹ Исто.

⁷² АСЦГ, 507/Х-4/4, Проблеми наше здравствене службе, 20. фебруар 1950.

⁷³ АСЦГ, 507/Х-4/42, Учешће маса и радних колектива у управљању и контроли здравствених установа.

⁷⁴ Видети у: Војан В. Dimitrijević, „Na zdravstvenom frontu”, *Jugoslovenska armija*, Beograd, 2006, стр. 288 -299.

⁷⁵ АСЦГ, 507/Х-4/42, Учешће маса и радних колектива у управљању и контроли здравствених установа.

онога унутар ког се требало изборити за статус. Прековремени рад и ноћна дежурства нису надокнађивани. Одлазак на рад у село, фабрику или рудник није подлегао додатним стимулацијама. Рад са туберкулознима, у епидемиолошкој служби или на рентгену није се финансијски награђивао.⁷⁶ Размимоилажења у виђењу развоја здравствене службе у Југославији могу се и морају се тумачити као последица неразумевања између центра и локала. Центра – који се у формулисању основних начела здравствене службе сконцентрисао на своје потребе и жеље потпуно занемарујући стање на терену и расположење у народу и локала – који је традиционално окренут проблемима сопствене средине и чврсто се држи сопствених интереса, јер су му делови у другом делу земље, у годинама када је држава још увек слабо повезана а већина становништва и даље читав живот проводи у атару свога села ускраћена за бројне информације, сасвим непознати.

Склона специфичним интерпретацијама друштвене збиље, Партија је отпор спровођењу прописаног закона доживљавала пре свега као опортунизам. Забрињавајући став лекарске бранше приписивао се слабом упливу комуниста међу медицинаре, о чему је било речи. Одговорност за незаинтересованост докторске струке на пољу друштвено-политичког рада приписивала се поменутом опортунизму али и „неправилном начину прилажења од партијских и руководиоца друштвених организација које линијом мањег отпора крсте лекаре реакцијом а не боре се за тога лекара који би знатно могао допринети и помоћи”. Неспремност струке да се ухвати у коштац са крупним здравственим проблемима Партија је била склона да види у деловању оног дела чланства који је потицао из, како се говорило, „малограђанских слојева, често са сумњивом прошлосту” ускраћених за могућност да разумеју захтеве Партије али са друге стране спремних да „кроз партијску организацију провлаче нека страна схватања”. Спремност истакнутих комуниста да се ставе на страну „деце остатака буржоазије” под изговором да се ради о „генијалним и надареним” појединцима које би држава оштетила уколико им „одмах не би пружила могућност да наставе са научним радом”, Партија је објашњавала управо „падањем у то благо”. Склона различитим преиспитивањима, ни КПЈ није све приписивала реакционизму. Пошто се показало да управо чланство пружа највећи отпор отелотворењу социјалистичких принципа здравствене службе, разлози за отворено противљење законским мерама препознати су и у недовољној стручности кадрова, неспремних да се самостално, без ичије помоћи преузимајући сву одговорност, ухвате у коштац са крупним санитарним проблемима, што се свакако није могло тумачити независно од проблематичног става комуниста међу лекарима.⁷⁷

⁷⁶ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁷⁷ АСИГ, 507/X-4/42, Учешће маса и радних колектива у управљању и контроли здравствених установа.

Творци „нове” здравствене политике, жељни сваке врсте дисконтинуитета са претходним режимом, као да су заборавили да је здравствена служба нове југословенске државе наследила не само установе већ и људе на којима је почивало здравство у Краљевини Југославије. Без обзира на значајан пораст броја лекара у првих неколико година по окончању рата, просек година старости међу лекарима износио је 1950. године 48.⁷⁸ Са друге стране „нова” здравствена политика почивала је на далеко ширим принципима санитарно-хигијенског режима, кога је још 1919. године конституисала Хигијенска организација Лиге народа суочена са до тада у међународним размерама невиђеним приливом становништва из сиромашних у развијене земље света.⁷⁹

Материјално необезбеђена, приморана на рад у изузетно тешким условима, традиционално оријентисана на куративну а не превентивну медицину, лекарска струка се сконцентрисала на „занат” и обезбеђивање егзистенције. Приликом посете Југославији у јуну месецу 1953. године један од медицинских саветника Главног стана УНИЦЕФ-а за Европу је констатовао „појачану деморализацију и корупцију у круговима лечничког кадра”. Сматрао је да „један део лекара врши несвесно своју дужност радећи непуним капацитетом, одбијајући добар део пацијената, приморавалујући их да га посете у приватној ординацији”. По мишљењу стручњака Међународног дечијег фонда наведеним појавама ишао је на руку „недовољно правилно регулисан” систем плата и награда.⁸⁰ Потпуно занемаривање не само новоустановљених начела, елементарних принципа струке већ и правила моралног понашања, Партија је, са друге стране, тумачила као још један доказ, пре свега, опортунистичког става установа неспремних да обликују „нов лик лекара”. Привржене, као што је већ речено, застарелим методама едукације кадрова, просветне установе нису предочавале студентима потребу преоријентације на превентиву, јер је једино она била лек против свих заразних пошаста које су деценијама харале Југославијом. Велико запрепашћење изазвало је понашање завидног броја будућих лекара ангажованих за време акције сузбијања ендемског сифилиса у Србији који су „развили приватну праксу и наплаћивали сваку и најмању услугу”. Забележен је случај студента четврте године медицине који је „приликом вакцинације у срезу Жупском отворио праксу, давао инекције и варао народ”. Неразумевање масовних здравствених акција показује неспремност струке традиционално ограничене на рад у ординацији да се суочи са проблемима на терену који су представљали кључ успеха здравствене политике у Југославији. Тешки услови рада доводили су медицинаре у безизлазне ситуа-

⁷⁸ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁷⁹ Željko Dugac, *Protiv bolesti i neznanja...*, str. 9.

⁸⁰ АЈБТ, КПР, I-4-Ц, Забелешка, 24. јун 1953.

ције. Млад лекар упућен на рад у Севојно пише у писму да ће се убити ако га не врате кући. Са друге стране немогућност да се схвате озбиљни проблеми прелазила је границе доброг укуса у случају двојице студената који су одбили да започну са радом док им Срески народни одбор у Ужичкој Пожеги не обезбеди превозно средство које ће их пребацити до места интервенције удаљеног три км од места где су се налазили.⁸¹

Отпор лекарске струке тзв. социјалистичким принципима здравствене струке није новина која се везује за период после 1945. године. Идентични отпори постојали су у претходној Југославији, која се као друштвено-политички механизам базирала на потпуно другачијим начелима. Не треба заборавити да су, традиционално завађени, ауторитети Загреб и Београда досегли завидни степен сагласности 1931. године у вези са пензионисањем др Андрије Штампара, светски признатог стручњака и творца нове здравствене политике Краљевине која се базирала не на социјалистичким али свакако на принципима социјалне медицине, коју су послератне власти покрстиле у складу са сопственим идеолошким убеђењем. Да ли се, на крају, лекарска струка икада тако јединствено, одлучно и сурово супротставила новим тенденцијама у савременој медицини бранећи искључиво сталешке повластице као када је критиковала бесплатно лечење ендемског сифилиса, једне од највећих пошаста југословенских простора, неосалварсаном, јефтиним леком произведеним захваљујући средствима Фондације Рокфелер у лабораторијама Школе народног здравља у Загребу.⁸²

Недостатак средњег и помоћног медицинског особља представљао је још једну тешко савладиву препреку на путу савладавања крупних здравствених проблема и изградње савремене службе. У периоду од 1918–1941. године пет нижих медицинских школа похађало је скромних 3.800 ученица.⁸³ У ратом разореној и пострадалој земљи, постојећи кадрови нису могли одговорити захтевима времена. Систематска изградња здравства захтевала је време. Компликовани здравствени проблеми захтевали су моменталну реакцију и пуно ангажовање свих који су могли да помогну. Ако се квалитетан лекарски кадар није могао, како се тих дана говорило, „изградити у рекордном року”, средњи и нижи медицински кадар брусио се брже него што се мислило да је могуће. Само током 1945. и 1946. године организовано је преко сто шестомесечних курсева на којима је, по скраћеним програмима, обучено 1.500 помоћних медицинских сестара, неговатељица, бабица и лабораната. Од 1946. до 1952. године 5.110, претежно ученица, стекло је диплому средње медицинске школе. Осам година по окончању рата у Југославији су постојале 53 средње медицинске школе.

⁸¹ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁸² Željko Dugac, *Protiv bolesti i neznanja...*, str. 130.

⁸³ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

Постојећи број био би већи да у периоду од 1949. до 1950. године један број школа није укинут „због слабих услова за одгој сестара”,⁸⁴ што отвара једно од најалармантнијих питања у изградњи југословенске здравствене службе тј. проблем квалитета кадрова и услуга.

Приликом посете Југославији јуна месеца 1953. године, двоје саветника Светске здравствене организације и медицински саветник УНИЦЕФ-овог Главног стана за Европу обишли су више медицинских школа у земљи и изнели неколико негативних оцена на рачун њиховог рада. Том приликом примећено је да школе примају више ученика него што капацитети дозвољавају и да се оваква уписна политика одражава пре свега на квалитет наставе приликом извођења практичних вежби. По мишљењу еминентних стручњака Светске здравствене организације и УНИЦЕФ-а, школе нису располагале адекватним средствима за рад у пракси и довољним бројем учбеника на матерњем језику. Негативну оцену наставничког кадра⁸⁵ потврђују и неки од извештаја високих функционера Комитета за заштиту народног здравља у којима се каже да „лекари – специјалисти и бољи стручњаци... нерадо држе предавања а поготово вођење практичних вежби” јер „нису схватили значај тако важног медицинског кадра”.⁸⁶

Актуелни светски стандарди о школовању средњег медицинског кадра подразумевали су изградњу школа интернатског типа. Поштовање уобичајеног режима представљало је несавладиву тешкоћу за југословенску државу. Постојећи интернати су били недовољно пространи да приме највећи број будућих медицинских сестара. Извештај поменутих стручњака из 1953. године обилује критикама на рачун квалитета живота и рада у југословенским медицинским школама интернатског типа за које се каже да „нису достигле стандард западно-европских земаља”. Школе су неретко биле удаљене од болница што се пре свега одражавало на квалитет сарадње која је била услов адекватне едукације будућих медицинских радника. Пренатрпане спаваонице и недостатак просторија за рад и одмор „мотивисао” је многе ученице да пре истека одређеног периода напусте школу.⁸⁷ Ванредно велики број исписаних ђака забележен је 1951. године када је држава драстично скресала фондове за стипендирање будућег здравственог кадра и увела обавезно плаћање интерната. Први разред медицинске школе у Загребу укинут је јер су све ученице напустиле школу. Исте године шестина ученика средњих медицинских школа у Босни и Херцеговини одустала је од даљег школовања. Пораст трошкова живота, обавезно плаћање интерната, лоши услови живота и рада били су услов за напуштање али и слабо

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ АСЦГ, 536-44, Посета Розалије Дрејер Југославији, јул 1953.

⁸⁶ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁸⁷ АСЦГ, 536-44, Посета Розалије Дрејер Југославији, јул 1953.

интересовање за уписивање у школе које су оспособљавале младе ученице за обављање једног од изузетно лоше плаћених занимања.⁸⁸

Незадовољавајући квалитет школовања одразио се на ниво знања, чија је примена у здравственим установама широм Југославије доводила понекад и до катастрофалних последица. Посета контролне комисије Дечијој и Гинеколошкој клиници Медицинског факултета у Скопљу октобра месеца 1949. године окончана је изградом Извештаја који је забележио најгрубља кршења прописа у раду средњег и нижег медицинског особља. Поменути персонал оцењује се као „неискусан, прилично ниског културног нивоа и идеолошко-политичког образовања”. Контролни органи констатовали су да управо ове карактеристике медицинског особља долазе до изражаја у контакту са пацијентима. Забележени су драстични примери небриге према најмлађим пацијентима. Дежурна дечија неговатељица Војка Вукмировић оставила је „непреповијено дете целе ноћи поред отвореног прозора”, што је изазвало промрзLINE високог степена од којих је дете други дан по инциденту преминуло. Њена колегиница, Даница Димчева покушала је да загреје дете оштећеним термофором. Врела вода исцурела је на пацијента и изазвала опекотине од којих је дете преминуло након три дана. Наведени примери не могу се детаљније анализирати без увида у околности које су довеле до смртних исхода. Ипак, овакви пропусти у раду могли би се са пуно права објашњавати недостацима у образовању средњег и нижег медицинског кадра у Југославији после Другог светског рата.⁸⁹

Крупна здравствена питања ставила су на један од најтежих испита недовољно развијену и кадровски неутемељену здравствену службу. Обучени за рад у ординацији а не под најнеусловнијим околностима, медицински радници су као и пре 1941. године, пружали велики отпор новим тенденцијама у савременој медицини, која је од лекара захтевала да изађу из ординација и упуте се ка неуком и болесном свету настањеном широм нове југословенске државе. Иако ванредно заинтересована за школовање нових кадрова, држава није пронашла начин да одшколује довољан број лекара, средњег и нижег медицинског особља и обезбеди адекватне услове за рад и даље напредовање у струци. Материјално необезбеђени, ускраћени за вршење приватне праксе, у годинама када се од струке тражило да поднесе највећу жртву у циљу санирања најкрупнијих друштвених проблема, које држава деценијама није решавала, став медицинских радника представљао је неку врсту тихог отпора поретку који није могао да задовољи професионалне и егзистенцијалне захтеве.

⁸⁸ АЈБТ, КПР, II-7-А, Извештај о здравственом стању народа и здравственој служби.

⁸⁹ АСЦГ, 19-201-1762, Предлог за контрола, 20. октобар 1949.

Summary

The (Dis)continuity Without a Precedent. Healthcare Policy of the Yugoslav State in the First Half of the 20th Century

Key works: *Yugoslavia, healthcare policy, CPY, social medicine, Andrija Štampar*

The end of the First World War ushered into the new era in defining the healthcare policy, which centered much more than ever before, on public health problems and prevention. The attempt at reform of the healthcare policy in the Kingdom of Yugoslavia which strove to put on one side the society, seen through the lens of social causes of sickness and the physician or the social worker who would work where people lived and worked and not in a laboratory or a ward, on the other side, failed to yield noteworthy results. The Second World War diminished the modest results achieved in the field of social medicine and struggle against grave illnesses. The „Socialist” healthcare system, as one of the „branches of service” was saddled with the task of fighting the deep-grained benightedness of the people which was not only a real danger for the defense capacity of the people and the socialist regime, but also the „prime enemy”, perceived for ideological and political reasons as an obstacle to the process of modernization of the Yugoslav society. Large health problems were one of the major tests for the insufficiently developed and professionally unrooted healthcare service. Trained to work in wards and not under the most unpropitious conditions, the medical staff, just like before 1941, offered strong resistance to the new tendencies of the modern medicine which demanded that doctors go out of their wards and join the benighted and sick people living all over the Yugoslav state. Although it was exceedingly interested in training new cadres, the state did not find the way to educate the sufficient number of physicians, middle and lower medical staff and secure the adequate conditions for work and further education. Financially insecure, prevented from having private practice, in a time when their profession was asked to undergo utmost sacrifices in order to solve the largest social problems which the state had not solved throughout the previous decades, the attitude of the medical staff was a kind of silent resistance to a regime which could satisfy neither their professional nor existential demands.

УДК 327(497.1:497.2)"1920" (093.2)
341.223.12(497.1)"1920"(093.2)

ИСТРАЖИВАЊА Researches

ПРИСАЈЕДИЊЕЊЕ ЦАРИБРОДА И БОСИЉГРАДА КРАЉЕВИНИ СХС 1920.

Мр Димитар ТАСИЋ

Институт за стратегијска истраживања

АПСТРАКТ: У раду се разматра случај присаједињења Цариброда (данас Димитровграда) и Босиљграда Краљевини СХС 1920. године. Присаједињењу су непосредно претходиле одлуке Мирвоне конференције у Паризу, бројне припремне радње и праћење ситуације на терену. Тежиште је стављено на војни фактор, његову улогу, ток војног запоседања, односно окупације, по тадашњој терминологији, расположење локалног становништва и проблеме који су пратили тај процес. Рад је заснован на грађи Архива Војноисторијског института, Архива Југославије, страног и домаћог литератури.

Кључне речи: *Краљевина СХС, Цариброд, Босиљград, Мирвна конференција у Паризу, војни фактор*

На Мирвној конференцији у Паризу 1919. године донесена је коначна одлука о територијалном разграничењу између Краљевине СХС и Бугарске. Догодило се оно што се обично догађа у случајевима када Велике силе арбитражују – обе стране су остале незадовољне. Представници Краљевине СХС били су незадовољни због тога што са Бугарском није одређена гранична линија која би највише одговарала стратешким интересима Краљевине, то јест линија која би умањила угроженост виталних комуникација у Моравско-вардарској долини. Бугарска је протестовала што су јој одузете територије које су, према њеним тврдњама, насељене бугарским становништвом: Македонија, Тракија, Добруца, Струмица, Цари-

брод и Босиљград. Све у свему, Краљевини СХС припали су Струмица, Цариброд (данас Димитровград), Босиљград и делови територије на десној обали Тимока.¹

Окупација Струмице одиграла се у јесен 1919. и протекла је у миру. Као и у случају Струмице, задатак да непосредно изврши војно поседање Цариброда и Босиљграда добила је Трећа армијска област, односно њена Моравска дивизијска област. Искуство из операције у Струмици послужило је за предстојеће акције у Цариброду, Босиљграду и на Тимоку. Успешним инкорпорирањем тих области граница се померила даље на исток чиме се, стварањем веће стратешке дубине, смањивала угроженост ка правцу Пирота и Власине, односно Грделичке клисуре и долине Јужне Мораве. Зато што су ове области већински насељене бугарским становништвом, ситуација у њима је помно праћена. Обавештајни подаци долазили су од делегата Врховне команде у Софији и његове мреже повереника, као и преко бројних повереника Граничне трупе и цивилних и полицијских органа.

Ситуација на терену у пролеће 1920. године и почетак припрема

Као и у случају Струмице, бугарска пропаганда је вршила интензиван притисак на локално становништво. Наиме, бугарски званични и незванични кругови инсистирали су да због неповољних мировних одредаба „етнички” Бугари са територија Македоније, Добруце, Тракије и нарочито Цариброда и Босиљграда, напусте те просторе и емигрирају у Бугарску. Велики број их је и послушао. Њихов статус је постао један од најчешће навођених аргумената великобугарске пропаганде за промену граница. Док су се из Бугарске чули повици о, наводно, 300.000 протераних,² дотле су у Краљевини СХС покушавали да умање те бројке, најчешће цитирајући званичне бугарске изворе.³

Бугарске власти су на разне начине покушале да омету спровођење у дело одлука Мировне конференције. Тако је командир 26. чете Граничне трупе из Сурдулице, преко својих повереника, сазнао да Бугари, са територија које по мировном уговору треба да припадну Краљевини СХС, одводе сву мушку децу у Трн, као и да наговарају локално становништво да

¹ Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1976, стр. 136.

² Архив Војноисторијског института (АВИИ), пописник 4/3, кутија 57, фасцикла 4, докуменат 7/11, Превод Позива за целокупну македонску емиграцију у Бугарској који су 20. 9. 1919. упутили Привремено представништво за уједињавање бивше Унутрашње македонске револуционарне организације, Неутрална комисија за уједињење и Извршни комитет Благотворних македонских братстава.

³ Архив Југославије, Милан Стојадиновић, 37-22/325. Према једном званичном бугарском наводу из 1926. године, у Бугарској се налазило 10.244 избеглица са територије Вардарске Македоније.

се исели у унутрашњост Бугарске и говоре да ће свако ако то не уради бити од наше стране убијен и да ће му имовина бити разграбљена.⁴ Неколико дана касније у Скопље је стигао извештај војног изасланика из Атине који је јављао да је у Бугарској примећен покрет отпора због предаје Тракије Грчкој као и оног дела који треба да припадне Србији. Центар отпора према Србији требало је да буде у Цариброду, чије је становништво почело да се евакуише.⁵ Истовремено, 8. и 11. октобра Министарство војно је активирало и допунило своје наређење пов. бр. 31.422 од 23. јула 1919. о организовању оружане акције против Бугарске у случају да ова одбије да прихвати мировни споразум. Тај план је касније искоришћен као основа за план окупације Цариброда и Босиљграда.⁶ Наиме, до пролећа 1920. године ситуација у те две области је само праћена. Команда Моравске дивизијске области је тек 29. априла добила наређење да изради детаљан план окупације.⁷ Пуковник Душан Поповић, командант Моравске дивизијске области, направио је план који је 11. маја послао на одобрење команданту Треће армијске области ђенералу Милошу Васићу. Њиме се предвиђало да за задатак окупације буду формиране следеће групе са посебним задацима:

- Пиротска група, у чијем саставу су III пешадијски пук и I дивизион III хаубичког пука. Група је имала задатак да наступа према Цариброду.
- Нишка група, коју чине XVI пешадијски пук, Моравски артиљеријски пук и I ескадрон I коњичког пука „Обилић”. Група је имала задатак да наступа према Босиљграду.
- Кривоаланачка група, у чијем саставу су I батаљон I пешадијског пука и једна хаубичка батерија. Задатак те групе је био да осигура део граничног фронта према Ћустендилу.

Пошто се ситуација у међувремену променила, наиме I пешадијски пук је враћен у Врање, пуковник Поповић је предложио да Нишка група остане на месту и буде приправна за дејство у случају ванредних околности,

⁴ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 12, д. 12/174, Извештај команде Граничне трупе команди Треће армијске области, пов. бр. 1207 од 6. 10. 1919. године.

⁵ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/192, Извештај Министарства војног и морнарице команди Треће армијске области, пов. бр. 39.168 од 14. 10. 1919. године.

⁶ Предвиђене су четири групе, према евентуалним правцима наступања, Пиротска (III пешадијски пук и Моравски хаубички дивизион), Нишка (Моравски коњички ескадрон и Моравски брдски артиљеријски пук), Кривоаланачка (I батаљон XXX пешадијског пука и једна хаубичка батерија Југословенске дивизије), Штипска (три чете 2. батаљона XXIII пешадијског пука, 3. батаљон XXVIII пешадијског пука и 5. пољска батерија Југословенске дивизије). Ове снаге су се у погледу снабдевања налазиле под командом Треће армијске области.

⁷ АВИИ, п. 4/3, к. 58, ф. 7, д. 6/56, Наређење команде Треће армијске области команданту Моравске дивизијске области, пов. бр. 1844 од 29. 4. 1920. године.

а да делови I пука уместо њих преузму задатак наступања ка Босиљграду. Тим јединицама требало је да буду придодате и јединице Граничне трупе.⁸ Када је 17. маја проследио план на одобрење министру војном, ђенерал Васић је унео предложене измене па су састав и задаци група овако изгледали:

- Пиротска група је добила још једну брдску батерију и један коњички ескадрон I коњичког пука, а нову линију граничног фронта је требало да поседну делови 27. и 28. чете Граничне трупе.
- Врањска група је представљала прву измену и сачињавала су је два батаљона I пешадијског пука, једна батерија 3. Моравског брдског артиљеријског дивизиона и један коњички вод I коњичког пука. Задатак Врањске групе је био да у две колоне, из правца Власине и Криве Феје, наступа ка Босиљграду. Поседање нове граничне линије било је задатак делова 25. и 26. чете Граничне трупе.
- Кривоаланачка група је уместо предложеног батаљона I пука била састављена од батаљона XXII пешадијског пука и прве батерије 2. дивизиона III хаубичког артиљеријског пука. Задатак је остао исти – обезбеђење кривоаланачког правца и границе, и заштита десног бока колоне Врањске групе која је наступала из правца Криве Феје.

Као што је и предложено, у резерви је остала Нишка група. Посебан проблем представљао је недостатак караула на новој граничној линији тако да су граничне чете најпре морале да саграде провизорне заклоне у чему је требало да им помогну јединице пешадије.⁹

За то време, јединице Граничне трупе пратиле су догађаје на бугарској територији. Почетком маја бугарске локалне власти обавестиле су становништво о предстојећем доласку трупа Краљевине СХС. Међутим, том приликом мушком становништву нису одузимани оружје и војна опрема, што се дешавало претходне године у Струмици. Претпостављало се да је циљ оваквог поступка био да становништво, по доласку југословенских трупа, дигне устанак, чиме би се скренула пажња Мировне конференције на ту област. Руководећи се извештајима својих повереника, у команди Граничне трупе превладао је став да до устанка неће доћи због великог нерасположења бугарског становништва према њиховим властима, али да би у сваком случају, одмах по уласку, требало спровести широку акцију разоружавања.¹⁰ Непуне две недеље касније, 17. маја, у команди Граничне трупе тврдили су

⁸ АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 3/13, Извештај команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 1872 од 11. 5. 1920. године.

⁹ АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 3/13, Извештај команде Треће армијске области Министру војном и морнарице, пов. бр. 2065 од 17. 5. 1920. године.

¹⁰ АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 3/11, Извештај команде Граничне трупе команди Треће армијске области, пов. бр. 2 од 6. 5. 1920. године.

да је код бугарског становништва постојала отворена наколоност ка Краљевини СХС будући да се вратило становништво које се током претходне године иселило.¹¹ Међутим, и даље се наставило са различитим нагађањима око коначног статуса области зато што се улазак југословесних трупа и даље одлагао. То оклевање вешто је користила бугарска пропаганда. Истовремено, трајало је максимално економско искоришћавање локалног становништва. Шириле су се вести да уколико се бугарској држави не плати порез за три године унапред сељаци неће моћи да добију тапије на земљу без којих ће им српска власт одузети имања. Уведен је и веома висок порез на живу стоку. У целом том замешатељству становништво је почело да се обраћа за савет повереницима Краљевине СХС који су им саветовали да не подлежу притисцима. Командант Треће армијске области молио је министра војног да се у циљу стабилизације прилика локално становништво о свему томе обавести преко надлежних органа.¹²

Лето и промене у ставовима бугарских власти

Лето је протекло у праћењу ситуације, проверавању информација и припремама за окупацију. Према наводима *Политике*, крајем јуна преобучени бугарски официри поделили су оружје по бугарским селима уз границу „ради побуне при окупацији”. Због тих вести затражена је интервенција код команде француских снага у Бугарској, одакле су стизала уверавања да нема разлога за сумњу да бугарски официри у цивилу деле оружје становништву Цариброда.¹³ Истовремено, војска је скидала кровне конструкције, цреп и све сувишне ствари са касарни и караула и односила у унутрашњост Бугарске. Такође, у војску су били позвани младићи из Цариброда старости 20 и 21 године.¹⁴

Крајем јула новоформирана 23. чета Граничне трупе била је спремна за дејство и одређен јој је распоред. Чета је у свом саставу имала: једног официра и 94 подофицира, каплара и редова. Истовремено је од команде Треће армијске области затражено наређење о упућивању чете у састав Пиротске групе.¹⁵ Начелство врањског округа обратило се пуковској окружној

¹¹ АВИИ, п. 4/3, к. 58, ф. 58 д. 6/59, Извештај команде Граничне трупе команди Треће армијске области, пов. бр. 116 од 17. 5. 1920. године.

¹² АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 3/14, Извештај команде Треће армијске области Министарству војном и морнарице, пов. бр. 2113 од 23. 5. 1920. године

¹³ АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 3/11, Извештај Министарства војног и морнарице команди Треће армијске области, пов. бр. 8879 од 3. 8. 1920. Прослеђен извештај шефа Војне мисије, пов. бр. 88 од 22. 7. 1920. године.

¹⁴ „Пред окупацију Цариброда”, *Политика*, бр. 4379 од 2. 7. 1920. стр. 1.

¹⁵ АВИИ, п. 4/3, к. 59, ф. 2, д. 12/24, Извештај команде Граничне трупе команди Треће армијске области, пов. бр. 885 од 25. 7. 1920. године.

команди у Врању ради координације даљих активности јер су цивилне власти тог округа биле задужене за организацију цивилне власти у новоприсједињеним областима и у томе су следили упутства Министарства унутрашњих дела. У одговору на те захтеве команда Треће армијске области је, 31. августа, наредила команди Моравске дивизијске области да буде у приправности и изврши све потребне мере, иако окупација неће бити обављена док међународна комисија не обави разграничење. У духу тог наређења требало је обавестити цивилне власти и уверити их да ће о свему бити благовремено обавештаване. Истовремено, дошло је до промена у саставу окупационих трупа. Наиме, уместо једног батаљона III пешадијског пука, који се налазио на албанском фронту, из састава Пиротске групе Министарству војном је предложено да употреби један пешадијски батаљон из састава Тимочке дивизијске области. За окупацију Божице и Босиљграда предложен је XLVII пешадијски пук из Крушевца.¹⁶ Истовремено, 30. августа, команда Граничне трупе је поново јавила о сазнањима од „поуздане стране” да се у околини Цариброда вршила подела оружја. Иако је наводе тог извештаја демантовао шеф Војне мисије у Софији писмом пов. бр 216 од 12. септембра, команда Граничне трупе је 19. септембра известила команду армије у Скопљу да је „поново наређено команданту 5. пододсека III граничног одсека да предњи извештај провери и о резултату извести ову команду”.¹⁷

Нешто касније, 16. и 17. септембра, од сељака са бугарске територије сазнало се да су 28. августа у Клисури и 31. августа у Цариброду, бугарски министри одржали митинге на којима су апеловали на локално становништво да долазак српске војске и окупацију мирно прихвате. „Српски војници и српске грађанске власти су добре и неће никоме ништа учинити ко се не буде бунио... Са Србима ускоро бићемо у вечитом савезу и бићемо један народ тако да ће бити искључена борба између два народа који су браћа по вери и по крви. Неће се више десити да гинемо узалуд као што су то наше вође до сада од нас захтевале.” У извештајима је наведено да је у Цариброду митинг одржао Стамболијски, односно у другом извештају Стамбуловски. Наведени министар Стамболијски је још рекао: „Да је се трудио да Срби не окупирају Царибродску околину, али мора да се окупира, пошто је додељена од већих сила; немој да се народ буни и да бежи од својих домова пошто ће то уступљење бити за кратко време. Бугарска Влада ће молити Српску Владу која ће Бугарској опет уступити Цариброд и њену околину

¹⁶ АВИИ, п. 4/3, к. 62, ф. 2, д. 1/62, Наређење команде Треће армијске области команди Моравске дивизијске области, пов. бр. 5640 од 31. 8. 1920. године.

¹⁷ АВИИ, п. 4/3, к. 61, ф. 4, д. 1/231 и АВИИ, п. 4/3, к. 61, ф. 5, д. 1/285, Извештаји команде Граничне трупе команди Треће армијске области, пов. бр. 1215 од 30. 8. 1920 и пов. бр. 1415 од 19. 9. 1920. године.

као и све земље које је Бугарска уступила Србији.”¹⁸ Поруче из њихових обраћања су кореспондирале са идејама и програмом бугарских земљоделаца и биле су видно супротстављене „тајним” плановима о општем отпору српској окупацији које су заговарали политички кругови блиски војсци, двору, ВМРО-у и компромитованим бугарским политичарима.

Како су истовремено текле припреме за препуштање тих области Краљевини СХС (однесене су општинске касе и архиве, карауле су напуштане и одношен је покретни инвентар), настављено је са застрашивањем становништва „пронети су гласови да ће Срби клати мештане кад дођу због чега се народ буну и појединци су почели да се исељавају”.¹⁹ То се наставило и наредних недеља, чуле су се гласине да су бугарске власти наредиле евакуацију становништва и стоке у унутрашњост Бугарске; онима који би то одбили претило се одузимањем стоке. Неки су послушали, али било је и оних који су тражили допуштење да стоку привремено пребаце на територију Краљевине СХС. Међутим, половином октобра 1920. године из више центара стигли су извештаји да се са таквом праксом престало, штавише, препоручивано је да мештани остану јер се „неће допустити уступање тих села нама и да ће та места оружјем бранити”. У разним комбинацијама као заштитници и помагачи појавили су се Италијани, Румуни и Руси.²⁰ Војска, односно пограничне јединице су, према речима њених припадника, добиле задатак да отворе ватру на окупационе снаге Краљевине СХС у тренутку њиховог уласка. Опет је, као много пута пре тога, циљ био изазивање инцидената којима би се иницирале промене одредбе мировног уговора о предаји тих територија Краљевини СХС.²¹

У том тренутку је на бугарској политичкој сцени, упркос отпорима, све више преовладавао земљоделски курс помирења са суседима и прихватање одредби мира при чему су активисти Земљоделског савеза долазили у директан сукоб са противницима који су, користећи позиције у незваничним центрима моћи, нарочито у војсци, покушавали да остваре своје тежње. Половином октобра стање духова у Цариброду се поправило.

¹⁸ АВИИ, п. 4/3, к. 58, ф. 8, д. 6/98 лист 1 и 2, Извештаји команде Граничне трупе и команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 1215 од 19. 9. 1920 и пов. бр. 4621 од 20. 9. 1920, прослеђени извештаји команде 5. пододсека Граничне трупе, пов. бр. 97 од 16. и 17. 9. 1920. године.

¹⁹ АВИИ, п. 4/3, к. 58, ф. 8, д. 6/105, Извештаји команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 4669 од 22. 9. 1920, прослеђен извештај команданта 5. граничног пододсека пов. бр. 112 и 113 од 20. 9. 1920. године.

²⁰ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/187 лист 1 и 2, Извештаји команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 8875 од 19. 10. 1920, прослеђен извештај начелника округа Кумановског пов. бр. 484 од 15. 10. 1920. и наређење Министра војног команданту Треће армијске области, пов. бр. 39 337 од 21. 10. 1920. године.

²¹ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/190, Извештаји команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 5369 од 21. 10. 1920, прослеђен извештај командира 27. граничне чете пов. бр. 127.

Један од разлога за то био је то што је у граду остао тамошњи народни посланик Манојло Насев, кога је бугарска влада замолила да остане као заштитник тамошњег народа и да о свему извештава бугарску владу.²²

Војна акција присаједињења и њен ток

На случај Цариброта и Босилъграда тачка је, чини се, стављена истовремено и у Београду и у Софији. Према сазнањима повереника начелства пиротског округа из октобра, у Софију је тајно упућен посебан депутат из села Нанушковице, општине стрелачке, са петицијом да се Србији те области никако не предају и да граница остане на истом месту. Име министра који је примио депутата није наведено. Министар је изјавио да ће се бугарске власти потрудити да тако и буде, али уколико велике силе одреде да ови крајеви потпадну под Србију „немојте се плашити но будите добри људи, па ће за вас добро бити; ако се успротивите Српској власти тешко ћете проћи као што су и сами Срби прошли за време окупације.” Остављена је могућност да се свако ко не буде задовољан новим властима у року од три месеца исели у Бугарску.²³

Пре уласка југословенских снага требало је да се одреди линија нове границе између две земље. Бугарско посланство у Београду затражило је да се окупација Цариброта и Босилъграда одложи све док међународна комисија за разграничење дефинитивно не утврди нову граничну линију јер би делимична окупација и постепено поседање границе изазивали панику код локалног становништва.²⁴ Бугарски захтев је одбијен са образложењем да је влада Краљевине СХС већ наредила почетак окупације и да су о томе бугарска влада и међународна комисија већ обавештени. Окупација је, према југословенском мишљењу, представљала најподеснији начин „да се одрже нормални односи на граници.” Командант Треће армијске области, ђенерал Мирослав Милисављевић, издао је наређење да се обаве припремне радње и да се направи коначни план окупације. Командант свих снага и даље је био командант Моравске дивизијске области пуковник Душан Поповић. Постојало је неколико измена у односу на претходне варијанте:

– Царибродски одред, под командом команданта III пешадијског пука потпуковника Михајла Ј. Милићевића, који чине: III пешадиј-

²² АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 6, д. 9/5, Извештај команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 5140 од 20. 10. 1920, прослеђен извештај команде Пиротске пуковске окружне команде, пов. бр. 1186 од 17. 10. 1920. године.

²³ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/190, Извештаји команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 5369 од 21. 10. 1920 прослеђен извештај команди III пуковске окружне команде пов. бр. 1227 од 18. 10. 1920.

²⁴ АВИИ, п. 4/3, к. 58, ф. 8, д. 6/115, Извештај Министарства војног команди Треће армијске области, пов. бр. 17 840 од 23. 10. 1920.

ски пук (два батаљона), I коњички пук „Обилић” (три ескадрона), 3. батаљон XX пешадијског пука, пољски дивизион Моравског артиљеријског пука (две батерије), митраљеска одељења III пешадијског пука и I коњичког пука, 23. и 24. гранична чета и одељење болничара.

- Босиљградски одред, под командом команданта XLVII пука потпуковника Драгутина Гавриловића, који чине: XLVII пешадијски пук (два батаљона), један ескадрон I коњичког пука, 3. батаљон XXII пешадијског пука (три чете), Моравски брдски дивизион, митраљеско одељење XLVII пука, део 21. и 22. граничне чете и одељење болничара.

Одреди су укупно имали снаге од: седам пешадијских батаљона, четири коњичка ескадрона и пет артиљеријских батерија. Главни разлог за толику јачину одреда вероватно је била жеља да се за нове поданике изврши јавна демонстрација силе победника у тек окончаном сукобу. Евентуални отпори могли су да се савладају и мањом снагом. Задачи одреда одређени су раније: у првој фази се вршило поседање области трупама, потом су граничне чете поседале нову граничну линију. У Босиљградском одреду 3. батаљон XXII пука имао је помоћну улогу за заштиту правца Ћустендил – Куманово и требало је да остане у Кривој Паланци. Одлуку о почетку акције командант Треће армијске области препустио је пуковнику Поповићу, команданту Моравске дивизијске области, и ђенералу Душану Стефановићу, комесару за разграничење који је на терену радио са међународном комисијом. Посебно је инсистирао на томе да се спречи било каква злоупотреба или насиље над локалним становништвом.²⁵ *Политика* је 31. октобра јавила да је Међународна комисија за утврђивање границе ускоро требало да заврши свој рад и да су начелници врањског и пиротског округа добили инструкције да испитају све услове под којима треба да се обави предстојећа окупација.²⁶ У току припрема за окупацију бугарски званични кругови су, 4. новембра, затражили пријем у Друштво народа.²⁷

Окупација Цариброда извршена је 6. новембра у реду и миру. У почетку је код локалног становништа постојао страх, али се према изве-

²⁵ АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 3/33, Наређење команде Треће армијске области, пов. бр. 6945 од 14. 10. 1920. године.

²⁶ „Окупација Цариброда”, *Политика*, бр. 4499 од 31. 10. 1920. стр. 2.

²⁷ Васил Василев, *Правителство на БЗНС, ВМРО и Българо-Југославските отношения*, Софија, Българската академия на науките, 1991, стр. 42. Аутор износи тврдњу да је окупација обављена два дана после бугарског захтева за пријем у Друштво народа упркос томе што међународна комисија није завршила рад због тога што би након пријема бугарска држава аутоматски била заштићена од стране војне интервенције. Међутим, аутор не помиње да је предаја Цариброда и Босиљграда била једна од обавеза Нејског мировног уговора невезана за међународни статус Бугарске, (прим. Д. Тасић).

штајима команданта Царибродског одреда већ другог дана по окупацији вратило 400 избеглица.²⁸ Уласку југословенских снага у Цариброд *Политика* је посветила уводник. У слављеничком тону изражена је радост што се у том тренутку југословенска застава вила „надомак Софије”, али и нада да је Добропољска битка била последња битка између Бугара и Срба. Војска је у Цариброд ушла у раним јутарњим часовима, делови су посели нову граничну линију, а свечана предаја града је обављена по доласку начелника пиротског округа у 9 часова ујутру.²⁹

Босиљградски одред је требало да дејствује касније, али су са његовог сектора почели да долазе гласови да се исељавање наставља и то под притиском „једне комитске чете од 30 људи чије је седиште у Клисуре. Власти им излазе у сусрет дајући им саобраћајна средства.”³⁰ Већ 24. новембра пуковник Поповић је јавио да је окупација Босиљграда завршена и да је становништво и даље било наклоњено Бугарској али се држало покорно. При том се пожалио на лоше стање путева које је отежавало снабдевање трупа у толикој мери да је командант предложио њихово смањивање.³¹

У току окупације Цариброда и Босиљграда команданту Треће армијске области обратио се министар војни за захтевом да трупе под његовом командом прерасподели да би се појачао албански фронт. Генерал Милисављевић је у одговору описао прилично лоше стање код потчињених јединица код којих у појединим гарнизонима нису функционисале ни основне службе, попут страже и чувања стоке у возарским ескадронима. Иначе је ситуација у Трећој армијској области по питању попуњености у том тренутку била толико лоша да ни повлачење делова ефектива ангажованих у окупацији није могло драстично да је поправи.³²

Присаједињење царибродског и босиљградског краја Краљевини СХС имало је посебну политичку тежину. Наиме, то су били крајеви насељени већинским бугарским становништвом. То није била Македонија чије је становништво, чак и према бугарским тврдњама, имало право на неку посебност. После окупације бугарска престоница била је ближа граници него раније чиме се њен стратешки положај погоршао. Временом су се незадовољници из ових крајева окупили у организацију „Вртоп” познатију

²⁸ АВИИ, п. 4/3, к. 54, ф. 13, д. 12/190, Извештај команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 5473 од 9. 11. 1920. године.

²⁹ „Цариброд и Босиљград” и „Улазак у Цариброд”, *Политика*, бр. 4505 од 7. 11. 1920. стр. 1.

³⁰ АВИИ, п. 4/3, к. 56, ф. 9, д. 2/245, Извештај команде Граничне трупе команди Треће армијске области, пов. бр. 1408 од 20. 11. 1920, прослеђен извештај командира 26. граничне чете о разговору са Ристом Михаиловићем из Клисуре који је избегао са породицом.

³¹ АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 7/48, Извештаји команде Моравске дивизијске области команди Треће армијске области, пов. бр. 7739 од 24. 11. 1920. године.

³² АВИИ, п. 4/3, к. 63, ф. 5, д. 3/42, Извештај команде Треће армијске области Министру војном, пов. бр. 7446 од 10. 11. 1920. „У Скопљу XXI пук не може да образује две смене стража те су војници стално на стражи без смене... батаљон XLIV који је као посада у Ораховцу не броји више од 80 људи.”

као Организација Западних покрајина, чији је крајњи циљ био повратак окупираних области под окриље Бугарске. Они су усвојили начин деловања ВМРО-а и других сличних организација, попут Дружества Тракијанаца и Добруцанаца. Половином двадесетих година XX века организација „Вртоп” почела је да, самостално или у садејству са поменутим организацијама, организује и врши терористичке акције на територији Краљевине СХС, што је додатно искомlikовало иначе напете и деликатне односе две земље.³³ Најчешћа мета тих акција били су возови на прузи Београд – Софија. Током двадесетих и почетком тридесетих година догодио се низ бомбашких напада на возове и пругу на том правцу.

Summary

The Annexation of the Caribrod and Bosilegrad Districts to the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in 1920

Key words: *Kingdom of the SHS, Caribrod, Bosilegrad, Paris Peace Conference, military factor*

The victory of Serbia in the First World War and the creation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes was to be crowned by the fulfillment of the stipulations of the peace treaties with the defeated powers. Under the stipulations of the Treaty of Neuilly Bulgaria had to renounce part of its territory, reduce its military effectives, abolish general military service and pay reparations. Apart from having to leave Vardar part of Macedonia under Serbian, i.e., Yugoslav rule, Sofia was additionally encumbered with the obligation to hand over to the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes the towns of Strumica, Caribrod (today Dimitrovgrad) and Bosilegrad with environs. The particular feature of the latter two towns and their surroundings was that they had been predominantly Bulgarian-inhabited. After Strumica, it was Caribrod's and Bosilegrad's turn in 1920. The Command of the Third Army District was saddled with the task of preparing and executing the plan of annexation. Spring and summer were spent in observing the situation on the ground, reacting to news from across the border, and in making and changing plans. The electoral victory of Bulgarian agriculturalists and the change in Bulgaria's foreign policy aimed at observation of the peace treaty stipulations, contributed to peaceful and orderly annexation of the Caribrod and Bosilegrad in autumn of that year. A little later unsatisfied Bulgarians of those parts founded an organization striving to return the Caribrod and Bosilegrad districts into the borders of the Bulgarian state.

³³ АЈ, Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије, 14 – 29/259.

УДК 32.019.5(497.1)"192"
32.019.5(497.2)"192"

ОРГАНИЗАЦИЈА ДРЖАВНЕ ПРОПАГАНДЕ НА БАЛКАНУ ТОКОМ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА ХХ ВЕКА Анализа случаја Југославије и Бугарске

Мр Бојан СИМИЋ
Институт за новију историју Србије
Scuola Normale Superiore Pisa

АПСТРАКТ: *У раду је направљена анализа организације државне пропаганде у Југославији и Бугарској током тридесетих година двадесетог века. Посебна пажња је посвећена централним установама које су пропаганду осмишљавале и спроводиле. Рад је написан на основу извора и литературе из обе посматране државе.*

Кључне речи: *Југославија, Бугарска, Балкан, државна пропаганда, Централни Прес биро*

Двадесети век је време широког развоја средстава за масовну комуникацију. Током тог периода број медија се увећавао а њихове могућности шириле. У исто време пропагандисти су развили пропаганду¹ у облик „фине уметности”. У току Првог светског рата, националне владе почеле су по први пут да широко користе пропагандну машинерију за своје ратне циљеве. Још је чувени историчар Ерик Кар (Eric Carr) записао да је „победа из 1918. године остварена вештом комбинацијом војне снаге, економске моћи и пропаганде”.² Након тога неке државе су своја пропагандна министарства, која

¹ До сада у науци постоји велики број дефиниција термина пропаганда. Давид Велч (David Welch) хронолошки наводи и образлаже десетине постојећих дефиниција. Оно што по овом аутору представља пропаганду је „намерни покушај да се утиче на јавно мњење путем емитовања идеја и вредности из одређене намере, без коришћења насиља и мита”. N. Cull, D. Culbert, D. Welch, *Propaganda and Mass Persuasion, A historical Encyclopedia, 1500 to present*, Santa Barbara, Denver, Oxford, 2003, pp. 317–323.

² E. Carr, *Propaganda in International politics*, Oxford, 1939, pp. 11–12.

су функционисала током рата и укинуле (у Великој Британији то је учињено услед „здрог несллагања са сваком формом владине пропаганде”).³ Прави преокрет далекосежних размера наступио је формирањем Министарства за народно просвећење и пропаганду (Reichministerium für Volksaufklärung und Propaganda) у Немачкој 1933. године. Ново министарство требало је да усклађује политичку вољу грађана са циљевима нацистичке државе. Ова организација почела је са 350 запослених али се тај број убрзо попео на хиљаду.⁴ На челу министарства био је Јозеф Гебелс, човек чије ће име постати нека врста синонима за пропаганду. Сличан пример следила је и фашистичка Италија, која је већ 1935. основала слично министарство.⁵ Занимљиво је да је италијанско Министарство за штампу и пропаганду у току 1937. године променило име у Министарство за народну културу што је више било везано за покушај прикривања праве делатности него ли за промену усмерења ове установе. Остале европске државе под утицајем ових промена, инспирисане или уплашене од њих, почеле су да оснивају сличне институције или да проширују овлашћења већ постојећим. Пропаганда у земљи и она према иностранству постала је једна од главних преокупација за већину европских држава. Пропагандни напори, као и буџети за пропагандне потребе, повећавали су се како се ближио неминовни сукоб који ће кулминирати отпочињањем Другог светског рата.

Већина држава Балканског полуострва се током тридесетих година налазила под немачким политичким и економским притиском. С једне стране стајала је опасност од прекрајања граница утврђених мировним уговорима, а са друге примамљива понуда економске сарадње која је доносила сигурност пласмана њихових, пре свега пољопривредних производа.⁶ Притисак Италије, нарочито на Југославију био је можда и већи а опасност реалнија.⁷

³ N. Cull, D. Culbert, D. Welch, *n. d.*, str. 251.

⁴ О организацији пропаганде у нацистичкој Немачкој опширније видети: D. Welch, *The Third Reich, Politics and Propaganda*, London, New York, 1993; Z. A. B. Zeman, *Nazi propaganda*, Oxford, New York, London, 1973; R. G. Reuth, *Goebbels*, New York, San Diego, London, 1993; N. Cull, D. Culbert, D. Welch, *n. d.*, str. 353–355.

⁵ О организацији пропаганде у Италији тога доба више видети: D. Thompson, *State control in Fascist Italy*, Manchester and New York, 1991; Manuela A. Williams, *Mussolini's Propaganda Abroad*, New York, 2006. Занимљиво је напоменути да је тадашњи дописник Централног пресбиоро из Рима, чувени писац Милош Црњански тврдио да је стварање италијанског министарства договорено приликом Гебелсове посете у мају 1933. Архив Србије и Црне Горе, Фонд Централног пресбиоро (у даљем тексту АСЦГ, 38), фасцикла 141, Извештај од 13. јуна 1938. године.

⁶ Економска сарадња балканских земаља са Немачком обављала се углавном путем клиринга што је представљало начин вођења спољне трговине без трансфера стране валуте. На примеру Југославије и Немачке поступак је изгледао овако: југословенски увозник немачких добара плаћао је динарску противвредност дужних рајхсмарка Народной банци Југославије. Немачки увозник југословенских добара је, с друге стране, плаћао у рајхсмаркама противвредност дужних динара немачкој банци. Из тих фондова је југословенска банка у динарима плаћала своје а немачка банка у рајхсмаркама своје извознике.

⁷ О односима великих сила према балканским државама више видети: Ž. Avramovski, *Politika velikih sila na Balkanu (1933–1939)*, *Politički život Jugoslavije 1914–1945*, Beograd,

Пре него што почнемо поређење Југославије и Бугарске у периоду тридесетих година двадесетог века треба истаћи неке битне чињенице. Пре свега треба имати у виду да је Бугарска у овом временском периоду била и територијално и по броју становника мања држава од Краљевине Југославије. Однос становника био је у милионима 14 : 6 док је и територијално та разлика била слична (247.542 км² према 103.429 км²).⁸ Постојале су и друге разлике на које ћемо према потреби указивати у даљем тексту.

Југославија и Бугарска биле су државе које су формално имале парламентарне системе, али је моћ народног представништва била битно нарушена претежним утицајем извршне власти и круне. Владе нису зависиле од воље народа већ од воље владара, што је читав модел удаљавало од раније демократске праксе у поменутим земљама. Слабљењем стега диктатуре након смрти краља Александра Карађорђевића у Југославији је дошло до буђења партијског живота али не и до успостављања правог парламентаризма.⁹ Донекле слично а по много чему мање демократско било је стање у Бугарској. Након државног удара 1934. године, којим су укинуте партије и парламентарни систем, дошло је до поновног успостављања парламентаризма али уз знатна ограничења. Влада Георгија Кјосеиванова (Георги Къосеиванов), уз подршку цара Бориса, повела је земљу путем „беспартизма”, што је значило спречавање деловања ранијих политичких партија.¹⁰

И поред свега наведеног избори су спровођени, грађани су на тим изборима гласали, а то је повлачило за собом потребу да се на народ утиче, да се његова воља усмерава у правцу у којем је тадашња владајућа гарнизатура желела. Према Уставу из 1931, важећем до Другог светског рата, бирачко право у Краљевини Југославији имали су њени држављани мушког пола који су навршили двадесет једну годину живота. Бирачког права били су лишени активни официри и војници, осуђеници на затворске казне и губитак грађанског права, као и особе које су биле под старатељством. Бирани су могао бити онај држављанин који је напунио тридесет година за Народну скупштину, односно четрдесет за Сенат Краљевине Југославије. Гласање је било јавно, што је врло ограничавало слободу опредељења. Ово се може сматрати кораком уназад јер је у парламентарном периоду до 1929. гласање за народно представништво било тајно. Као извесни меру демократизације у Бугарској можемо сматрати и давање гласачког права одређеном

1973, 411–439; Людмил Спасов, *България, великите сили и балканските държави 1933–1939 г.*, София, 1993.

⁸ Током 1940. године, пре уласка Бугарске у Други светски рат, она је од Румуније добила област Јужне Добруце, 7.565 км², тако да је њена укупна територија тада износила 110.994 км². На подацима захваљујемо колеги др Христу Салджијеву.

⁹ Више о томе видети: Т. Стојков, *Vlada Milana Stojadinovića (1935–1937)*, Београд, 1985; М. Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994.

¹⁰ О развоју политичког система у Бугарској између два светска рата видети: Р. Даскалов, *Българското общество*, София, 2006, I, str. 150–248.

броју жена на општинским изборима 1937. и парламентарним изборима 1938. године. Радило се о женама које су имале одређено имовинско право. Биначког права били су лишени војници и полицајци, Роми нехришћани као и они без трајног пребивалишта. Неписмени и чиновници нису могли да буду бирани.¹¹

Најзначајнији медији тога доба којима се могло утицати на широке народне масе били су штампа, радио и филм. И Југославија и Бугарска имале су рестриктивне законе о штампи, који су били на снази готово читав период тридесетих година. Важећи закон о штампи у Краљевини Југославији био је онај из 1929. године. Иако је по члану 1 Закона о штампи она формално слободна од сваког превентивног прегледа, то у пракси није био случај. Наиме, по члану 14 истог закона листови су и због најмањег прекршаја могли бити забрањени, а након три такве забране излажење листа је могло бити дефинитивно обустављено. Због овако строгих одредаба, листови су, што милом што силом, доносили примерке својих бројева пре пуштања у штампу државним органима на преглед. Радило се о превентивној цензури која је слободу штампе довела на јако низак ниво. У местима ван Београда овај посао су вршила државна тужилаштва, односно управе полиције где није било тужилаштва, и то по директивама и свакодневним упутствима Централног пресбиороа.¹²

У поређењу са суседном Бугарском, Југославија је имала скоро двоструко више листова и часописа, 1.223 према 747.¹³ Сличан однос забележен је и кад су у питању дневници, 37 дневних новина наспрам 22 у Бугарској.¹⁴ Ово говори о нешто већој слободи штампе, нарочито кад је реч о правној регулативи. Наиме, бугарски закон о штампи предвиђао је поновну регистрацију свих листова који би прошли озбиљну инспекцију. Указ са законском снагом од 12. јуна 1934. године предвиђао је да се у року од 10 дана од његовог ступања на снагу сви листови и часописи у Бугарској поново региструју. За лист који то не би урадио било је предвиђено укидање (чл. 2). За оне уреднике који би покушали да издају новине без дозволе била је предвиђена казна од три године затвора и глоба од 30.000 лева (чл. 4).¹⁵ Додатан притисак на новине била је наредба од 15. априла 1938. године која

¹¹ Р. Даскалов, *н. д.*, I, стр. 176.

¹² Занимљиви су случајеви забележени у Хрватској када је државно тужилаштво избацивало читаве пасусе из одређених текстова а листови након тога објављивали исти текст у коме је на месту избачених делова стајао празан простор. Оваквим поступцима листови су указивали на репресију државе и гушење слобода. О томе говори и дописник ЦПБ из Приморске бановине АСЦГ, 38-11.

¹³ Българския периодиченъ печатъ, Библиография по случай общата изложба на българския и югославкия периодиченъ печатъ 2-17. VI 1938, без нумерисаних страна.

¹⁴ Исто. Између осталих постојало је 162 информативна, 26 војних, 27 књижевних, 22 научна, 36 дечијих, економско-финансијских 28 листова итд.

¹⁵ *Слободата на печата в България*, Софија, 1992, стр. 151.

је установљавала надзор и претцензуру над свим штампаним материјалом, са правом укидања или забране.¹⁶

Развој радија током тридесетих година у две балканске земље био је успорен и заостајао је за главним европским токовима. У то време постојале су малобројне радио-станице (Југославија 4, Бугарска 3) веома слабог емисионог капацитета. Број власника радио-апарата био је мали (у току 1936. године у Југославији око 85 000, у Бугарској око 10.000) и они су били углавном из градских средина.¹⁷ Ипак, постојала је тенденција раста. У Југославији је дошло до знатног повећања броја претплатника и проширења снаге радио-станица.¹⁸ Ситуација у Бугарској била је слична. Софија је добила станицу емисионе јачине од 100 киловата, док је број претплатника порастао на више од 90.000 током 1940. године.¹⁹ Ипак, према једној статистици из 1938. године, и Бугарска и Југославија налазиле су се при самом дну лествице европских земаља у овој области. На 1.000 становника у Бугарској је долазило само седам а у Југославији девет апарата. Иза њих биле су једино Грчка са четири и Турска са три радио-апарата на хиљаду становника.²⁰

Филмска индустрија две земље била је такође под цензуром државних органа. Мешање државе у послове производње филма у Југославији почело је 1928. године. Тада је у финансијском закону предвиђено да се „ниједан филм не може (се) приказивати док га не погледа цензура Министарства просвете”.²¹ Током тридесетих година филмском индустријом руководила је Државна филмска централа и посебна цензорска комисија од дванаест чланова и њихових заменика.²²

И у Југославији и у Бугарској постојале су централне институције које су се старале о пласирању информација, као и контроли њиховог објављивања у јавности. Реч је о Централном пресбируу, односно Дирекцији за штампу (Дирекција на печата). Сличне институције постојале су широм

¹⁶ Р. Даскалов, *н. д.*, II, стр. 485.

¹⁷ Подаци према часопису *Радио Београд* од 1. марта 1936. године, стр. 2.

¹⁸ О развоју радиофоније у Југославији видети наш рад: Милан Стојадиновић и развој радиофоније у Краљевини Југославији (1935–1939), *Токови историје*, 1–2/2006, стр. 146–156.

¹⁹ Више о развоју радиофоније у Бугарској у овом периоду видети: В. Димитров, *Историја на радиото в България*, II, Софија, 1994.

²⁰ Од осталих држава издвојићемо и Румунију са 14, Италију са 23, Мађарску са 47, Немачку са 133 и Велику Британију са 193 апарата на хиљаду становника. Р. Даскалов, *н. д.*, II, стр. 225.

²¹ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. III/332.

²² АСЦГ, Фонд Министарства просвете (66), фасцикла 383, Правилник о цензури филмова од 22. фебруара 1932. године. Чланови комисије били су: три представника Министарства просвете, један претставник Министарства војске и морнарице, два представника Министарства социјалне политике и народног здравља (од којих једна представница просветно-националних женских организација), два представника Министарства унутрашњих послова, један претставник Министарства трговине и индустрије и један представник Централног пресбируа.

Европе и имале су практично исту намену.²³ У наставку текста детаљније ћемо размотрити организацију и делатност поменутих институција две балканске земље.²⁴

Централни пресбиро Председништва Министарског савета Краљевине Југославије (у даљем тексту ЦПБ) формиран је законом априла 1929. године. Ова институција вукла је корен још из Кнежевине Србије, односно од установе „Преског бироа” основаног још шездесетих година XIX века за време кнеза Михаила Обреновића.²⁵ По Закону о оснивању ЦПБ, који је имао само четири члана, ова институција је предвиђена као једна државна обавештајна служба. Према закону детаљније задатке, обавезе и структуру новооснованог тела требало је да пропише председник Министарског савета одговарајућом уредбом. Закон је још предвидео да Централни пресбиро буде у саставу Председништва Министарског савета као једно његово одељење и да његов посебан буџет буде у оквиру буџета Председништва (чл. 3). Оквирна унутрашња организација ЦПБ утврђена је Законом о уређењу Председништва Министарског савета од 1. маја 1929. године.²⁶ Детаљна структура постављена је у наредним годинама, статутима из 1931. и 1935. године.

Организација бугарске државне пропаганде започела је још у XIX веку. Један од кључних корака у том правцу било је оснивање Бугарске телеграфске агенције („Българска телеграфна агенция”, у даљем тексту БТА) 1898. године. Дирекција за штампу први пут је основана 5. децембра 1913. године а задатак јој је био да координира пропагандну делатност у Бугарској.²⁷ Значајне промене у организацији бугарске пропаганде наступиле су након политичких промена тридесетих година. То се манифестовало и тиме што је 1936. године БТА прешла у надлежност Дирекције за штампу. Структура и обавезе ове установе одређене су Правилником из исте године који је предвидео поделу на Секретеријат, Одељење за информације и документацију и БТА.

У току целокупног периода постојања и рада обе институције су тражиле најоптималнију организацију која би им омогућила испуњавање постављених задатака. То лутање најбоље илуструје и податак да је Пословник о раду ЦПБ донет тек 31. марта 1931. године. Овај пословник ослањао

²³ Неке информације о организацији таквих институција у европским државама тридесетих година XX века можемо сазнати из извештаја дописника ЦПБ из иностранства. АСЦГ, 38-141.

²⁴ Више о организацији државне пропаганде свих балканских држава у XIX веку видети: И. Илчев, *Родината ми – права или не*, Софија, 1995.

²⁵ На челу ове институције био је познати публициста Дубровчанин Матија Бан. Више о томе: М.Бјелица, *Српски ратови речима 1844–2000*, Београд, 2003, стр. 21–21.

²⁶ „Службене новине Краљевине СХС”, бр. 105-ХLII од 7. маја 1929. г – Закон о уређењу Председништва Министарског савета од 1. маја 1929. године.

²⁷ У том периоду на челу Дирекције био је новинар И. Хербст а као сарадници радили су млади и школовани људи који су се истицали познавањем страних језика. И. Илчев, *н. д.*, стр. 148.

се на постојећи закон и њиме је детаљније дефинисана структура одељења. На челу Пресбириа био је чиновник са титулом шеф Централног пресбириа, а предвиђено је и постојање његовог заменика. Функцију заменика шефа ЦПБ-а у каснијој пракси често је обављао неко од шефова одсека. Постојала су три одсека и то: Административни, Информативни и Публицистички одсек.²⁸ Ова подела се у ЦПБ-у најдуже одржала, уз образложење да иако није потпуно функционална ипак је „унесена у позитиван закон”. Највероватније је тек током 1939. овим одсецима додат и Одсек за радиофонију.²⁹

Сличност између две организације видимо и у њиховој структури и предвиђеној делатности.

Организација одсека Централног пресбириа почетком 1937. године

Административни одсек	Информативни одсек	Публицистички одсек
Општи одељак	Одељак за послове у вези са применом закона о штампи	Одељак за публицистички рад са страном штампом
Секретаријат ЦПБ-а	Одељак за национално-политичку пропаганду	Одељак за културну пропаганду
	Одељак за политичку службу	Одељак за израду прегледа штампе
	Одељак за израду прегледа домаће штампе	
	Одељак за радио	
	Одељак за филм и туризам	
	Одељак за привредна питања	
	Одељак за фото-службу	

Извор: *Извештај о раду ЦПБ из 1936. године*

Организација Дирекције за штампу из јула 1937. године

Секретаријат Декларације за штампу	Одељење за информације и документацију	Одељење за штампу	Бугарска телеграфска агенција

Извор: *Вътрешен Правилник на Дирекцията на печата*³⁰

Структура и надлежности Административног одсека ЦПБ-а, односно Секретаријата Дирекције за штампу биле су сличне. У делокруг њихове делатности спадали су сви административни, персонални и рачунски по-

²⁸ АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

²⁹ АСЦГ, 38-1. Извештај под називом „Делокруг и рад Централног пресбириа Председништва Министарског савета“ који смо након анализе текста датовали у 1939. годину.

³⁰ Централен државен исторически архив (у даљем тексту ЦДИА), фонд 325, јединица описа 1, архивска јединица 162, Вътрешен правилник на Дирекцията на печата.

слови, економат, техничка израда билтена и експедиција поште. У надлежности Секретаријата, који је био у саставу Административног одсека ЦПБ-а, налазили су се следећи послови: пријем и расподела поште, давање општих обавештења по привредним и културним питањима, концентрација документације Централног пресбиороа (фото-служба, документарна архива, радио-служба и изложбе у организацији ЦПБ-а).³¹ Секретаријат Дирекције за штампу имао је готово исте функције а у свом саставу имао је и један део који је био задужен за експедицију свих издања Дирекције, редовних и периодичних.

Публицистички одсек ЦПБ-а обављао је информативно-пропагандистичку службу према иностранству, док је Информативни одсек обављао информативно-пропагандистичку службу у земљи. Бугарски пандам поменути деловима ЦПБ-а била је Служба за информације и документацију, чије је главни задатак био да снабдева пропагандним материјалом бугарске службенике и странце у иностранству. Ова служба имала је и три посебна архива: политички, културни и биографски. С друге стране, Одељење за штампу је имало задужење да поред стране штампе прати и домаћу. Обе ове институције издавале су неколико публикација које су пре свега служиле државним огранима у конципирању политике како у земљи тако и у иностранству.³²

Колика је била важност ових институција у две балканске државе тога доба говоре широка овлашћења њихових највиших руководиоца. Шеф ЦПБ-а односно директор Дирекције за штампу имали су ранг опуномоћеног министра и за свој рад одговорали су председнику владе, односно министру иностраних послова у случају Бугарске. Пошто је у периоду од 1935. до 1940. године у Бугарској Георги Кјосеиванов³³ био истовремено и председник владе, то се у пракси сводило на исто, односно шеф централне пропагандне установе подносио је извештаје лично председнику владе и од њега примао инструкције. Даља субординација била је готово идентична. Испод директора, односно шефа постојали су начелници односно шефови пододсека који су им за свој рад и рад повереног одељења одговарали.

³¹ АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

³² Одељење за информацију и документацију издавало је *Културни преглед* и *Летопис* а Одељење за штампу: *Преглед стране штампе*, *Службени преглед стране штампе*, *Извештаји из балканских земаља* и *Седмични преглед бугарски престоницке и провинцијске штампе*. Исто као и фуснота 30.

³³ Кјосеиванов Георги Иванов (19. I 188–27. VII 1960) политичар и дипломата. Рођен је у Пештери (Бугарска) а право је завршио у Паризу. Након тога отишао је у дипломатију. Службовао је у Риму, Берлину, Истанбулу, Паризу и Букурешту. У периоду од 1925. до 1929. први пут је био министар спољних послова. Након тога био је амбасадор у Атини и Букурешту да би 1932–1933 био премештен у Београд. Време његове владе остало је забележено по економском и политичком зближавању Бугарске са Хитлеровом Немачком. У новембру 1940. постао је амбасадор у Швајцарској, у којој је остао да живи до своје смрти. Трећо бугарско царство 1879–1946, *Историческа енциклопедия*, Софија, 2003, стр. 203.

Положај чиновника нам такође говори о важности ових институција. Чиновнички закон за службенике Централног пресбиороа је предвиђао посебну погодност. Њима је омогућено напредовање у државној служби, без обзира на школске квалификације и стаж у служби, што је било неопходо за напредовање у случају осталих државних чиновника Краљевине Југославије. Законодавац је овим хтео да омогући регрутовање особља Централног пресбиороа из новинарских редова и да тако регрутованим чиновницима омогући напредовање и положај који одговара њиховом рангу и угледу у новинарству, као и њиховој личној способности и учинку.³⁴ И у Бугарској је током тридесетих година дошло до побољшања положаја чиновника који су као ослонац царског режима заузимали знајан положај у држави.³⁵

Можда и најбитнији део Информативног одсека ЦПБ-а било је Одељење за послове у вези са применом Закона о штампи. Ово одељење је био централни орган за превентиван преглед листова, часописа, књига и других штампаних списа. Као цензорски орган било је од непроцењиве важности за контролу протока информација, њихове селекције а самим тим и најзначајније оруђе за контролисање јавног мњења. У Бугарској ову улогу вршила је Контрола штампе („Контрола на печата“) које је функционисала као посебно одељење у саставу Председништва владе. Ово одељење је поред цензуре штампе давало одобрења за излажење листова а имало је и право да их забрањује.³⁶ Иако је формално одељење било одвојено од Дирекције за штампу њихово деловање било је компатабилно и синхронизовано из самог врха власти.

Централне пропагандне институције биле су у тесној вези са државним телеграфским, односно новинским агенцијама. Ипак у самој организацији примећујемо разлике између две земље. БТА је била у том периоду једна од ретких агенција у Европи која није била приватизована већ је остала у државном власништву и, као што смо раније навели, била је у саставу Дирекције за штампу. За разлику од ње југословенска Агенција „Авала“ изашла је из надлежности Одсека за штампу Министарства спољних послова и постала је акционарско друштво јуна 1929. године. Ипак, с обзиром на то да је власник више од 90% капитала била држава, ову трансформацију можемо више сматрати формалном него суштинском.³⁷ Сарадња агенције са ЦПБ-ом била је таква да је њен тадашњи директор описао као „пуну“ и „хармоничну“.³⁸ Разлика у организацији види се у томе што су дописници Дирекције били истовремено и дописници БТА, док

³⁴ АСЦГ, 38-1, Извештај ЦПБ-а под називом „Организација штампе и пропаганде у Југославији“.

³⁵ О положају чиновника у међуратној Бугарској видети: Р. Даскалов, *н. д.*, I, стр. 68–78.

³⁶ АСЦГ, 38-141, Извештај дописника ЦПБ Бошка Радовановића од 15. јануара 1937. године

³⁷ *Најновија фаза у развоју Агенције Авала*, Београд, 1937, стр. 6.

³⁸ *Исто*, Извештај директора Агенције Авала Светислава Петровића из 1937. године..

је Агенција Авала имала сопствене дописнике у иностранству. Ипак број тих дописника се временом смањивао и примат су преузимали дописници ЦПБ-а.³⁹ Интересантно је поменути да су обе агенције издавале своје билтене три пута дневно на матичном и француском језику. Без обзира на извесне разлике у структури можемо говорити о заједничком деловању и циљевима новинских агенција и централних пропагандних институција.⁴⁰

Обе институције су се током тридесетих година прилагођавале тренутку и унапређивале своју структуру. Да се итекако водило рачуна о томе како су суседне државе организовале своју пропаганду, говоре и наређења дописницима да прате и извештавају о томе. Углавном је од њих тражено да се доставе информације о техничкој организацији институција, контроли, организацији и делатности штампе.⁴¹

Финансирање институција вршило се преко редовних и поверљивих кредита. Као илустрацију односа ових кредита навешћемо буџет ЦПБ-а за 1931. који је износио 18.180.580 динара – од тога од редовних кредита 11.580.580⁴² – а од поверљивих 6.600.000.⁴³ Овај износ остао је готово непромењен и током наредних година. Треба напоменути да значајна средства издвајана за делатност овог одељка Председништва Министарског савета никад нису задовољавала шефове Централног пресбиреоа. Њихове сталне жалбе на недостатак средстава забележена су у бројним извештајима.⁴⁴ Делатност Дирекције за штампу финансирана је из буџета који је био саставни део буџета Министарства иностраних послова. Аташеи за штампу који су се налазили у иностранству плаћани су из буџета амбасада и посланстава при којима су били ангажовани.

³⁹ Дописник из Беча је повучен 1937. док су наредне године повучени дописници Агенције „Авала” из Софије и Париза. *Годишњи извештај Управног одбора Агенције „Авала” А. Д. о раду у 1937. години*, Београд, 1938, стр. 34.

⁴⁰ У напред поменутом извештају директора Агенције Авала Светислава Петровића каже се да: „у врло и изванредно ретким случајевима ако и дође до извесних неспоразума, они се без изузетка на један врло лак и пријатељски начин регулишу између самог шефа Централног Пресбиреоа и директора Агенције Авале“.

⁴¹ ЦДИА, 325-1-162-254, Наређење директора од 6. новембра 1936. и АСЦГ, 38-141, Наређење шефа ЦПБ Пов. Ц. П бр. 2322.

⁴² АСЦГ, 38-141. Првобитни предлог буџета који је саставио ЦПБ износио је 36.580.580 динара и у њему је постојала ставка за издавање публикација у земљи и иностранству у циљу обавештавања од чак 20 милиона динара.

⁴³ Специфичан је случај буџета за 1929/1930, односно за прву годину постојања установе, када је однос кредита био 3.400.000 динара из редовних и 9.600.000 динара из поверљивих. Ово се може протумачити непрецизним проценама евентуалних трошкова институције док она није почела да функционише. Наравно, и у каснијим периодима долазило је до повећања поверљивог кредита у складу са потребама и ванредним издацима. АСЦГ, 38-1.

⁴⁴ АСЦГ, 38-1, Извештај под називом „Делокруг и рад Централног пресбиреоа Председништва Министарског савета“ из 1939. године. Занимљиво је и истицање да Чехословачка, Пољска и Мађарска имају готово двоструко већи буџет, што је како се наводи „случај и у свим земљама у окружењу“.

Контрола штампе имала је годишњи буџет око милион лева.⁴⁵ По тврдњама дописника ЦПБ-а била је приметна разлика у трошењу средстава за пропаганду према иностранству и оних на унутрашњем плану. Тадашња влада премијера Кјосеиванова финансирала је два дневна листа (*Днес* и *La parole bulgare* и неколико мањих провинцијских. Субвенција *Днесу* износила је 100.000 лева месечно.⁴⁶ Главнина средстава била је намењена пропагандној делатности према иностранству. За то су коришћени специјални диспозициони фондови.⁴⁷ У току 1936. године ти трошкови су износили око шест милиона лева.⁴⁸ Из понуђених података, као и из структуре и делатности Дирекције за штампу можемо констатовати да је тежиште бугарске пропаганде у овом периоду било према иностранству, док се пропагандни рад нешто слабијег интензитета у земљи може тумачити ауторитарним режимом који се већ консолидовао средином тридесетих година.⁴⁹

Из анализе броја запослених видимо да је ЦПБ био далеко разграната институција установа. Наиме број запослених у овој институцији је варирао, али се углавном кретао око 150. Као илустрацију наводимо податке да је у току 1931. године тај број је износио 125, да би до 1940. он порастао на 167.⁵⁰ Бугарски пресбиро имао је знатно мање запослених. У току 1936. њихов број износио је 77, а исти број службеника Дирекција за штампу имала је и неколико година касније.⁵¹ Контрола штампе имала је само десет чиновника. Ово треба довести у везу и са величином две земље али и са нешто тежим задатком који је ЦПБ имао пред собом.

Важну улогу у спровођењу пропаганде обе институције имали су дописници у земљи и иностранству. Њихова кључна улога била је да представљају спону између централних институција и редакција листова на подручју свог деловања. Дужности дописника из обе државе биле су практично идентичне и постојале су само разлике у нијансама. Они су, пре свега, били дужни да прате писање штампе и редовно обавештавају центре о томе. Недељно су слали извештаје о писању штампе и политичким

⁴⁵ Као фуснота 36.

⁴⁶ Исто. Ова субвенција је у току 1937. године повећана на 120.000 лева.

⁴⁷ Према Куколечиним *Лексикону* под појмом диспозициони фонд стоји следеће објашњење: „посебна средства предвиђена буџетом у глобалном износу, с овлашћењем наредбодавцу (шефу државе, министру спољних послова и сл.) да њима може слободно располагати ради остварења одређених циљева везаних за његову функцију, без јавног полагања рачуна, или чак и без икаквог полагања рачуна (тајни диспозициони фондови)”. Цитирано према: А. Р. Милетић, „Злоупотреба буџета у Краљевини СХС“, *Корупција и развој модерне српске државе*, стр. 104.

⁴⁸ Као фуснота 36.

⁴⁹ О томе више: В. Мигев, *Утврђавање на монархо-фашистката диктатура в Бугария 1934–1936*, Софија, 1977.

⁵⁰ АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

⁵¹ *Бугарските државни институции 1879–1986, Енциклопедичен справочник*, Софија, 1987, стр. 40.

догађајима на повереној им територији. Целовит извештај о целокупној својој делатности и раду дописништва слали су крајем сваког месеца и на крају календарске године, а неретко и тромесечно и полугодишње. Поред ових редовних дужности, дописници су морали да сарађују на свим политичким, националним и културним манифестацијама свога сектора и да на тим догађајима спроводе упутства добијена из централе како би манифестација попримила жељени ток и обим. На територији Краљевине Југославије они су били нека врста надзорника за штампу. Редовно су посећивали редакције, одржавали контакте са уредницима и новинарима, давали сугестије, па често и претили. Успех њиховог рада зависио је од способности самог дописника, али и од територије која му је поверена. Честе су притужбе дописника, нарочито у хрватским крајевима, на несарадњу локалних медија.⁵²

Централни пресбиро је на територији Краљевине Југославије поред централе у Београду, имао сталне дописнике и на територији сваке од девет бановина. Ти дописници су се углавном налазили у средиштима самих бановина, али су се кретали и по унутрашњости.⁵³ У иностранству, пропагандне организације су имале дописнике у најзначајнијим европским престоницама и у главним градовима суседних држава.⁵⁴ Дописници у иностранству су називани аташеима за штампу при Краљевском (односно Царском) посланству. Ова промена у Југославији уведена је нешто касније да би се прекинула дотадашња пракса произвољне титулатуре.⁵⁵

Дужности дописника у иностранству биле су бројније и комплексније од дужности оних у земљи. Од дописника у иностранству захтевало се да се у потпуности стави на располагање посланству. Дописник је ипак задржавао извесну самосталност у раду у оквиру поверених му задатака. Остале дужности које је имао биле су: преглед листова и публикација на подручју деловања, реферисање у посланству о томе, реаговање на неповољна писања у страниој штампи, помоћ у изради демантија и сличних аката, успостављање веза између посланства и редакција листова, пласирање што већег броја чланака и написа који би афирмативно говорили о земљи и наравно, редовно извештавање о свему централе у Београду и Софији. Да обавезе дописника нису биле мале сведочи и обимно наређење тадашњег директора Дирекције за штампу Балабанова од 26. априла 1938. у коме се

⁵² АСЦГ, 38-11, Извештаји дописника из Приморске бановине.

⁵³ Седишта сталних дописника у земљи била су: Љубљана у Дравској бановини, Загреб у Савској, Бања Лука у Врбаској, Сплит у Приморској, Сарајево у Дринској, Цетиње у Зетској, Нови Сад у Дунавској, Ниш у Моравској и Скопље у Вардарској бановини. Постојали су још и дописници у Сушаку и Осијеку. АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

⁵⁴ Стални дописници ЦПБ-а у иностранству постојали су у Лондону, Паризу, Берлину, Женеви, Риму, Софији, Прагу, Пешти, Варшави, Берну, Бечу, Атини, Букурешту, Вашингтону, Бриселу и Франкфурту. У току 1931. године укинута су дописништва у Бриселу и Франкфурту а касније је уведено дописништво у Тирани. АСЦГ, 38-1, Извештај о раду ЦПБ за 1931. годину.

⁵⁵ АСЦГ, 38-1, Правилник о аташеима за штампу (чл 1).

детално набрајају дужности дописника на чак пет страна. Занимљиво је да се на прво место међу дужностима дописника истиче учење страних језика као предуслов испуњавања постављених задатака.⁵⁶

Имајући у виду све наведене задатке за дописника је, поред способности, било најважније познавање ситуације у држави у којој се налазио а нарочито кључних људи у власти и редакцијама листова. Да би то постигао, дописнику је било неопходно одређено искуство, дугогодишњи стаж у једној земљи, уз наравно добро познавање језика. У извештајима о раду дописника да се приметити да се услед промене места дописника мењао и њихов успех у раду. Новом дописнику било је потребно одређено време да успостави везе са „важним” људима, стекне поверење и углед у новој средини. За њих је поред побројаних активности била необично важна и тзв. невидљива пропаганда. Она се састојала у њиховим наизглед свакодневним активностима, посетама редакцијама, ресторанима, кафанама, разговорима са људима, давању информација које формално немају званичан карактер. Таква делатност у зависности од умешности и талента дописника могла је дати далеко веће резултате од уобичајених активности. Њихова практично непрекидна веза са централом обављала се писмено, телефоном и шифрованим телеграмима, у зависности од хитности и важности вести.⁵⁷ Дописници су далеко лакше успевали да протуре вести о одређеним свечаностима у земљи као што су нпр. били државни празници. У Енглеској су релативно често објављивани чланци о југословенској краљевској породици због њихових родбинских и пријатељских веза са енглеском краљевском породицом.

Спољна политика две балканске државе донела је дописницима додатни проблем у њеном објашњавању страним јавности. Таква разјашњавања захтевала су понекад посебан напор. У неким случајевима, поред текста говора председника владе дописници су добијали посебна упутства, која су се разликовала од земље до земље. Као пример поменутог, навешћемо случај око Стојадиновићевог експозеа у Народној скупштини од 9. марта 1938. године. Дописник у Паризу добио је инструкције да нарочито подвуче овације и бурне аплаузе који су били упућени Француској, док је дописнику у Берлину саопштено да је „пљесак поздравео спомен Немачког Рајха”. Наравно, у другом упутству прескочен је позитиван пријем Француске.⁵⁸

Упоредо са делатношћу дописника у земљи и иностранству велика пажња посвећивана је раду са страним дописницима који су стално или

⁵⁶ ЦДИА, 325-1-162-44/48.

⁵⁷ Неки од дописника имали су проблема с тим да су њихови телеграми читани, па нису могли да у извештајима изнесу целокупну ситуацију и да буду потпуно отворени. У таквим ситуацијама они су прибегавали разним опцијама, међу којима је и долазак у земљу „на реферисање”. Проблем у достављању информација имао је и Милош Црњански за време свог боравка у Италији па је неке извештаје слао преко Посланства, М. Crnjanski, *Nova Evropa*, Beograd, 1991, стр. 139.

⁵⁸ АСЦГ, 38-1, Циркулар за дописнике од 9. марта 1938.

привремено боравили у Југославији, односно Бугарској. У додиру са страним дописницима улаган је труд да се остваре што бољи односи. Дописницима су нуђене разне погодности да би се на тај начин стекла могућност извесне контроле над њиховим радом. Процес придобијање наклоности страних дописника одвијао се на разне начине: организовањем заједничких чајанки, екскурзијама у унутрашњост земље, пријемом код шефова одсека, а кад је реч о особито важним новинарима пријем је био уприличен и код самог шефа, односно директора. Страни новинари су снабдевени материјалом који их је занимао, а у самом пропагандним институцијама постојали су стандардизовани чланци који су се бавили питањима везаним за разне аспекте живота и историје земље. Односи са страним дописницима нису увек били глатки. Било је и случајева када су њихови извештаји задржавани док год нису измењени и постали прихватљиви за власти земље домаћина. Један од таквих случајева забележен је са дописником Reuters у Београду Брауном и то на дан парламентарних избора 11. децембра 1938. године.⁵⁹

Иако су обе пропагандне институције о којима је реч ревностно вршиле своју дужност током тридесетих година постојале су иницијативе за формирање једног посебног министарства за пропаганду. О томе сведочи пројекат Венцеслава Протића директора владиних листова *Днес* и *Parole bulgare* од 22. новембра 1938. године,⁶⁰ као и неки предлози који су стизали на адресу председника југословенске владе Стојадиновића.⁶¹ Ови предлози поред личне иницијативе илуструју и извесно незадовољство радом пропагандних институција, односно тежњу за њиховим сталним усавршавањем и прилагођавањем.

Учинак пропагандних институција није био занемарљив али ни потпун. Ово се нарочито може тврдити за случај Југославије. Иако је комплетан пропагандни апарат био у служби председника владе Стојадиновића,⁶² он није успео да оствари убедљивију победу на парламентарним изборима 1938. године, што је између осталог и довело до његовог пада.⁶³ До промене владе дошло је и у Бугарској 1940, када је Георги Кјосеиванов морао да се повуче са места председника после пет година. Ипак, и у једном и у другом

⁵⁹ АСЦГ, 38-93, Извештај шефа ЦПБ Косте Луковића председнику владе о раду страних новинара за време избора.

⁶⁰ ЦДИА, 176-20-56-46/50.

⁶¹ АСЦГ, Збирка Милана Стојадиновића (37), фасцикла 12.

⁶² О пропаганди Милана Стојадиновића видети: П. Лажетић, „Милан Стојадиновић и предизборна кампања 1938“, *Зборник Историјског музеја Србије*, бр. 25, Београд, 1988, стр. 117–139; Ј. Опра, „Изборна кампања Милана Стојадиновића 1938. године, *Архив*, година II, бр. 2, стр. 171–185; као и наш магистарски рад *Пропаганда Милана Стојадиновића (1935–1939)*.

⁶³ О паду Милана Стојадиновића видети: Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, Нови Сад 2002, стр. 182; D. Viber, „О паду Stojadinovićeve vlade, *Istorija 20. veka, Зборник радова VIII*, Београд, 1966, стр. 5–66. и Д. Тешић, *Југословенска радикална заједница 1935–1939*, Београд, 1997, стр. 389–401.

случају пресудна је била реч и воља вршиоца краљевске дужности, односно монарха.⁶⁴

Отпочињањем Другог светског рата организација пропаганде у два државама доживљава значајне промене. Након окупације Југославије априла 1941. ЦПБ престаје са радом у земљи, што се практично може сматрати и крајем његовог функционисања. Пропагандна организација која је деловала при Краљевској влади у Лондону, с обзиром на услове и околности, ипак је била другачија. С друге стране, бугарска државна пропаганда постаје боље организована и добија још значајније место у државној хијерархији. Од 4. априла 1941. године оснива се Дирекција за националну пропаганду (Дирекција на националната пропаганда) која током 1944. добија форму Министарства за пропаганду.⁶⁵ Променом државног и друштвеног уређења две земље након Другог светског рата дефинитивно се ставља тачка на организациону структуру о којој се у овом раду говори.

Summary

The Organization of State Propaganda in the Balkans during the 1930s The Analysis of the Case of Yugoslavia and Bulgaria

Key words: *Yugoslavia, Bulgaria, Balkan, state propaganda, Central Press Bureau*

The governments of European countries paid much attention to their propaganda in 1930s. Balkan countries were no exception, since they too followed the current trends, particularly if they were coming from Germany and Italy. State propaganda in Yugoslavia and Bulgaria was well organized, centralized and serving the then ruling parties and monarchist regimes. The key institutions in charge of the propaganda were the Central Press Bureau in Yugoslavia and the Press Administration in Bulgaria. These two institutions had similar organization and they received substantial financial aid from the governments. Their main task was to control the flow of information through instructions to the media, for-censorship and censorship and through forwarding propitious information about their respective countries and their governments abroad. The influence of the Central Press Bureau and the Press Administration was significant but not absolute, which was particularly true in the case of Yugoslavia.

⁶⁴ О разлозима за смену Кјосеиванова видети: Д. Сирков, *Външната политика на България 1938–1941*, Софија, 1979, стр. 200–201.

⁶⁵ *Трето българско царство...*, стр. 130.

УДК 351.755.6(497.1)"1945/1951"
347.172(497.1)"1945/1951"

СТАВ ВЛАСТИ НОВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ О РЕШАВАЊУ ПРОБЛЕМА РАЗДВОЈЕНИХ ПОРОДИЦА (1945–1951)¹

Мр Младенка ИВАНКОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: На основу анализе 127 нових и до сада необрађиваних докумената – молби, притужби и жалби грађана упућених Кабинету маршала Југославије у периоду 1945–1951. године, као и на основу релевантне постојеће литературе, извршили смо, у мери у којој је то било могуће, реконструкцију става власти нове Југославије о решавању питања раздвојених породица у посматраном периоду.

Кључне речи: Југославија, економска емиграција, људска права, проблем раздвојених породица

У теорији и пракси примене закона којима се регулишу одређени односи, права и обавезе грађана настањених на територији неке државе уобичајено је да се, у недостатку правно уобличене и кодификоване регулативе, примењују одредбе законских аката по територијалном принципу, односно да се као важећи и даље сматрају закони држава које су постојале на том простору, чак и у случају када су оне доживеле територијално и друштвено преуређење.

У периоду којим се бави наш рад проблематика издавања путних исправа грађанима новонастале Демократске Федеративне Југославије,² односно Федеративне Народне Републике Југославије³ није била регулиса-

¹ Овај чланак је настао у оквиру пројекта Института за новију историју Србије „Држава, друштво, политика”.

² У даљем текстуДФЈ.

³ У даљем текстуФНРЈ.

на новим законом, тако да су се, по аутоматизму, примењивале одредбе закона донесених у време постојања Краљевине Југославије,⁴ или чак Краљевине СХС, у случајевима где није постојала новија правна регулатива.⁵ Следствено томе за добијање путних исправа за одлазак у иностранство у првим послератним годинама, „за издавање заграничног пасоша надлежна је (била) она власт, на чијем подручју потраживалац пасоша стално борави”⁶ а у случају потребе „Министарство унутрашњих дела разматраће само жалбе појединаца, те ће оснажити или поништити одлуку првостепене власти”.⁷

У посматаном периоду можемо, са гледишта могућности остваривања права на добијање путних исправа за путовање у иностранство у циљу спајања породице, разликовати неколико периода. Ови периоди нису били одређени писанима законима, већ су били диктирани разлозима који су зависили од могућности реализације вођења предвиђене спољне и унутрашње политике нове Југославије. Најповољнији период за добијање путних исправа је био за време функционисања Привремене владе ДФЈ, наравно после завршетка ратних дејстава. Релативно повољан период за добијање путних исправа, судећи према расположивој грађи, био је период до средине 1951. године. То је била година која је следила успешном завршетку петогодишњег плана, сукоб са Инфорбиroom је био преброђен и југословенске власти су, вероватно, оцениле да су стекле позицију да самосталније уреде ову проблематику. На основу расположивих докумената можемо са сигурношћу претпоставити да је дефинисање будућих, рестриктивнијих, прописа било разматрано и раније, али да се очекивао моменат, повољан нарочито на спољнополитичком плану, када ће, фактички већ присутно поступање по овој материји, моћи да буде изражено и у писменој форми.⁸

⁴ У даљем тексту КЈ.

⁵ Као што је то био случај са „Правилником о издавању и визирању путних исправа”. *Службене новине Краљевине СХС*, број 216, 28. септембар 1921. године.

⁶ *Исто*.

⁷ *Исто*.

⁸ Осим ових чисто формалноправних разлога, којима се није могло ништа замерити, сем дужине чекања на њихово усвајање, дуго чекање на доношење прописа је имало и своју, са људског и родитељског становишта, некоректну и мрачну страну. Радило се о томе да су многи родитељи који су непосредно по завршетку рата, или нешто касније, поднели захтев за решавање својих молби по питању спајања породица, у тренутку подношења испуњавали, тј. њихова деца су испуњавала један од основних захтева, а то је да су била у узрасту када је било дозвољено да им се одобри излазак из земље и одлазак код родитеља. Међутим, на основу анализираних грађе и сазнања из литературе, као и пратећи логику размишљања власти у новој Југославији, дошли смо до закључка да је код многих захтева решавање отезано под разним изговорима, а са једном једином сврхом – да деца достигну ону старосну границу када им важећи прописи више нису дозвољавали излазак из земље. Од многих примера, навешћемо један индикативан случај – Јелене Војводић из Висконсина, САД. Она није успела да доведе к себи кћерке пре почетка ратних сукоба, али је зато већ крајем 1945. године прибавила сва неопходна документа за њихов долазак

У периоду након маја 1951. ови прописи су били и формално уобличени. На иницијативу Александра Ранковића као ресорног министра,⁹ највиши партијски орган нове Југославије је донео Уредбу о начину решавања молби за путне исправе породица економских емиграната.¹⁰ Уредбом је била уважена реалност да је извештан број југословенских држављана још пре рата емигрирао у иностранство из економских разлога и тамо се стално настанио, узевши тамошње држављанство, док су њихове породице остале у земљи. Констатовано је да постоје захтеви породица оваквих економских емиграната да им се издају путне исправе за иселење у иностранство како би породица живела заједно, да таквим захтевима треба излазити у сусрет и молбе по правилу решавати позитивно уколико су у складу са важећим законским пропусима. Ближе су одређене и категорије становника чијим молбама се могло удовољити: били су то супружници економских емиграната, њихова деца и родитељи. Осим тога, било је предвиђено да се молба за иселење одобри и ради заснивања брачне заједнице са страним држављанином.

Анализом расположиве грађе смо утврдили да до периода који је непосредно претходило доношењу Уредбе није било значајнијих повреда права породица економских емиграната на добијање путне исправе. Након тога, повреде овог права су постале чешће, а грађани су се за заштиту својих права почели обраћати Кабинету маршала Југославије, или лично Јосипу Броз у Титу.

У пракси се показало да ранијим Правилником првостепено надлежне власти по републикама имају јако неуједначене критеријуме и да се, при доношењу одлука о издавању или ускраћивању путних исправа, превише ослањају на извештаје и препоруке месних власти које су често биле субјективне и као најмеродавнији принцип узимају допринос молиоца НОП-у и његово држање и активности после рата.¹¹

код породице у САД. Оне су тада имале девет и једанаест година. Међутим, поступак око добијања докумената је толико отезан да је молба, у складу са одредбама Уредбе и Расписа, била одбијена 26. октобра 1951. године. Архив Музеја историје Југославије (у даљем тексту АМИЈ), фонд Канцеларија Маршала Југославије (у даљем тексту КМЈ), I-5/18, писмо број 1340.

⁹ Milan Terzić, *Titova vještina vladanja, Maršal i Maršalat 1943–1953*, Podgorica, 2005, str. 265.

¹⁰ Текст саме Уребе нисмо пронашли, али смо анализом целокупног прегледаног материјала у овој, и у другим релевантним архивским институцијама, упоређивањем датума и временског периода до када је маршал лично прихватио или одбио жалбе, уз сопствена додатна објашњења и коментаре, и временског периода од када је то чињено на основу његових кратких коментара којима је сличне жалбе прихватио или одбио, понегде чак само уз парафирање, дошли смо до закључка о њеном постојању, као и о највероватнијем периоду њеног доношења. Пошто је сада постојао правни акт којим је била уређена ова материја, ма колико да је њен правни статус био, суштински, формалноправно дискутабилан, власти нове државе су га уважавале и примењивале.

¹¹ Због тога је непосредно после доношења Уредбе, која је *de facto* имала снагу закона, одсецима за пасошку и пограничну службу свих републичких министарстава, био послат и

Са постојањем Уредбе и њеним садржајем су, у посматраном периоду, биле упознате све заинтересоване међународне институције и организације, али не и југословенски грађани.¹²

Услед тешке економске ситуације КЈ је, до почетка Другог светског рата, напустио знатан број њених становника. Њихов одлазак је био, првенствено, мотивисан економским разлозима и као крајњи резултат је имао запошљавање у одредишним земљама, прихватање њиховог држављанства и стално настањивање. Ови економски емигранти су у домовини имали породице са којима су наставили да одржавају контакте. Редовно су одвајали и слали део своје зараде и материјално их помагали, а ређе се дешавало да неко од њих сакупи довољно средстава и да посети „стари крај”, како су га називали. Сви они су се трудили да у земљама усељења стекну некретнине и уштеђевину за период када престану да буду радно способни и остваре предвиђене услове за пензију. Неколико година пред очекивано пензионисање, а понекад и раније, прикупили би документа која су била потребна да у свој нови дом и нову домовину доведу и преостале чланове своје најуже породице: жену и децу. Услови под којима је то било могуће извести били су различито дефинисани законима земаља у којима су били настањени, али су у основи били слични и предвиђали дозволу доласка, боравка и стицања држављанства члановима породице уколико би била испуњена два главна услова: да се ради о „исправном грађанину” и да он поседује довољно материјалних средстава да може издржавати све чланове своје породице за које је тражио дозволу за усељење. Са друге стране, добијање дозволе за излазак из КЈ и потребних путних исправа било је регулисано Законом о исељавању.¹³ Уз одобрену дозволу уласка у одређену земљу, уредно поднета предвиђена документа и задовољење неопходних прописа везаних за регулисање војне обавезе и некажњавање, југословенске власти су, по правилу, одобравале исељење својих грађана.

Отпочињање Другог светског рата изазвало је пометњу и унело неред у свим областима љуског живота, па је узроковало и немогућност даљег одласка у циљу спајања породица. Иако су били удаљени од ратом захваћених подручја, грађани пореклом из Југославије су се, разумљиво,

један распис о начину решавања молби за путне исправе породица југословенских економских емиграната. Распис је служио за интерну употребу и, у неким случајевима, битно поопштравао и ограничавао ионако већ рестриктивне одредбе предвиђене Правилником. Текст Расписа смо пронашли у Архиву Историјског музеја Југославије.

¹² До оваквог закључка смо дошли анализирајући наводе из молбе коју је маршалу упутио Винко Остојић из Торонта (Канада) који је преко Међународног Црвеног крста покушавао да добије документа за своје рођаке и том приликом, од ове организације, сазнао за најновије прописе којима је била регулисана област издавања путних исправа у Југославији. Сви остали грађани су се, у својим молбама маршалату, у периоду и пре и после њега, и даље позивали на одредбе већ поменутог старог „Правилника” који је важио раније.

¹³ „Закон о исељавању”, *Службене новине Краљевине СХС*, број 184, 15. август 1923. године

интересовали за развој ситуације у бившој домовини. На основу својих оријетација и афинитета одређивали су се и изражавали подршку снагама Југословенске војске у отаџбини под вођством Драже Михаиловића или Народноослободилачком покрету под вођством Јосипа Броза Тита. Њихова удружења су прикупљала и слала помоћ у новцу и санитарском материјалу „својој” војсци на југословенском ратишту, објављивала у штампи вести о њиховој борби и давала објашњења и трудила се да се на сваки начин заузму за „своју ствар”.¹⁴

Са завршетаком ратних дејстава изгледало је да су се стекли услови да се процеси око спајања породица који су ратом били прекинути наставе. Новонастала држава ДФЈ је намеравала да у потпуности изврши ревизију правног система, трудећи се при том да променама да облик што умеренији и што сличнији провереним законодавним системима. Њени руководиоци су били свесни неопходности утврђивања правних норми у областима које су се тицале поштовања и заштите људских права, нарочито у области међународног приватног права, пошто је то била једна од најосетљивијих, и пред очима светске јавности најоучљивијих манифестација поштовања закона, људских права и традиционалних демократских вредности. У недостатку новог закона, до чије је израде дошло тек након неколико година, била је, маја 1951. године, донесена напред већ споменута Уредба. У односу на претходна правна акта која су регулисала ову материју, Уредбом је била промењена надлежност за издавање путних исправа утолико што је сада за решавање молби било надлежно искључиво Министарство унутрашњих послова ФНРЈ,¹⁵ а не, као раније, министарство оне републике на чијој територији је подносилац молбе имао пребивалиште. Ниједна молба није, међутим, решавана без претходно прибављеног извештаја од Управе државне безбедности републике на чијој територији је подносиоц молбе имао пребивалиште. Ова тежња ка централизацији може бити схватљива уколико се узме у обзир да јединствени закон који би регулисао ову материју није постојао, а такође и да се настојало да се у самом врху власти оствари и директан и потпун увид у миграцију становништва, те да се она контролише,

¹⁴ Интересантно је напоменути да су сви подносиоци молби истицали да су за време рата помагали управо Народноослободилачки покрет и слали помоћ војсци маршала Тита, иако смо у неколико извештаја УДБ-е, из места у којем је живела породица подносиоца молбе, пронашли управо супротна обавештења. Ово сведочи о довитљивости подносилаца молби и тежњи да се пред новом влашћу подупре сопствена молба за добијање исправа за излазак из земље ради спајања породице додатним аргументима који, у суштини, у оваквим случајевима не би требало да буду релевантни.

¹⁵ Расписом је било изричито наглашено да „По свим молбама лица.. (која траже исправе за путовање у иностранство у циљу спајања породице)... доносиће решење ово Министарство, према томе републиканска министарства не могу.. (доносити никакве одлуке)... као што је то била пракса до сада. При достављању оваквих молби на решавање овом Министарству треба увек тачно и потпуно навести податке и дати мишљење да ли има основа да се молби удовољи или не, у смислу изнетих поставки.” АМИЈ, фонд КМЈ I-5/18.

обликује, усмерава и ограничи како се не би угрозио пројектовани процес обнове и изградње. Текст Расписа, који је после доношења уредбе био послат свим надлежним републичким министарствима, ближе је појашњавао одредбу о праву супружника да, при иселјавању ради спајања породице, поведе и заједничку децу. Старосна граница за децу којој је дозвољено иселјавање била је Уредбом већ спуштена на 14 година. Овим расписом је извршена додатна селекција када су у питању била деца старија од 14 година: „треба разликовати да ли су то мушка или женска деца... мушкој деци... неће се издавати исправе за иселјење у иностранство, а уколико се ради о женској деци преко 14 година, издаваће им се исправе за иселјење у иностранство само у оним случајевима ако та женска деца не полазе факултет, неку другу вишу школу или средњу завршну стручну школу, или ако нису запослена у привреди као радници, намештеници и сл.” На крају је остављена могућност супружнику, а углавном су у питању биле жене – мајке да, „ако... (у оваквим случајевима)... жели да се исели... без деце, тада... треба молбу... по правилу повољно решити”.¹⁶ Такође се дозвољавало и да се девојке иселе ради удаје, али уз услов који је важио и за женску децу старију од 14 година из претходног става.¹⁷ У даљем тексту се јасно и изричито наглашавало да: „Лицима, чији су хранитељи погинули у НОБ–и, не треба дозвољавати иселјење ако то траже из разлога што овде нису збринуте, пошто би то могло негативно дјеловати на иселјенике. Предузети потребне мере да се таква лица збрину.”¹⁸

Овај распис је био послат одсецима за пасошку и пограничну службу свих министарстава унутрашњих послова по народним републикама. Наглашено је да: „По свим молбама... доносиће решење ово Министарство... (републичка министарства не могу да решавају, могу само да достављају овакве молбе на решавање, при чему)... треба увек тачно и потпуно навести податке и дати мишљење да ли има основа да се молби удовољи или не, у смислу изнетих поставки.”¹⁹

Одредбе које су оштро повлачиле границу и врло селективно одређивале услове под којима се деци и омладини одобрава право на излазак из земље ради одласка већ иселјеним родитељима и ради спајања породица могу се објаснити и, са становишта вођења државне социјалне политике, успешно бранити потребом да се осигура задржавање младог нараштаја у домовини и вером да се то чини управо у његовом интересу, јер је нова Југославија прави оквир за њихов најправилнији и најпотпунији развој, те да може пружити перспективе какве ти млади људи не могу наћи нигде

¹⁶ Из текста Расписа.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

другде. Родитељима који су цео свој радни век и најбоље године живота провели у земљама у којима је преовладавао потпуно другачији систем вредности, радећи и најтеже послове у жељи да својим потомцима остваре услове за материјалну сигурност, овакави разлози нису били схватљиви и, још мање, прихватљиви. И поред тога што су били информисани да су се у Југославији десиле промене, не само територијалне већ и системске, нису прихватили да тај нови начин размишљања и поимања света неминовно повлачи и квалитативно другачији начин уређења међуљудских односа у свим сферама живота, па да ни она која се тиче регулисања начина одласка из земље неће остати суштински иста, чак и када су, декларативно, још увек били важећи стари закони и правила која су, како су они сматрали, ишла у прилог њиховим захтевима да се дозволи долазак њихове деце к њима у циљу спајања породице. Индикативан је пример Мате Десантића, настањеног у Источној Индијани, у САД-у. Он пише: „Слободан сам друже Маршале упутити Вам овај допис у предмету издавања путнице мојој јединици кћерки Мирјани Десантић, ћаку Економског Техникума на Риједи... Моја супруга... је добила путницу за путовање у САД, т.ј. к мени. Међутим, моја кћерка је поднела молбу за издавање путнице за САД Министарству унутрашњих послова НРХ Загреб...²⁰ Та јој је молба одбијена. Њена жалба на Министарство унутрашњих послова ФНРЈ Београд... је такођер одбијена.”. Отац, и поред тога што су у питању решења надлежних установа, сматра да су за неповољно решење одговорни нечија самовоља и непознавање закона и зато се обраћа највишој инстанци – лично Јосипу Брозку Титу²¹ за помоћ: „Како сматрам да је њена молба за путницу без разлога одбијена, чиме јој је учињена велика неправда и тиме је дошла у једну тешку ситуацију, то се обраћам на Вас, друже Маршале, молбом да ту неправду изволите уклонити”. У жељи да своју молбу што боље поткрепи и докаже да се заиста ради о повреди важећих законских прописа, он таксативно наводи чланове још увек важећег (по његовом схватању) Правилника о путним исправама по којима је одбијена молба његове кћерке за издавање путне исправе и образлаже због чега сматра да је у питању грешка надлежних служби: „По члану 12 Правилника... Први разлог из споменутог прописа, њена малодобност не постоји, пошто на дан издавања негативног ријешења је већ била пунољетна, јер је рођена 18 травња 1934.г. Други разлог такође не постоји јер је молби приложила увјерење јавног тужиоца, Ријека... из којег слиједи да није кажњавана, нити да се против ње води поступак. Према томе

²⁰ Највероватније да је то било пре доношења Уредбе од маја 1951. године. Примедба аутора.

²¹ Када се погледа просторна форматизација текста писма, очљиво је да га је молилац писао врло пажљиво, уважавајући сва правила уредно и са поштовањем конципираног службеног дописа. Већ и сам наслов говори о томе да се господин Десантић потрудио да га наслови што правилније и потпуније: „Другу Маршалу Југославије Јосипу Брозку – Титу, Претсједнику и министру Народне одбране Владе ФНРЈ”. АМИЈ, КМЈ, I - 5/18, писмо 1112.

би постојао само трећи разлог да, наиме, није навела оправданих разлога за путовње у иноземство, т.ј. к мени у САД.” Отац, затим, указује на то да је оваквим поступањем власти читава породица доведена у неугодан положај јер његова супруга, која је добила документа за иселјење... „не може да пође на пут у САД с разлога јер не може да остави нашу јединицу кћерку неопскрбљену... Тако је настала ситуација да би кћерка морала остати у старом крају без својих родитеља и неопскрбљена.”²² Ако се подсетимо да се према најновијој Уредби сматрало да омладина у ФНРЈ може да живи самостално већ од своје четрнаесте године, при чему је нарочито било наглашено да се документа за излазак из земље не издају девојкама које су на школовању, те да је било предвиђено да се свима који остану без хранитеља мора обезбедити брига и старатељство, разумљиво је што је ова молба била неповољно решена.

У групи родитеља који су, због непознавања фактичке ситуације у новој Југославији, а из најбољих намера према својој деци, своје молбе маршалу образлагали на контрапродуктиван начин био је и Јанко Вукшић из Њу Вестминстера (New Westmionster), у Канади. Он је молио да се одобри издавање путних исправа његовом сину, Јанку Вукшићу млађем, који би, после мајчине смрти, у породичној атмосфери „окружен љубављу и свима удобностима... са успехом довршио потребне школе” Отац је писао да је: „Моја... нарочита жеља да се син Јанко мени придружи у сврху школовања. А после његовог школовања оба (двојица) би се вратили у Југославију... (обећавао је отац) он да са својим техничким знањем и до оног доба перфектним владањем енглеским језиком и познавањем тамошњих прилика... (би могао) да помогне на даљњој изградњи драге нам домовине – а ја да оставим своје истрошено тијело земљи из које сам потекао” Нема сумње да је и ова молба била одбијена, мада о томе нисмо нашли изричите потврде. Власти у новој Југославији су, како се из целокупног њиховог поступања по овој материји намеће закључак, сматрале да западни образовни систем не може произвести било какав кадар који би могао служити успешној изградњи какву су оне пројектовале за будућност нове државе.²³

Као један од интересантнијих издвојили смо и случај Ане Шоштар Бешан, која је била друга генерација иселјеника у САД (рођена у САД-у од родитеља који су већ били натурализовани југословенски иселјеници) и као

²² Исто.

²³ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, писмо 435. Много више успеха од њега, који је имао да понуди само обећања за која није било сигурно да ће их син, када одрасте, заиста и одржати, имао је Мато Брашић из Чикага, САД, који је молио да се одобри долазак само његовој жени, док су његова три син, која су, како је било проверено, заиста учествовала у НОБ-у, остала са својим породицама да живе у Југославији. Важан је, при том, био и економски моменат, јер је Мато редовно слао помоћ својим синовима и народном одбору у своме месту у страниј валути.

таква имала америчко држављанство. Она се, заједно са мајком, вратила у Југославију 1921. године, да негују стару тетку и да је, касније, достојно сахране јер је била тешко болесна, без материјалних средстава и ближе родбине. Тетка је, међутим, уз њихову негу дуже поживела, а Ана је кренула на кројачки занат и изучила га, заљубила се у мештанина и удала против воље свог оца (који је остао у САД-у) и без његовог благослова, задржавши америчко држављанство. Док је трајало убеђивање са оцем, који није хтео да се помири са насталом ситуацијом и да пошаље папире да би и његов зет могао да исели у САД-у, Ану и њену мајку је у Југославији затекао рат. Тетка, која је била повод за одлазак из САД-а, у међувремену је умрла, а 1946. године је умрла и Анина мајка, па је Ана код Министарства унутрашњих послова у Загребу затражила одлазак у САД за себе и своју породицу. Будући да је задржала америчко држављанство, одобрење за одлазак јој није могло бити ускраћено, али је излазна виза била издата са клаузулом „без повратка”. Истовремено, њеном мужу и деветогодишњој кћерки Зденки је, иста институција, молбу за исељење одбила, па је енергична млада жена отишла у Београд, где је, уз писмену жалбу, тражила и лични пријем код надлежног чиновника, и тамо „била срдачно примљена и обећано ми је, да ће се жалба удовољити тако да ће мој супруг и кћерка... моћи одмах иза мене да отпутује... (а она је морала да отпутује одмах)... јер је ваљност визе на мом пасошу истицала” У свом писму, којим се обратила директно Александру Ранковићу и одакле смо преузели овај текст, посебно је истакла: „Били смо подпуно увјерени, да се наше жртве за вријеме окупације, као и наш рад у садашњој фази изграђивања наше земље, довољна легитимација, да се удовољи нашим жељама, односно молбама... Одбор Н. Ф., као и одбор А.Ф.Ж-у Загребу... приредили су ми (уочи одласка) опроштајну вечер”.²⁴ Пошто на свој допис није добила никакав одговор, обратила се после осам месеци за заступништво и помоћ подружници Хрватског радничког потпорног друштва „Напредак”, у Аликипи (Aliqirra), у Пенсилванији, где је живела и они су у њено име интервенисали код амбасаде ФНРЈ у Вашингтону. Амбасада је допис проследила Кабинету маршала Југославије, али је од Министарства унутрашњих послова добила обавештење да је жалба по овом предмету опет одбијена.

Будући да се радило о страниј држављанки чије је дете, девојчица, имало тек девет година, постојали су сви услови да се, у складу са важећим расписом, одобри исељавање бар за дете, у циљу заједничког живота са мајком која је имала прече право старатељства над малолетном децом, како је то признато породичним законом у свим земљама света, па и у Југославији. Разлог што се није тако поступило у овом случају лежи, највероватније, у ставу Ане Шоштар Бешан који је она несмотрено изнела

²⁴ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, писма од броја 3/999 до 3/407.

у свом наредном допису, упућеном маршалу лично. Она се, не могавши да се помири са извесношћу да у скоријој будућности, а можда и више никада, неће моћи да види своју породицу, после негативног одговора добијеног преко Амбасаде, обратила Титу молећи да јој он помогне „да се неправда исправи (јер је после разговора у Министарству унутрашњих послова у Београду очекивала другачије решење, а у ствари)... доведена сам у блудњу... и сада на тој блудњи у коју сам доспјела увјеравањем органа који о томе одлучују, гради се пропаст наше обитељи. Не могу никако разумјети што имаде нетко у Југославији од тога да тамо буде мој супруг и моја кћи. *Зар било које теоретско становиште може бити вриједније од ексистенције једне обитељи?*”²⁵ Узевши у обзир све напред наведене чињенице, као и неуобичајену енергичност мајке која је, ипак, била држављанка земље са којом народне власти нису биле спремне да се конфронтирају, нарочито по једном оваквом питању, пронађено је солмонско решење да, иако је добила излазну визу са клаузулом „без повратка” може, ако то жели да се врати у Југославију и да настави породични живот. Није нам, из расположиве грађе, познато шта се даље дешавало са овом породицом.²⁶

Приликом разматрања приспелих жалби на ускраћивање издавања путних исправа деци и омладини и молби за повољно решење било је од велике важности да молиоци у свом образложењу не доводе у питање квалитет живота у новој Југославији, као ни способност друштва да се успешно брине о подизању и васпитавању деце и омладине која би остала да живе самостално, одвојена од остатка породице. Образложења која су брижни родитељи сматрали као најлогичнија, као на пр. да када би деца остала у земљи без мајке) „не би, за сигурно добро прошла дочим би морала бити надгледана под странцима који, ако би можда и били добри људи, не би могли бити, уз најбољу вољу, надокнадити ону нежну љубав коју само мајка може осјећати за своју дјецу”,²⁷ ма колико сувисло и здраворазумски звучала у приватном разговору, нису представљала ваљан аргумент за власти које су се трудиле да докажу да је народна држава у стању да организује бригу о деци и омладини, често квалитетније од самих родитеља и да њихово васпитање усмери ка успешнијој изградњи (како се то онда говорило) новог човека.

Много више шанси да њихова молба буде повољно решена су имали родитељи који су остављали утисак да схватају да је, фактички, дошло до промене прописа по којима се добијају путне исправе и да се мире са тиме, и захтевају само оно што се могло, по њиховом мишљењу,

²⁵ Нагласио аутор.

²⁶ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18 писма под бројевима од 3/399 до 3/407.

²⁷ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, Из писма Мирка Ојуровића из Ванкувера (Vancouver), Канада, писмо број 974/5.

испунити. Међу такве спада Јелена Војводић из Ајдха (Idaho), у САД-у. Она, у свом обраћању Маршалату, наводи: „Прошлог пролећа ми је јавио конзул из Београда, нека правим за моју кћерку... и њену кћерку Петру стару 14, а да кћи Јелена стара 16 година не може бити пуштена, ово сам учинила али сад опет пишу да не могу добити путнице за ниједног од њих” и зато се обраћа Маршалату за интервенцију, наводећи да њена кћерка Ружа има и два сина који „су били војници... па Вас молим да ми пустите кћерку Ружу и њену Петру, кад већ Јелена не може да иде.”²⁸ Сличан начин обраћања је одабрао и Петар Зечевић из Аделаиде, у Аусталији: „Имам двоје деце (женских), једно старо 12 а друго 9 година... Моја жена је поднела молбу у Београд на надлежно место... власти су јој одбиле молбу... Ја Вас најлепше молим да... потпомогнете молбу моје жене да добију излазну визу и дођу код мене, пошто су то три женске особе и држава нема никакве користи од њих.”²⁹ Нисмо пронашли трагове да су ове молбе прихваћене, али ни да су одбијене.

У посматраном периоду младој држави која још није развила индустрију било од животне важности да не остане без иједног радно способног грађанина. То је, по нашем мишљењу, био један од основних разлога због којег су одбијане бројне, наизглед правно и логично утемељене жалбе. Један од примера који покрепљује ово наше тврђење је писмо-молба Ивана Брукете из Окленда (Auckland), на Новом Зеланду. Он се још двадесетих година иселио на Нови Зеланд и добио тамошње држављанство, одакле се, ради женидбе вратио у Југославију, где је проживео неколико година и стекао троје деце. При повратку на Нови Зеланд, повео је сина, а жена и две кћери су остале, прикупиле документа и добиле дозволу, али нису могле да отпутују због почетка рата. После рата, будући да су постојећа документа вероватно била уништена и неупотребљива, а и мајка им је у међувремену умрла, његове кћерке су поново поднеле захтев за издавање путних исправа и новоизрађена идентична документа, као што су то чиниле и пре рата. Очекивало се повољно решење. Када је оно изостало, отац се, најпре 26. маја 1949. године, обратио за интервенцију маршалу Титу. Оставши без одговора на своје прво писмо, он се маршалу обратио поново 13. јануара 1950. године, поткрепивши ово писмо, према тражењу својих кћери, свечном изјавом овереном код јавног бележника којом гарантује да поседује довољан иметак у месту боравка: „Ја имадем овдје моју земљишну Фарму са воћњаком и виноградима и Кућном посједом гдје да моје кћерке самном станују и ја се као њихов Отац подузимљем за њих сву моју скрб и сваку одговорност за њихово уздржавање и сваку осталу скрб, на себе.”³⁰

²⁸ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, писмо 1340.

²⁹ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, писмо 1284/С.

³⁰ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, писма од броја 2/74 до 2/79.

Интересантно је да је и овај човек, као и сви остали који су подносили молбе Маршалату, био тврдо уверен да је за његове недаће крив неко од нижих чиновника. „Ја сам се зато хитно писмено обратио Другу Маршалу Титу,³¹ са жалбом против тога поступка непотребног одуговлачења... И заиста сам обавијештен од моје кћерке – да је Друг Тито примио ту моју молбу и по истој поступио с налогом да наше Окружне Народне Власти поспијеше са тим ријешењем и издањем њихових папира.”³²

Истина је била да је Министарство унутрашњих послова затражило извештај од одељења за пасоше и визе по овом предмету и добило следећи одговор: „Ћерке именованог Марица, рођена 1926 и Вера, рођ. 1934 г. Живе у Вргорцу, котар Метковић... Марица по занимању кројачица, а Вера се бави домаћинством. Врло су сиромашног стања... (али с обзиром на то да су се почеле) дружити са непријатељски расположеним елементима (није упутно повољно решити њихову молбу)... Обзиром на горње податке, као и на то да су именоване младе девојке и способне за привређивање, ми им нисмо одобрили иселјење у Нови Зеланд.”³³ На самом листу одговора, маршал је написао своју сагласност и образложење: „Девојке су одрасле и нису им потребни храниоци. Не може се дозволити.”³⁴

Истоветни разлози су руководили Одељење за пасоше и визе Министарства унутрашњих послова ФНРЈ и у случају издавања путних исправа Даници Брукети, рођеној 1913. године, и њеном сину Владимиру, рођеном 1935. године, ради одласка код супруга, односно оца у Калгари, у Канади. У свом извештају по овом предмету, Одељење за пасоше и визе образлаже своје ускраћивање за издавање потребних докумената једним јединим разлогом: „Молбу именоване смо негативно решили из разлога што је именована млада и здрава жена способна за привређивање, сем тога хоће са собом да води сина старог 15 година”.³⁵ На листу извештаја маршал је написао своје мишљење: „Син се не може пустити у Канаду”.³⁶ Даља судбина ове породице нам није позната, али је врло вероватно да мајка није напустила сина у том узрасту, те да је и она остала у Југославији.

У још неугоднијој позицији се нашла Аница Шурић, супруга иселјеника Ивана Шурића из Њу Џерсија, у САД-у. О њеној молби је Одељење за пасоше и визе поднело следећи извештај: „Молбу именоване смо негативно решили из разлога што именована хоће са собом поведе троје деце, и то Недељку стару 16 година, Маријана старог 14 г. и Анђелку стару 12

³¹ Мисли се на претходно писмо. Примедба аутора.

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, акт број 2/79.

³⁵ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, акт број 2/152.

³⁶ Исто.

година. Сва деца уче сада школу и за пар година ће се укључити у привреду”.³⁷ На листу извештаја Маршал је написао своју одлуку: „Дјецу не може водити у Америку”.³⁸

Уопште, ако из перспективе родитеља подвргнемо разматрању одредбе о недопуштању деци изнад 14 година излазак из земље, можемо закључити да је драстично снижавање старосне границе за децу која могу добити путне исправе ради спајања породице имало као један од главних разлога да спречи и њихове мајке да се, саме, без деце, иселе у иностранство.³⁹ На тај начин је, привидно, остављана слобода избора мајкама и на њих је пребацивана целокупна одговорност за било какву евентуалну одлуку на коју се, даље, нису могле никоме жалити. Напротив, у очима јавности, нарочито западних земаља до чијег позитивног мишљења је комунистичком режиму било посебно стало, и разних организација за бригу о људским правима, власти нове Југославије су, наизглед, само поштовале њихову одлуку и њихов избор.

Колико је новој Југославији недостајала радна снага, нарочито стручна, види се из уљудно и разложно написане молбе коју су маршалу упутили Самуел и Рахел Ашер из Рамле (Ramleh), у Израелу. „Усуђујемо се да упутимо молбу Вама друже Маршале, јер нас на то тера велика невоља: несносна болест и родитељска љубав. Оставили смо у Југославији два своја сина, два своја ока: Ашера Самуел Ашер, апотекар војне болнице у Скопљу и Алберта Самуела, лекара главне војне болнице у Београду. Ми смо у старости од 86 и 81 годи. Дошли смо у Израел сами без синова који су се били пријавили за прву партију иселења у Израел, но увиђајући да су као стручњаци још потребни Југославији, одустали су, односно одложили своје иселење до завршетка Петогодишњег плана. Ми смо тада схватили ту потребу и нисмо инсистирали и пошли сами. Ми смо стари и болесни људи... Зато Вас молимо и преклињемо... да нам пустите синове... да последње дане свог живота проживимо са својом децом... и да се мање мучимо”.⁴⁰ Није нам позната даља судбина ове молбе.

³⁷ АМИЈ, фонд КМЈ, акт број 2/413.

³⁸ Исто.

³⁹ Мада, морамо и то евидентирати, било је и жена које су пристајале да отпутују без деце која нису добила потребну дозволу, нарочито ако се радило о нешто старијој мушкој деци коју су могле оставити на бригу и старање рођацима. Оне су то радиле у нади да ће, касније, моћи да издејствују и њихов долазак и припајање породици. Такав је, на пример, био случај извесне Стефаније Сизгорић из Аркадије (Arcadia) у Калифорнији, САД: Она је, најпре у САД отпутовала сама, пошто није могла да добије право одласка и за сина, а затим, накнадно, заједно са мужем, писала маршалу и молила да допусте њиховом сину да се придружи родитељима. Молба је била одбијена. АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, писмо број 269.

⁴⁰ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, писмо број 1938.

Интересантно је уочити да је исељавање ради склапања брака са страним држављанима било предвиђено само када се радило о женским особама, односно грађанкама Југославије. У случају удовице Вере Ликон из Постојне знамо да јој је одобрен одлазак у Италију ради склапања брака са Мериголи Виториом из Трста, јер је лично маршал за то дао сагласност.⁴¹ Али, остало нам је непознато какав је био резултат искрене, готово очајничке молбе Арона (Ронија) Абинуна из Јерусалима. Он је један од југословенских Јевреја који се иселио у Израел при организованом исељавању. У Сарајеву је оставио своју велику љубав Славицу Шпирић која, будући да се нису на време венчали, није могла да пође са њим.⁴²

У одлучивњу по поднетим молбама, Тито је захтевао мишљење Управе државне безбедности и углавном је поштовао њене процене. Ипак, задржавао је право да понекад одлучи и противно њеним препорукама. Као карактеристичан се може узети пример Руже Урошевић из Београда, којој је требало издати путне исправе по молби њеног сина настањеног у Лондону. Ружа је од УДБ-е добила негативну карактеристику: „Њен други син учествовао је у покрету Д. М. и често путовао у Њемачку и натраг. Пред ослобођење је последњи пут отишао тамо и тамо је остао. (...) Због овог Ружа је једно време по ослобођењу била... у затвору... Трећи јој је син по капитулацији... заробљен и одведен у Њемачку у логор. (...) Ружа је нервозна и по нарави дрска жена, па чак и према фронтвцима... Добива пакете од сина који се налази у Енглеској”⁴³. Иако је Ружин син молио да му мајка дође у посету на само три месеца, маршалу је, на основу управо оваквог извештаја морало бити јасно да се поменута гопођа неће вратити натраг у Југославију када већ једном буде отушла у Енглеску. Ипак, дао је одобрење. На самом листу извештаја је написао: „Одобрити ако има своју валуту”⁴⁴.

Од 127 молби, притужби и жалби грађана које смо обрадили, око једну четвртину чине молбе које се тичу проблема насталих око издавања путних исправа за САД, Канаду и Нови Зеланд. За највећи део нисмо наишли на информацију о томе како су решене. Оне за које таква информација постоји биле су решене неповољно, или све указује на то да је крајњи исход био неодлазак, јер су молбе резултирале Титовим одговором који је сасвим био у складу са правилима предвиђеним Расписом. Процентуално, највише жалби Маршалату и неповољно решених молби односило на уселење у САД, Канаду и Нови Зеланд. Што се тиче жалби које су се односиле на негативна решења Министарства унутрашњих послова по питању исељења у земље Јужне Америке: Ургвај, Бразил, Аргентину и Чиле, од прегледаних

⁴¹ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18 писмо број 1115.

⁴² АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, писмо број 1170.

⁴³ АМИЈ, фонд КМЈ, I-5/18, Полицијски извештај број 3/743.

⁴⁴ Исто.

14 молби, неповољно су биле решене само три. Свих тридесетак молби страних држављана, углавном немачких грађана и бивших фолксдојчера, који су молили да се одобри долазак члановима њихових породица које су остале у Југославији, биле су повољно решене. Повољно су решене и молбе грађанина Француске који су тражили повратак својих брачних другова – југословенских грађана који су били задржани приликом посете својим рођацима у земљи. Такође је позитивно решена и молба госпође из Луксембурга да се дозволи излазак из Југославије њеном сину, такође грађанину Луксембурга, за којег нисмо успели да сазнамо како је уопште доспео у Југославију.

Summary

The Attitude of the Authorities of the New Yugoslavia toward the Problem of Separated Families

Key words: *Yugoslavia, economic emigration, human law, problem of separated families*

Due to the difficult economic situation a considerable number of inhabitants left the Kingdom of Yugoslavia until the outbreak of the Second World War. Their departure was primarily motivated by economic considerations, and had as its definite result, employment in the countries of acceptance, adoption of the local citizenship, naturalization and taking up permanent residence. These economic migrants left behind their families with whom they stayed in touch, and once they had acquire real-estates and the necessary financial possibilities, they would collect the documents in order to bring the remaining members of their nuclear families (wives and children) to their new homeland. The way the families of the economic migrants could obtain the emigration passports was legally set down by the Law on Emigration of August 1923.

The beginning of the Second World War disrupted all spheres of human life, including further emigration aimed at bringing families together. Once the war was over, it seemed the conditions for the process of reuniting families, which had been interrupted by the war, were propitious.

However, the matter of issuing passports in the period under review was not regulated by new laws of the newly constituted Democratic Federal Yugoslavia, i.e. the Federal People's Republic of Yugoslavia, so by default and in keeping with the usual theory and practice of law application, (which stipulate that lacking the newer legally defined and codified legislation the legal acts according

to territorial principle are to be applied, i.e. that the existing laws of states which had existed in a given territory should be observed as binding, even though these states had experienced territorial and social reform) the existing legal stipulations of the pre-war time were applied.

As regards the possibility of enjoying the right to obtain passport for leaving Yugoslavia with the aim of uniting with one's family in the period under scrutiny, we can distinguish three periods. The most propitious period for acquiring passports was during the functioning of the temporary government of the Democratic Federal Yugoslavia, at the time armed activities had ceased. Comparatively propitious period was the one until May 1951. The supreme Communist Party organ of the new Yugoslavia issued a decree on the way the passport applications of the families of economic migrants were to be handled. This decree had de facto force of a law. Immediately after passing the decree, the Departments of Passports and Border Service of Ministries of the Interior of all republics were sent a circular letter dealing with the way applications for the above mentioned passports were to be handled. The circular letter was meant only for internal use and in some cases it perceptibly limited the rights foreseen by the Decree.

All relevant international organizations and institutions in the time under review, were cognizant of the Decree's existence and content, but the Yugoslav citizens were not.

Until the time the Decree and the Circular Letter were passed, there were no major infringements of rights of the families of economic migrants to obtain passports. After that, the infringements of this right became more frequent, and citizens turned to the Cabinet of the Marshal of Yugoslavia or to Josip Broz Tito in person.

ИСТОРИОГРАФИЈА Historiography

УМЕТНОСТ У РАЗДОБЉУ СВЕТСКИХ РАТОВА

Проф. др Андреј МИТРОВИЋ

Реч редакције

У едицији „Време и прича“ издавачке куће *Архипелаг*, недавно се појавила књига Андреја Митровића *О бојој држави и злом спасењу*. Ради се о једном у низу значајних наслова које је током последњих месеци *Архипелаг* представио читалачкој публици у нашој земљи. У неколико библиотека ове издавачке куће објављена су, наиме, дела из области књижевности, лексикографије, психологије, политичке теорије, историографије – дела запажених имена домаће културне сцене, али и најновија остварења Милана Кундере, Клаудиа Магриса и Давида Гросмана.

Књига *О бојој држави и злом спасењу* представља компилацију лудних текстова о историјском у уметности и уметничком у историографији, који су објављивани у дужем временском периоду, а сада први пут представљени као јединствена целина. Кроз разматрање уметничког стваралаштва прве половине 20. века, као и каснијих остварења која су се бавила промишљањем истог периода, Андреј Митровић је пружио специфичну слику бурног века који је за нама. Есејима о Томасу Ману, Гросу, Диксу, Јављенском, Кокошки, Пикасу, Иштвану Сабоу, Милану Ракићу, он је отворио сложена питања деловања интелектуалца у временима криза, препознајући као вечите дилеме: „неполитичност“/интелектуални ангажман и веровање/критичко мишљење.

Текстови у књизи су конципирани у два дела – *Историјско у Чаробном брегу* и *Наслеђе Манових*. Пропитујући уметничка дела настајала у времену светских ратова сагледан је однос уметника и историје, као и одговорност појединца у временима историјских турбуленција и тумарања. Пишући о уметности, Андреј Митровић се заправо бавио „проблемом човека у свом времену и изналажењем решења за будућност“. Пропитујући вечиту догму о човековом спасењу, овим текстовима је отворио нове путеве за сагледавање бескомпромисних идеолошких сукобљавања.

Сваки од обајвљених текстова наводи читаоца на дубока промишљања, баш као и репродукција слике Аугуста Мекеа *Растанак* из 1914. године, која се нашла на корицама књиге. Сцена растанка која „доноси час када се блиски растају” за Андреја Митровића је најдубље изразила „потпуна ишчашења историјског раздобља у коме је смрт беспштедно косила”.

Редакција *Токова историје* у овом броју представља читаоцима и читатељкама један од најзначајнијих текстова Андреја Митровића „Уметност у раздобљу светских ратова”, чији поднаслови *Против нечовечног у епохи* и *Трагање за човеком*, можда најјасније и најконцизније описују и целокупно стваралаштво Андреја Митровића, једног од најзначајнијих историчара Србије данас.

ОДЛОМАК

„1. Против нечовечног у епохи

У понедељак 26. априла 1937. године тзв. „добровољачке” снаге немачког ваздухопловства у саставу побуњеничких армија шпанског генерала Франка уништиле су силовитим нападом малени град Гернику, политичко и културно средиште – неки познаваоци шпанских прилика кажу: светилиште – народа Баска. Један нама савремени историчар пише: „Био је пазарни дан (...). Град, који је иначе имао око 6.000 становника, био је пун сељака из околине и пун стоке, а уз њих је било још и неколико хиљада избеглица, цивила и републиканских војника (...). Бомбардери су три сата бацали обичне и запаљиве бомбе на центар града који је био велики отприлике 300×300 м (...). Када је у сумрак отишао и последњи авион, било је срушено 70% кућа. Између рушевина у пламену лежао је никада неутврђен број мртвих (...). Први пут у историји био је један град систематски савршен нападом из ваздуха”. Један очевидца сведочи: „Град је био испуњен потресним крицима, који су вапајима за помоћ парали срца (...).” Други очевидца сведочи: „Падали су као муве, смртно погођени, и жене и деца, и старци. Гледали смо на све стране локве крви (...). Губили смо свест од експлозија бомби и буке рушења кућа (...). Пало је много бомби. Касније смо гледали кратере. Они су имали пречнике од по 16 м, а били су дубоки и 8 м.”

Начелник штаба немачке „добровољачке” легије, назване Кондор, пуковник Волфрам барон фон Рихтхофен, записао је у ратном дневнику да је резултат напада „просто изванредан”, да је постигнут „пун технички успех”, али да, ето, „естетски поглед” на сликовиту околину „кваре гомиле лешева.”

Ваздушни препад на Гернику коначно је донео слом нада с краја Првог светског рата – истина одавно поколебаних, током протеклих година

час повећаваних час смањиваних, али ипак стално свођених на све тању нит – да човечанство, поучено хаосом смрти из година 1914-1918, више неће хтети ратове. Наиме, јесен 1918. године била је и у знаку провале антиратних расположења и идеја, озарена вољом да се крене потпуно овим путевима и изнађу наћини да завлада мир. Тада подигнути многобројни гласови могли би се свести на реченицу: цивилизовани свет данашњице не сме да понови трагичну грешку каква је била она из лета 1914. године. И за извесно време се чинило да ово веома широко расположење намеће стварности своје одређење будућности.

Изгледало је, такође, да постоје и стварне чињенице које представљају темеље будућности мира. На пример, немачки империјализам, изазивач рата, био је тучен и Рајх се нашао у ковитлацу тешких друштвених и политичких сукоба, грцао је у дубокој привредној исцрпљености и морао је као казну да прими мировни уговор који је личио на брани његовим завојевачким плановима. Победничке силе су, опет, имале сасвим јасне интересе да убудуће избегавају велики и исцрпљујући рат у коме би могле само да рескирају да изгубе стечене водеће позиције. Створена је и међународна организација, Друштво народа, која је требало да послужи усклађивању опречних тежњи и интереса држава. На другој страни, светом је моћно летела крилатица: „Мир народима!”, испуњена новом свежином револуционарног социјализма. На свим странама се могло чути како се државници, политичари и дипломате заклињу на мир. Штавише, у годинама 1925-1929. учинило се да је коначно зацарила идеја међународног споразумевања, а да су идеје рата коначно и осуђене и одбачене. Ипак, све се то само учинило... Свет је поново корачао ка грмљавини топова, ка временима када ће људи, жене, деца и старци падати побијени као мухе, и у којима ће стручњаци за масовна убијања, хладнокрвно и цинично, а у име освајачких циљева, попут барона фон Рихтхофена и маршала Рајха Геринга, изводити масовне масакре схватајући их просто као неку техничку ствар.

Уметности су добро осетиле да се улази у раздобље у коме је човечно све угроженије и, доиста, оне су брзо почеле својим средствима да о томе говоре. Једна слика Аугуста Макеа са именом *Растанак*, насликана 1914, добила је временом изузетно симболично значење. На некој железничкој станици светлост која продире у халу не поништава сивило амбијента. Суре нијансе одеће, па и неких лица, теже ка црном. Црвенкоса мајка, са двоје деце и у зелено-мркој-црној хаљини, ту је да би рекла збогом, а и црвени пас је тужно подигао своју издужену њушку. Старица са белом марамицом, као да јеца. Две мушке фигуре у првом плану и група од тројице у дубини, мада у ставу честом на Макеовим сликама, овога пута као да се склањају, окрећу главу, беже. У поуadini три црне силуете затварају излаз, попут богиња судбине не дозвољавају повратак. Безбрижну љупкост у топло

доколици, коју иначе нуде друга Макеова дела, овде замењују зебња, туга и плач. Слика снажно наводи мисао на роман Ериха Марије Ремарка *На западу ништа ново*. „Присећам се нашег одласка. Његова мати, добра дебела жена, испратила га је на станицу. Непрестано је плакала, а лице јој је од тога било надуто и натечено. Кемерих се због тога стидео (...) При томе се на мене окомила, стално ме је хватала за руку и преклињала да тамо пазим на Франца (...)” Тај Франц Кемерих је међу првима погинуо.

Аугуст Маке, најмлађи међу најистакнутијим представницима минхенског подухвата у трагању за новом уметношћу, целокупним својим делом понудио је посматрачу много задовољства и усхићености љупко стилизованим обличјима људи, топлим зеленилом пејзажа и изузетно добром структуром слика. Такође, дубоко су хумане Макеове слике. И радознали шетач галеријама је навикнут да на њима налази мир и, у складном распореду и игри боја, радост. Ипак, његова слика *Растанак* је сва у мрким бојама злих слутњи и тешке туге. Она доноси час када се блиски растају: штавише, као да је је уметник сликао предосећајући свој час коначног растанка.

У лето 1914. године на некој немачкој станици од својих милих и драгих се растао и Аугуст Маке. И то заувек. У том лету 1914. широм Европе су бубњали ратни добоши и позивали под ратне заставе, трубе су наређивале јуриш. Хиљаде су пале већ првих месеци на источном, западном и балканском фронту. Међу њима био је и Аугуст Маке. Када је погинуо на бојиштима Шампање, био је у двадесет осмој години живота. У великом оружаном обрачуну држава империјалистичке епохе изгубио је живот као незнани војник један млади човек, а већ изузетни културни стваралац целог овог историјског раздобља. Садржај његовог дела и борба за „Империум Германицум” су толико удаљене и неповезане историјске чињенице да у смрти Аугуста Макеа једино можемо да препознамо потпуна ишчашења историјског раздобља у коме је смрт беспоштедно косила.

2. Трагање за човеком

Раздобље је, пошавши од нада рођених крајем Првог светског рата, ишло све мучнијим путевима. Тај пут су на свој начин обележила „лица” Алексеја фон Јављенског. Овај сликар је, у ствари, низом слика „лица” унео веома карактеристично хумано у модерни покрет, јер у питању је било својеврсно трагање за човеком. Евалд Ратке пише: „Јављенски се није случајно вратио на човеково лице као полазиште. У лицу човека одређује се унутрашњи доживљај (...)” Односно, како каже Емил Шајер, „Јављенски је човекову главу као такву транспоновао у језик апстрактног живота, издвојио је из њеног земаљског бивствовања да би показао душу и дух”. Сам сликар

је написао: „Било је неминовно да нађем једну форму лица, пошто сам разумео да велика уметност треба да буде насликана само религиозним осећањем.”

Одраније наклоњен портрету, Алексеј фон Јављенски је нови апстрактни облик лица открио негде средином Првог светског рата, око године 1917. Савременица Еми Шајер каже: „Нови закони које је он при томе пронашао математички су. У своје дело унео је законе других уметности: архитектура у равнотежи боја, музика у звучном ритму боја, поезија као садржај или начин објављивања боја, сликарство, али као симфонијско сажимање.” Међутим, стилизована форма је Јављенском омогућавала да трага и за општечовековим унутар човекове психе. Тако су настале композиције забринутости, туге, очекивања... Значајно је запазити да је, без обзира на оно што је узео за тему, уметник у то време употребљавао светле боје, за које се много пута мође рећи да су и радосне. За Јављенског су двадесете године биле године плодног рада: и даље је сарађивао са Кандинским, радио је у „Баухаусу”, био је у групи „Четворице плавих”, сликао је у геометријском стилу, прешао на апстрактно сликарство. Очевидно је постао зрелији и као човек и као стваралац у поређењу са епохом пре 1914. Ипак, не показује ли, с протицањем времена, његово сликарство и нешто друго?

У слици *Судбина*, из 1918, без обзира на сву забринутост која из ње говори, боје су ведре. Касније се постепено боје смрквају. Ово је јасно, на пример, на „лицу” насликаном 1925. године, где нарочито плава боја то сугерира, а платно из 1927, пуно смеђих тонова са присутном сивом бојом, продубљује такав утисак. Слика из 1930. године *Црвено светло* је потпуно тамна. Временом „лица” постају све мркија! Чини се да је у овом смислу година 1939. преломна. Од тада нема више веселих боја, оне су постале сасвим тамне. За нас је занимљиво да се описани развитак подударно са оним што се дешавало у политичком животу. Оптимизам који је постојао негде почетком двадесетих година гасио се постепено, али ипак брзо. Свет је пролазио кроз фазу великих и све нетрпељивијих политичких борби. А онда је дошла и велика привредна криза и животу дала свој тон. Јављенски је био један од људи који су живели у таквом тону.

Даљи развитак је само појачавао утисак о подударности сликаревог дела и историјских токова. Узмимо слике из 1934. и 1936. године. „Лица” су постала скоро сасвим тамна, а и некако издуженија, у целини узето, уморнија, као да је све тежи постајао уметников доживљај живота. Сlike казују некакву мору. И онда, 1937. године, платно *Медитације три* сведочи да је мрачно осећање дошло до врхунца, до очаја. Лице је постало сасвим тамно и потпуно опуштено. Човек је, читамо из слике, тужан и претужан, осушен је у себи, као да је ишчезао из живота историје. Том сликом влада безнађе. Пред њом изузетан значај стиче чињеница да су управо 1937.

године нацисти почели са највећим прогонима модерне ликовне уметности, а на тадашњој изложби „дегенерисане уметности” биле су порузи изложене и слике Алексеја фон Јављенског.

Трагајући путем „лица” за човеком, уметник је прешао пут од оптимизма до безнађа. Од игре уметничког стварања стигао је до сурове стварности. Склони смо да Јављенског разумемо у смислу да је и он, као и многи други уметници тога раздобља, осетио и изразио кључни проблем историјског тренутка, угроженост хуманости.

3. Узалудно су се маскирали

Први светски рат је ипак био и прошао. За њим је, међутим, дошло раздобље великих друштвених, привредних и политичких нестабилности, немира у сенци претњи насиља, које је насртало. Међу онима који су најпре почели да исказују ово, са хуманистичког становишта кључно питање епохе, био је и сликар Георг Грос. Треба погледати његов цртеж из 1919. године *Како би морао да изгледа државни кривични суд*.

Судије су очевидно представници народа, а стражари су припадници народне милиције. На зиду виси свечано украшен портрет мучки убијеног револуционара Карла Либкнехта. То је, јасно је, револуционарни суд. Када погледамо оптужене, онда видимо да су они у немачким генералским униформама. И много више, међу њима су и позната лица историјских личности. Фигура сасвим десно представља генерала Ериха Лудендорфа, а фигура која је друга по реду, узета с леве стране, фелдмаршала Паула фон Хинденбурга. Обојица су били живе легенде војске Вилхелма II и њених битака за немачку империју у Првом светском рату.

Нема збора, Грос је истовремено настваљао свој већ раније започети рат са немачким милитаристима и почињао свој нови рат, против капиталистичке суштине републике која је управо настајала, а такође је своју убојитост осмишљавао револуцијом чији су циљеви социјалистички. Реч је о времену у коме су, у стварности, револуционарне вође стајале пред војним судовима, али сликар је прицао такву стварност и противио јој се, тврдио је да су улоге трагично замењене и да их треба, правде ради, поделити онако како је он то показивао својим цртежима. Тиме је смели сликар ударио у трајну саставницу историје пруско-немачке државе, у сталност премоћи милитариста, који су и бастиони моћи деснице и капитала, и оличење свих неправди тога друштва. И претио је будућом револуцијом у којој ће се поново уздићи лик Либкнехта-Млађег.

Унутар те, најпре социјал-демократске а убрзо потом либерално-грађанске републике, десничарске снаге су почињале своју нову битку за Немачку и тежиле су да наметну државу без слободе, која би Немце још

монолитније и одлучније поново повела у поход за освајање хегемоније у Европи и моћи и надмоћи у свету. И убрзо је ту и тада настао изузетно екстреман десничарски покрет национално-ауторитарног-карактера, с пројектом државе која ће бити заснована на начелу вође, са идеологијама расизма, са спољнополитичким програмом стварања тзв. „животног простора“ за господарежи народ, са очима упртим у пример који је пружио фашизам у Италији, покрет скраћено назван нацистичким и са Адолфом Хитлером као „фирером“.

Године 1926. насликао је Георг Грос своје велико платно под именом *Стубови друштва*. Чудна је та ту насликана колона, чудне ли су те сподобе које колону чине! Лица су им надувена и глупава, одевене су у цивилна одела, униформе или свештеничке мантије. Оно што им је у глави крију шлемовима, пасторском капом и ноћним посудама, али када се види шта ту имају, онда је то или узаврели измет или оклопник на пропетом коњу. Није добро смејати се тим чудним сватовима. Ако пажљивије погледамо, видећемо да један од њих маше окрвављеном палмовом гранчицом, али да су руке хришћанског милосрђа које пружа пастор одбојне већ својим здепастим обликом а нарочито стога јер иза њих стоји осмех који, у ствари, није друго до крволочна гримаса на њушци опаке звери. У посадини горе куће и тазуларена солдатеска витла револверима и сабљама, огрезлим у крви.

Узалудно су се маскирали! Већ њихова лица казују да их воде злочиначка хтења, док оно што чине слуге иза њихових леђа открива какав им је стварни програм. Немачком маршира, каже овом сликом Грос, груписана крајња десница, односно, боље речено, црна реакција. Она, упркос свим маскама демократа и мирољубаца, сасвим је јасно, доноси собом терор. На самом њеном челу је сабласт. Она левом руком лупа о сто великом криглом (доброг баварског) пива, десном стеже дуги бодеж. Закитила се знаком своје политичке опредељености, кукастим крстом. Ту колону предводи – нацизам!

Смешна је и, истовремено, претећа та колона. Творац слике јој се храбро руга. Слика је немилосрдно сатирична, колона разобличује гротескним изгледом њених припадника, и упоредо – опомиње: опасни су ти „стубови (грађанског) друштва“, опасно су се груписали, опасан је тај марш. Грос је у ствари, насликао опомену која гласи: Насиље је пред вратима!

4. Симболика *Гернике*

За Ота Дикса рат није био друго до чемерно живљење живота. На његовом *Рововском рату*, из године 1932, небо и земља су се спојили у прљаво сивило. Светлост, авај, долази једино од градова и дрвећа које гори.

Човек тоне у благо, а из блага се не подиже више човек него у човековом облику сама смрт. Све одговара оном Ремарковом опису: „Наше руке су земља, наша тела су иловача, а наше очи кишне барице. Ми не знамо да ли још живимо.” Дикс се служио реалистичким детаљима и на овој слици далеко препознајемо пушку, шлем, људску фигуру, одсећену шаку, запаљено дрвеће...

Ипак, суштински никакао није реч о преузимању слика видљиве природе. Овде је историја представљена. Дикс не држи огледало природи, него историји. Он слика, да тако кажемо, своје схватање одређене историјске појаве и о њој говори средствима свога сликарства. А служећи се сликарством, он изражава сасвим јасан однос према историјском које приказује. Дикс је сликао своје уверење да тај од људи краће десничарских уверења толико слављен рат за што моћније и веће царство није друго до пир нехуманог. Можда се, слободније тумачено, сме рећи да уметник пита себе, онога ко посматра његову слику и свет у коме мит рата хоће да овлада: Куда даље може ићи та сабласт од бившег човека, толико поистовећена са благом и ритамима, сва рањавана, убогаљена? Какву будућност она моће да има?

Првог септембра 1939. почео је нови велики рат, страшнији од оног који је избио двадесет пет година раније. На платну сликара који је рат видео као судбину човекову појавило се лице пакла који је на земљи, у ствари, лице историјског часа као пакла. Те 1939. почео је Марио Мафај да ствара циклус својих *Фантазија* и сликао их је током целог Другог светског рата. У њима много и често има горке поруге према свему томе што се одиграва, па стварају утисак некакве чудовишне карикатуре. Доиста, мафај се ругао, али је, упоредо и пре свега, сликао кошмар смрти која је завладала историјом. Сликао је и он своје схватање историјског часа, не историјске догађаје, и досегао, при томе, до битног проблема свога времена.

Тај рат у који је фашизам повео Италију у лето 1940. године, на осамнаест Мафајевих слика у римској галерији модерних уметности није друго до бескрај насиља. На њима је све распето између нагих тела и униформи. Тела оваплоћују беспримерно страдање жртви, а униформе бахатост насиља. Однос човека о човека сведен је на једноставну двојност: жртве и насилници, а такав контраст намеће мисао о двострукој човековој смрти, оној биолошкој и оној моралној. Да, човечно је умирало под камом терора, али и потежући каму терора. И Мафајеве слике, пре свега, уистину горко плачу.

Они на које је показао Георг Грос десетак година раније као на конкретне носиоце смрти и разарања, диктатуре и тортуре, и оно што је представио Марио Мафај мало година потом као историју жртви и целата, или, могли би рећи, као остваривање нехуманог у историји, градић Герника је доживела у тек неколико худих сати једног дана. Ипак, да се разарање

овог градижа претвори у велики симбол и у свом имену сажме значење у коме је основно питање епохе, било је потребно да изазов повода уроди изузетним надахнућем које подстиче необичну даровитост.

Убрзо пошто је сазнао за страшну судбину мале вароши, негде на самом почетку маја 1937. године, Пабло Пикасо, који је још првих месеци те године добио наруџбину од шпанске републиканске владе да наслика једну велику композицију за предстојећу светску изложбу, почео је да прави скице на мотиве разарања баскијског града. Исте године је и завршио ово монументално дело величине 3,50×7,82 м. Зар већ све ово не показује колико је велико надахнуће, колико је велики подстрек за њега представљао помениути догађај из Шпанског грађанског рата? Ипак, на ово питање одговор најбоље даје начин на који је слика направљена, њена уметничка снага.

Герника сасвим очевидно садржи у себи убеђење да је уметност врста друштвене и политичке ангажованости. Пикасо се једном приликом овако изјаснио: „Не, сликарство не постоји због украшавања станова. Оно је ратни инструмент за напад и одбрану.” Објаснио је и да је уметник „политичко биће увек свесно бола, свесно жестоких или срећних догађаја на које одговара свим срцем”. Када је реч о композицији о којој овога пута размишљамо, Пикасо се овако изразио негде крајем Другог светског рата: „*Герника* у себи садржи свестан апел народу, једну смишљену пропагандистичку намеру.” Другом приликом је рекао: „У мом сликарству не постоји свесна пропагандистичка намера (...), осим у слици *Герника*.” Године 1937, дакле, оне године у којој је замислио и створио ову слику, изјавио је: „У *Герници* и у свим мојим делима показао сам своје гнушање према војној касти која је Шпанију потпила у океан бола и смрти.” Појединости на слици је одредио овако: „Бик није фашизам, него бруталност и мрак (...). Коњ предствља народ (...). *Герника* је симболична (...), алегорична (...).”

Кад је реч о начину којим је остварио овакве ангажоване претпоставке, Пикасо се, доследан свом уметничком поступку, послужио смелим компоновањем и слике узете у целини, и подробности анатомије људског тела; такоше је употребио фигуре симболичног значења, а саму тему је обликовао путем дисконтинуитета простора и фигура. Упоредо, све је завио у плаво-сиво-црни колор. Отуда на композицији постоји овоземаљски амбијент, али она ипак делује апстрактно. Даље, само име везује слику за сасвим одређени историјски догађај, али начин тумачења тог догађаја упућује да је реч о целом историјском раздобљу између светских ратова. Свим овим је оно што је насликано стварно одвојено од догађаја који је био повод и добило је шири значај, а уметник се изјаснио о томе шта он схвата и осећа као историјски кључно за време у коме живи.

Овде се чини да је потребно разликовати две ствари: то кључно је, прво, фашизам (и, у вези с њим, неопходност да му се супротставља) и,

друго, фашизам је нечовечан (па га треба и политички и морално осудити). С обзиром на ово, *Герника* за тему има историјско живљење у првој половини XX века, односно сам проблем живљења настао услед снажне, и фашизмом политички јасно одређене, нечовечне тенденције. Коначно, тиме композиција *Герника* надраста раздобље два светска рата и досеже значај упозорења за читаво столеће.”

УДК 32:327.88(497.1:73)"195/196"(093.2)
930.2(497.1)"1948/1990"

ИСТОРИЈСКИ ИЗВОРИ И ИСТОРИЈСКО МИШЉЕЊЕ¹ (Како су америчке обавештајне службе виделе Југославију 50-их и 60-их година XX века)

Проф. др Љубодраг ДИМИЋ
Филозофски факултет Београд

АПСТРАКТ: На основу недавно декласификованих извештаја, анализа, прогноза и меморандума Националног обавештајног савета САД-а, посвећених приликама у Југославији у годинама 1948–1990, учињен је покушај идентификовања основних погледа америчке администрације на југословенску државу током 50-их и 60-их година XX века.

Кључне речи: Југославија, САД, Национални обавештајни савет, историјски извори

У основи сваког резултата до кога досеже историјска наука налазе се историјски извори. Без критичког промишљања и преиспитивања историјских извора нема историјске науке, нема знања о прошлости, нема знања о ономе шта се догодило, како се догодило и због чега се догодило. Зато објављивање нових историјског извора, а посебно оних деценијама похрањених у истраживачима недоступним архивским фондовима и колекцијама, представља истински стручни доживљај.²

¹ Пред читаоцима је проширени текст излагања поднетог на научној конференцији посвећеној Југославији, одржаној у децембру 2006. године у Woodrow Wilson International Center for Scholars у Вашингтону. Повод за организовање научног скупа била је декласификација и објављивање 34 извештаја, анализа, прогноза и меморандума Националног обавештајног савета (National Intelligence Council) посвећених приликама у Југославији у годинама 1948–1990.

² Yugoslavia from „National Communism“ to National Collapse, US Intelligence Community Estimative Products on Yugoslavia 1948–1990, Washington DC, 2006, 716 p.

Документи који су пред нама придружују се већ објављеним и доступним историјским изворима. Тек у „трењу” са њима, у перманентном компарирању, „укрштању” и нужној селекцији, биће одређена њихова права вредност. Да би „проговорили” о прошлости, неопходно је да и историчар са њима поведе дијалог, да их критички „претресе” у контексту других извора, да одмери степен њихове објективности – а ти услови сада постоје. Тиме се отвара могућност да ова важна колекција историјских извора, специфичног порекла, специфичног садржаја и специфичне намене, обогати и у већој мери објективизује постојећу историографску слику о југословенској држави, њеној спољној и унутрашњој политици, као и политици САД-а према Југославији у другој половини XX века.

Деценије о којима говоре документи испуњене су мноштвом догађаја, динамичним процесима, дубинским потресима и поремећајима, континуитетом и дисконтинуитетом, идејама и мислима које изнедрује време. То је историја, прошлост, искуство, епоха која узмиче. Насупрот њој, налази се знање о прошлости које никада није коначно, које је увек „селективна реконструкција” много богатије прошле стварности. Документи који су пред нама свакако ће помоћи да прошлост сагледамо прецизније и слојевитије. При томе смо ослобођени заблуде да они презентују „историју” Југославије, већ превасходно сведоче о томе какво је виђење те земље. Документи представљају „одговор” специјалних служби једне администрације на питања која је пред њих поставила конкретна политика и конкретни историјски тренутак. Они, отуда, презентују „став”. Чињенице које документи садрже и њихова интерпретација у функцији су аргументовања тог „става” а понекад и његовог оправдања. Документи, истовремено, сведоче о мотивима и намерама, али и о сериозности и дубини анализа које доприносе формирању политичке оријентације у времену и претходе доношењу политичких одлука. Посредно, они пружају могућност историчару да са више прецизности уочава конкретне интересе, „системе” вредности, морал и одговорност са којом се води политика.

Године 1945. и 1990. омеђиле су једну епоху. Наша знања о том времену свакодневно се увећавају. Томе најдиректније доприносе историјски извори. Њихово објављивање и критичко вредновање подстиче интелектуалну радозналост појединца и обликује рационалну историјску свест друштва. Противуречности друштвеног развоја, кризе, недавни ратови додатно подстичу потребу да се вратимо историјским изворима и у њима потражимо одговоре на бројна питања која садашњост, у име будућности, поставља прошлости. У том контексту треба приступити „читању” докумената (у питању су анализе, меморандуми, извештаји, елаборати...) који својим садржајем потврђују и надограђују једни друге. Чак и онда када изгледа да противурече једни другима, они нас суочавају са истином о

прошлости „онаквом каква је уистину била”. Или, да будемо прецизнији, са једним делом истине о прошлости чијем целовитом разумевању историчари теже. Све то подстиче и затева нова истраживања, критичко преиспитивање постојећег историографског наслеђа, доследну примену историјског метода, ослона на освојено научно знање, супротстављање политиком мотивисаним „ревизионистичким погледима” на прошлост који, мимо истраживања и потраге за знањем, нуде идеологизовану слику прошлости, нову митологију, „обрт историографске перспективе” који потиру научност, „квари” струку, поништава досегнуте научне резултате. Историчар своје стручно „поверење” историјским изворима „поклања” тек пошто их критички преиспита.

Историчари се слажу да ништа није сврсисходније у преиспитивању прошлости од њеног рационалног промишљања разгртањем низова историјских извора, идентификовањем чињеница, уочавања процеса. Читање управо декласификованих докумената у хронолошком низу додатно изоштрава нашу перцепцију међународних односа, спољне политике и унутрашњих прилика у Југославији, конкретних интереса који су подстицали специјализоване службе САД-а да анализирају југословенску стварност и врше процене њене будућности. На својеврстан начин садржај презентованих докумената дефинише политику САД-а према Југославији. Истовремено, он мноштвом примера сведочи о томе како су југословенски комунисти схватили власт и принципе организовања једног друштвеног поретка. Анализе чине видљивим темеље на којима почива легитимитет политике коју је Југославија водила, али и оне коју су према њој водили велике силе. Постају уочљиви процеси дугог трајања и сложеног карактера који мноштву догађаја дају смисао. Виде се идеали, симболи, „чврста убеђења”, заблуде, илузије, интереси, жеље, сумње, страхови, могућности, стварност бременита проблемима. Препознатљиве постају историјске преломнице које одређују смер којим је кренула историја. Оживљава свет „кога више нема”, комплексне теме које су окупирале генерације, догађаји који су апсорбовали велике енергије, људи од утицаја и моћи који су доносили одлуке са дугорочним последицама. Документи проговарају о механизмима функционисања власти, степену идеологизације друштва, атмосфери која одређује потезе политичара, природи перманентних економских криза, неуспелим политичким и економским реформама, спољним притисцима и утицајима, формирању препознатљивог југословенског спољнополитичког идентитета. У питању су историјски извори који, у складу са својом специфичном природом, наменом и карактером, омогућавају да се прошлост Југославије сагледа и преиспита из квалитативно новог угла. А то је пут да „сазнајна оријентација” историчара буде поузданија.

Теме о којима документи говоре су бројне, али ипак детерминисане конкретним политичким интересима субјекта који врши анализу. У мно-

гим документима види се сенка глобалног сукоба у односу на који се, у континуитету, одређује позиција Југославије. Сваки документ рефлектује позицију у времену и упоришну тачку са које се посматра југословенска држава и друштво. Гледиште је неминовно присвојено из друштва и одређено природом институције која посматра (опсервира) другог. Селекција у презентовању чињеница у функцији је циља који је постављен и сугестије која се даје. „Осмаатрачница” са које се анализира југословенска стварност и предвиђа будућност веома је висока. То подразумева изузетно добру обавештеност о светским процесима, познавање и разумевање конкретних прилика у Југославији, „укрштање” бројних обавештајних, политичких и научних информација на основу којих се граде и изричу процене, одговорност са којом се влади САД-а сугеришу решења. Политика, увек, све што чини, чини на темељу будућности, па тако и наведене „анализе” и „процене”, као саставни део конкретне политике, о којима говоримо, демонстрирају уочљиву окренутост будућности. Расветљавање будућности, наравно, није могуће без ослањања на поуздане чињенице о прошлости и тренутку у коме се живи.

* * *

„Сумња без краја” предуслов је научних истраживања. Она испуњава историчара. Нагони га да изнова преиспитује постојеће историографско наслеђе. Стално га враћа већ познатим и присиљава да трага за новим историјским изворима. Подстиче га да „отвара” нове историографске теме, поставља нова истраживачка питања, уочава нове скупове односа у прошлости. Води га ка прецизнијим и поузданијим одговорима, сагледавању потпуности прошлих догађаја и разумевању суштине друштвених процеса.

Специфичност историјских извора о којима говоримо и организације која је њихов творац нужно „отвара” бројна питања! Слободни смо да овде укажемо само на три широка тематска круга испуњена бројним непознаницама.

Избор чињеница које презентују, такође, изабрани и публиковани документи, неминовно носе ауторски печат. Њиме се, увек, нешто жели постићи и истаћи. Утицај на мишљење је веома ефикасан. Из мноштва различитих погледа на оновремену стварност, избором се може дати предност ономе који заступа творац „избора” у складу са својим научним, стручним, верским, националним, политичким и другим афинитетима и интересима. Избор, често, политички највише одговара тренутку у коме је настао. Отуда избор чињеница и њихово презентовање увек, посредно, сведочи и о времену у коме је учињен. Избор представља својеврсно вредновање. На учни критеријуми одбира умногоне су различити од оних, уопштено

речено, ваннаучних. Избор је увек упрошћавање које собом носи ризик да се на „делићу” и „исечку” прошлости гради слика о целини. Покушај увида у целину сачуваних фондова један је од основних постулата историјске науке. Поједнако и захтев да историчар сам истражује и бира изворе на основу којих ће тумачити прошлост а не да неко други то чини уместо њега. Вредновање извора подразумева упућеност у њихов оквирни број, учесталост извештавања о Југославији, упутства и намере са којима су извори настали. Широки тематски круг питања везаних за мотиве и критеријуме који су коришћени приликом настанка докумената и избора онога што ће у овом тренутку бити објављено, остаје, дакле, непознаница.

Остаје и непознаница каква је природа везе између наведених докумената и темељног политичког курса САД-а према Југославији. Како је политика по својој природи „континуирана расправа” остајемо, ускраћени за много шта друго што је, такође, обликовало политичке ставове када је у питању Југославија. Конкретни интереси, који пресудно одређују сваку политику, остали су затамљени. Глобални политички курс (пре свега однос са СССР-ом) у који је, свакако, уклапана политика према малој земљи каква је Југославија, присутан је само у обрисима. Утицај јавности, јер политика није „подручје истине” већ мњења, такође се не види. Процес доношења одлука је уско повезан са потребом да наведени документи настану. Треба тек темељно изучити какве „последнице” у сфери политике наведене „анализе” и „процене” производе, да ли и у којој мери усмеравају или правдају политику која се води. Остаје и непознаница на каквим се све изворима темеље сачињене „анализе” и „процене”. Када и они постану доступни, истраживачи ће, са више сигурности, моћи да одговоре на, данас, бројна отворена питања. Међу њима и на питања о изворима, бројности и поузданости прибраних информација, сферама „интересовања” специјализованих служби, начинима на које институције „производе” и „пласирају” разноврсне облике политичког мишљења и историјске свести, „видљивости” појава и процеса, учесталости и прецизности информисања, разлозима који су пресудно доприносили при одабиру тренутка за „актуелизацију” сабраних података, спектру мотива доминантних приликом њихове селекције и „уграђивања” у политику.

Документи о којима говоримо, или макар један њихов део, настали су са циљем да се преиспита међународна и унутрашња позиција Југославије у „садашњости и будућности” и „процене” вероватни ефекти могућег курса САД-а у акцији која се на ту земљу односи. Документи јасно говоре о дефинисању циљева, али не и о трагањима за начелима и начинима да се они остваре. Чврсто везани за стварност, они, суштински, граде политику на темељу будућности. Отуда остаје непознаница у којој мери аналитичари успевају да „предвиде” будућност или пак држава, њене институције и спе-

цијалне службе да је обликују и реализују у складу са пројектованим циљевима. Историјски извори неминовно повезују време у коме су настали са временом у коме су постали доступни истраживачима и постали предмет изучавања. Они тако „прелазе” својеврстан „пут кроз време” које их, додатно, потврђује. Ипак, када су у питању управо обелодањене „анализе” и „прогнозе”, тек ће будућа истраживања, која претпостављају темељнији увид у садржаје архива специјалних обавештајних служби, показати у којој су мери оне резултат рада и способности аналитичара и обавештајаца да антиципирају будућност, моћи велике силе да реализује своју политику или накнадног одбира онога што је, попут непогрешивог арбитра „време потврдило”.

* * *

Каква је историографска слика Југославије у 50-им и почетком 60-их година?

Уочљиве су две перцепције југословенске стварности. У позним 40-им и раним 50-им годинама документи превасходно говоре о спољнополитичкој позицији и међународној оријентацији Југославије. Уколико се у њима и посвећује пажња унутрашњим политичким, економским и војним питањима, то се чини у функцији сагледавања спољнополитичке стабилности земље. Сагледавање југословенске стварности током 60-их година исцрпљује се у покушајима да се спозна политичка и економска природа „југословенског експеримента”. Наведене перцепције директно су одређене природом политичких интересовања и конкретним интересима који представљају саставни део процеса доношења одлука и обликовања политике САД-а према Југославији.

У документима уочавамо констатације које нису само чињенице и вредносни судови о Југославији већ, пре свега, усвојени политички ставови. То су својеврсни „аксиоми” који се, напосто прихватају, који се више не преиспитују и на којима се темељи политика.

Сматрамо важним да наведемо неке од њих:

- Сукоб Југославије и Коминформа дефинисан је као „први иступ” из совјетског „лагера” који је ударио у срж Стаљиновог концепта совјетског проширења путем светског комунизма (1948);
- Промене које Тито исказује у спољној политици према Западу и „одмицање” од комунистичке теорије сматране су делом комунистичке тактике „маневрисања” и прагматизма који настоји да за максималну економску помоћ учини минималне политичке концесије (1949);

- Сукоб Југославије и Коминформа у сфери идеологије дефинисан је као судар интернационалног болшевизма и „националног комунизма” (1949);
- Случај Југословије за Кремљ је економски, стратешки и војни губитак али и више од тога – „идеолошка претња” (1950);
- Већа материјална и војна помоћ Запада директно одвраћа Кремљ од војне инвазије на Југославију (1950);
- Поред свих промена Титов режим је антидемократски, диктаторски и репресивни комунистички режим (1950);
- Крајњи циљ Кремља је да елиминише Тита и његову владу, доведе режим покоран СССР-у и интегрише Југославију у лагер социјалистичких земаља (1951);
- Убилачка мржња Хрвата према Србима увек може да распрши Југославију (1952);
- Југославија се неће придружити совјетском блоку све док је Титов режим на власти (1953).

Констатације су својеврсна „полазишта” која дефинишу позицију са које се анализира југословенска стварност и изричу процене о развоју у будућности. У средишту интересовања су догађаји од суштинског значаја који, посматрани у низу, дефинишу процесе који воде будућности. Анализе су селективне и усмерене само на кључна питања егзистенцијалног опстанка режима, прецизног дефинисања спољне опасности, сагледавања политичких, економских и војних потенцијала земље. Промене „на терену” узрокују доминацију краткорочних процена које су, често и оцена ситуације и упозорење да је стање крајње неизвесно. Сматрамо важним да наведемо неке од важнијих процена:

- Титов иступ из „лагера” натераће Кремљ да пронађе ефикасне инструменте контроле над својим „сателитима”, један од њих може бити и повећање „војне окупације” (1948);
- Стварањем случаја „Југославија” Кремљ ће реализовати читав низ мера које неће ићи само према Југославији (1948);
- Рано помирење Тита и Коминформа не изгледа могуће (1948);
- Тито је свестан да му Кремљ неће опростити грехе и да ће, независно од привременог обнављања веза, тражити његово рушење (1948);
- Кремљ се никада неће помирити са губитком части и порицањем његовог ауторитета до кога би дошло признањем да је Тито био и за трунку у праву (1948);

- Кремљ ће тешко наћи инструменте путем којих би дисциплиновао Тита а да то буде мање од „оружане интервенције”, на другој страни, у политици коју води, Тито ће се клонити потеза који би могли да изазову СССР да предузме такве мере (1948);
- Одлука Кремља да искористи све потенцијале у рушењу Тита и његове владе неће бити мотивисана оним што предузима Југославија већ интернационалним дешавањима (1948);
- Буџет из 1949, у коме је војска добила највеће процентуално повећање (износи око пола милијарде долара), сведочи о забринутости режима за свој опстанак (1949);
- Свест да само апсолутна покорност диктату Москве обезбеђује стабилност „лагера” додатно спутава Кремљ да иде на компромис са Титом (1949);
- Зависност од економских дотација са Запада присилиће Тита да модификује своју политику и почне да изграђује ближе односе са Западом (1949);
- Југословенска тајна полиција ће и у наредном периоду вероватно моћи да одржи унутрашњу контролу (1950);
- У Југославији остаје комунистичка дикатура са Титом на челу (1953);
- Ми верујемо да ће Југославија инсистирати на пуном чланству у НАТО-у све док је убеђена да једино тако може добити потпуну заштиту од евентуалног напада СССР-а (1953);
- Прокламовано самоуправљање биће само формално јер постојећа радничка класа, без искуства, потребног образовања и традиција, није у стању да обликује политику у производњи и руководи фабрикама (1953);
- Процес нормализације односа са СССР-ом неће променити основни политички курс Југославије заснован на политици неангажованости у војним блоковима (1955);
- Са отпочињањем процеса нормализације односа са СССР-ом све битне реформе, које су Југославију у претходним годинама приближавале Западу, биће окончане (1955).

Несумњиво да је у питању читав корпус процена и ставова, изречених веома рано, који се показао као тачан. Уочљиво је да узроци сукоба Југославије и Коминформа нису тема која занима творце докумената. Ипак, аналитичко рашчлањавање његових последица, сугерише историчару да су и они праћени са пажњом. Не можемо се отети утиску да сваку од наведених процена прати темељно опсервирање проблема. У прилог таквом закључку

иде и исцрпни економски елаборат, који веома сериозно анализира бројне аспекте југословенске економије. Међу темама које се не спомињу налазе се и оне везане за активирање свих стаљинистичких потенцијала КПЈ у обрачуна са Стаљином (хапшења, затвори, логори).

Уз процене чију је тачност потврдио сам историјски процес, у документима су уочљиве и оне које су се показале као промашаји оптерећења стереотипима.

На проценама се темеље сугестије путем којих се идентификују политички простори на којима се могу „извући” конкретне политичке користи. Сугестије одређују могуће оквире „сценарија” који је у функцији остварења конкретних политичких интереса. Понекад су дате сугестије у функцији објашњења али и оправдања политике која се води. Слободни смо да укажемо на нека од њих:

- Иступ Југославије из „лагера” је могућа претња светском комунизму и зато Тита треба подржати (1948);
- Совјетска политика провоцира антагонизам народа Источне Европе и са тим треба рачунати (1948);
- Совјетски економски притисак учинио је Југославију и Тита економски зависним од „империјалистичког Запада” и то треба искористити и приморати га да промени своју антизападну спољну политику (1949);
- Поред његове непоузданости, Тита треба одржати мерама економске и војне помоћи и на тај начин наставити притисање Кремља (1949);
- Тренутна економска криза у Југославији пружа могућност САД-у да тражи даље добити у експлоатацији југословенско-совјетског раздвајања, на корист Запада (1951);
- Уколико Запад сматра да треба да подржи Тита у његовом војном одупирању Коминформу, онда војну опрему треба испоручити пре него што до војне интервенције дође (1951);
- Стабилна Југославија, која се може укључити у америчке интересе заштите Балкана и Медитерана, у интересу је САД-а (1953);
- Треба водити рачуна о томе да би сваки покушај притиска и уцене Југославије, због нормализације односа са СССР-ом, тај процес само додатно убрзао (1955).
- Треба бити свестан да помоћ коју САД даје Југославији или њено укидање неће утицати на промену суштине политичког система у тој земљи нити на њену политику несврставања (1955).

Да ли су, на који начин и којим средствима сугестије операционализоване, документи не сведоче. Тај простор остаје историчарима да темељним истраживањима, уз „укрштање” бројних других историјских извора, досегну до одговора. Ипак, датуми које документи носе непогрешиво говоре да њихово настајање и садржај одређују конкретни „скорашњи догађаји”. Понекад су у питању биланси који настају са намером да се, након протока времена и суочавања са мноштвом догађаја, „избистре” мисли и формулишу ставови (пример је документ од 18. 11. 1948). Чешће су у питању извори чије настајање одређује драматичност ситуације (пример су учестале процене о могућој совјетско-сателитској интервенцији у Југославији током 1950. и 1951. године). Каткад се ради о папирима који настају непосредно пред састанке и конференције на којима се доносе важне одлуке (пример састанци Трипартитне комисије на којима се доносе одлуке о војној помоћи Југославији и потписују међдржавни уговори).

Учесталост опсервација говори о брзини промена, потреби да се стално преиспитују претпоставке и фактори на којима се темељи политика, настојању да посматране појаве постану докучиве. Отуда је слика Југославије исторична и у нијансама. Ипак, констатације, анализе, процене и сугестије упућене политичким центрима који доносе одлуке и обликују политику, не говоре историчарима само о југословенској стварности. Из њих се подједнако много може сазнати о томе како виталне службе једне администрације „мисле” и „раде”. Вреди напоменути да током 50-их прогнозе америчких обавештајних служби ретко када прекорачују период од шест месеци. Са пажњом се прати и региструје сваки могући заокрет или поремећај у политици, утицај економске кризе, ефекат економске помоћи, последица политичког и војног притиска, мотиви пропагандних кампања, понашање политичара који говоре о оријентацији режима.

Документи из позних 40-их сведоче да се на Југославију, у почетку, гледа као на противника, а после сукоба са Информационим бироом, као на потенцијалног савезника. Почев од 1950. године Југославија за америчке обавештајне службе више није „сателитска земља”. Југословенски режим је вреднован као једини комунистички режим у свету који није покорен Кремљу. „Крупни кораци” које је Тито направио у споразумима са Западом утицали су да се у елаборатима обавештајних служби уместо појма „односи” све чешће употребљава израз „сарадња”. Ипак, тенденција „приближавања” Западу тумачена је као покушај режима да се „сачува” и „одржи” а не као последица промене постојеће „политичке филозофије”.

У истом временском периоду од пажљивог посматрача који региструју елементе сукоба Југославије и социјалистичких земаља, сумњичавих аналитичара који на основу прибраног материјала процењује његову природу, дубину и „коначност”, америчке обавештајне службе постају загово-

рнице и, у некој мери, креатори промене политичког курса према Југославији. Истовремено, аналитичари сугеришу онима који воде политику да од Тита траже да напусти политику подржавања СССР-а у спољнополитичким питањима, повуче IV армију из околине Трста, обустави помоћ устаницима у Грчкој, оконча спор око Корушке, преоријентише се у набавци оружја ка Западу. Неповељење и критичност према политици коју води Јосип Броз Тито нескривено је и константно. При том, од првог тренутка, постоји свест да настали сукоб Југославије и социјалистичких земаља производи дугорочне последице на комунистички покрет у свету. У том контексту помоћ коју Запад пружа Југославији превасходно налази покриће у штети и непосредним губитцима које „сукоб” наноси СССР-у на економском, стратешком и идеолошком плану. У виђењима аналитичара амаричких обавештајних служби сламање мита о монолитности света социјализма, придобијање 32 југословенске дивизије у потенцијалном сукобу на Балкану, запоседање стратешког простора који брани приступ Италији, удаљује СССР од јадранских лука, штити Грчку, заокружује Бугарску и изолује Албанију „оправдавао” је подршку Јосипу Брозу Титу и поред његове неспремности да постојећи политички систем у Југославији претрпи више од „козметичке промене”.

На моменте се стиче утисак да у анализама из раних 50-их Југославија представља својеврсну експерименталну парцелу на којој своју моћ и утицај одмеравају две велике силе. У питању је „битка” за економске потенцијале, стратегијски простор, војне ефикасности, пропагандни утицај, идеолошке следбенике. Амерички аналитичари уочавају да „обарање” режима у Југославији има своју војну, политичку, економску и субверзивну димензију. Једна од тема које доминирају у раним 50-им је и питање совјетско-сателитске војне интервенције у Југославији. Промене у вредновању постојеће ситуације, од процена о војној надмоћи Југославије над суседима (1948), преко мишљења да се Југославија може одржати уз војну помоћ Запада (1950), до исцрпних анализа које прецизно одмеравају војне потенцијале сучељених страна и драматично наговештавају скору војну интервенцију СССР-а и неизбежни слом југословенске одбране (1951), нису биле формалне већ суштинске. О томе да за обавештајне службе у Вашингтону 1951. године напад на Југославију постаје „озбиљна могућност” сведочи и претресање „сценарија” могуће интервенције и могуће одбране. Учестало процењивање војних ефикасности, економских потенцијала, политичких капацитета власти, пропагандних реакција, спремности становништва да пружи отпор агресору и поведе герилски рат сведочи о озбиљности са којом је наведено питање анализирано. Беспштедност и дубину сукоба исказивале су и обостране оптужбе попут оних да се у Југославији изграђује фашизам или, опет, да политику СССР-а одликује бирократизам, руски шовинизам и империјализам. Отуда су аналитичари „извлачили” закључке да помирење

Тита и Кремља није могуће јер би признање грешке и „повратак” Југославије у „лагер”, истовремено, Јосипу Брозу вероватно одузело све „па и живот” а Кремљу ускратило дотадашњу беспоговорну послушност сателитских држава. У обавештајним центрима је процењивано да је „велика помоћ са стране” неопходна Југославији уколико се жели да она опстане. То је сматрано и приликом да се из насталог сукоба „траже даље добити” у корист Запада. Истовремено у Вашингтону је постојало убеђење да ће и Кремљ учинити све у максималном експлоатисању настале кризе на политичком, економском, војном, пропагандном плану, не само према Југославији већ и према осталим државама „лагера”. Сматрамо да процене попут оне да ће одлуку Кремља за напад на Југославију одређивати глобални однос снага у свету а не конкретни однос Москве и Београда, имају посебну историографску тежину.

Пажњу аналитичара привлачиле су и реформе политичког и економског система у Југославији са циљем да се предвиди даљи развој прилика у земљи и вреднује утицај тог развоја на спољнополитичку позицију земље. Уочавано је да је власт укинула присилну колективизацију, ублажила убрзану индустријализацију, отпочела децентрализацију државне управе, наговестила промене у сфери економије. Поздрављене су масовне амнестије политичких осуђеника. Смањење притиска на верске заједнице, слобода говора, укидање забране кратања и одласка у иностранство још су неки од елемената на основу којих се у Вашингтону закључивало да су промене значајне. Све је то доживљавано као уступак Западу. Ипак, било је јасно да промене нису битније мењале суштину система у Југославији који је и даље оцењиван као недемократски, тоталитаран и диктаторски.

Сложеност политичке ситуације пресудно је утицала на то да, често, ни добро обавештени аналитичари америчких обавештајних служби нису били у прилици да „предвиде” будући развој догађаја. Питања попут оних о могућој војној интервенцији совјетског блока на Југославију, потенцијалном наследнику Јосипа Броза Тита, судбини економских реформи или путевима „нормализације” односа са СССР-ом, стога су разматрана уз нуђење више могућих „сценарија” по којима се догађаји могу развијати.

Током 50-их америчке обавештајне службе су закључивале да у Југославији не постоји организована опозиција Јосипу Брозу. Такође, нису уочавале особу која би могла да га потисне или замени на власти и постане његов наследник. Тита су означавале основним стубом режима који у својим рукама има све полуге власти. Сматрале су га заслужним за умиривање нетрпељивости између Срба и Хрвата. Биле су сигурне да се он неће одрећи тешком муком стеченог положаја који му је омогућавао добру и самосталну преговарачку позицију између Истока и Запада. Познајући га као „тврдог” преговарача, биле су убеђене да ће процес нормализације односа са

СССР-ом имати јасно лимитиране границе. Доживљавале су га као победника у сукобу са Информационим бироом који је успео да изнуди од Кремља не само признање грешака, независности и неутралности већ и Југославији „одузетог” статуса „социјалистичке земље”. Уочавале су његову бруталност, али и ретку разборитост и одмереност када су околности то захтевале. Процењивале су да одлазак (уклањање) Тита неће значити и битнију промену југословенске спољне и унутрашње политике. Све наведено било је, уз остало, и у функцији давања рационалног објашњења зашто САД и даље треба да подржава једног „комунистичког диктатора” у времену у коме воде беспоштедни крсташки рат против комунизма.

Насупрот раних 50-их, испуњених несигурношћу и страхом од могуће војне интервенције, извештаји из са почетка 60-их говоре о Југославији као економски напредној и политички стабилној земљи. Прогнозе које се тада изричу много су дугорочније. Аналитичари уочавају „значајне елементе” који разликују Југославију од других социјалистичких држава. Ипак, ретко када пропуштају да наведу да је „политичка контрола”, коју врши СКЈ, веома изражена. Они, чак и у годинама када су односи Југославије и САД-а крајње суздржани (период 1961–1963) примећују у ставовима југословенског партијског врха самосталност у вођењу политике. Југословенску „претерану опозицију” политици Запада, тих година, аналитичари у Вашингтону у већој мери везују за настојања убрзаног политичког приближавања неразвијеним земљама него за идеологију комунизма. При том констатују да свет који се рађа „обећава” сигурно тржиште за „нарастајућу југословенску привреду”.

Ипак слика Југославије није идилична. Шездесете су, за аналитичаре амаричких обавештајних служби, изразито политизоване. Стиче се утисак да, у већој мери од „разумевања” које југословенски државни врх исказује за политику СССР-а, америчке аналитичаре брине уочљива стагнација у односима које Југославија гради са САД-ом. При том је анализа југословенске спољне политике недвосмислено показивала настојање да политика стабилних односа са земљама социјалистичког блока ни на који начин не угрози већ стечене позиције са Западом. Поглед на унутрашњу политику Југославије разоткрива бројне сукобе између либералнијих и конзервативнијих делова унутар СКЈ, генерацијске сударе у којима су оштро сучељени стари партијски кадрови и млађе партијске структуре, националне сукобе изазване политичким и економским интересима републичких и покрајинских вођстава, оштре обрачуне заговорника централизоване федерације и присталица конфедералних облика уређења државне заједнице. Обавештајне службе уочавају „кохезију” у државном врху, али и пораст снаге и моћи републичких (локалних) руководстава.

Државно и партијско руководство се нашло почетком 60-их на значајном раскршћу без ваљаних путоказа куда и како кренути даље. Политика несврстаности и једно од водећих места у покрету који је растао пружали су Титу могућност да води „светску политику”, што је било у нескладу са величином земље, економским потенцијалима и унутрашњом стабилношћу. Елиминисање страха од „спољне опасности” посредно је утицало на „лабављење” федерације, „отварање” националног питања, осамостаљивање република, ново уставно правно обликовање земље. Аналитичари наглашавају да је југословенска унутрашња сцена препуна иновација, експеримената али и „константних проблема”. Међу проблемима посебно истичу националне антагонизме, економске слабости и неравномерности и политичке фракције. Природа проблема сматрана је тешко решивом. Уочавано је да економска либерализација намеће потребу за политичком либерализацијом а она, по информацијама амаричких обавештајних служби, није била могућа „док год је Тито у моћи”. Све је то утицало на то да у изрицаним прогнозама аналитичари, већ у раним 60-им, виде крај југословенске идеје и југословенског осећаја.

Документи говоре о дубокој кризи која је захватила земљу током 60-их. О кризи која је истовремено била и државна и партијска, и идејна и организациона, и политичка и економска, и друштвена и морална. Аналитичари уочавају да криза траје дуго и да у темељу потреса партију на власти, обузима државу, разара институције и друштво. Документи сведоче да је институционални развој самоуправљања иницирао успостављање економски непродуктивног система. Последице тога биле су незапосленост која досеже 10% целокупне индустријске радне снаге, инфлација, нагло заостајање појединих рејона земље, масовни одлазак најпродуктивнијег дела популације на привремени рад у иностранство, што је тумачано само као „тренутно решење проблема који ће испливати касније”. Отуда су аналитичари пред крај 60-их сугерисали да Запад хитно предузме санацију југословенске економије са циљем да се избегну и предупреду тежи политички проблеми. Истовремено, они су идентификовали „сигнале” из Београда који су говорили да се југословенској безбедности најбоље може помоћи путем „повлашћених аранжмана” у трговини, кредитима и економској сарадњи. Криза економије, оковане етатизмом, неравномерношћу (север–југ, запад–исток), анахроном привредном структуром, непродуктивношћу, подстицала је сукобе и политичке конфронтације. Општу кризу генерирала је и партија на власти (СКЈ). Евидентно да она није била у стању да подстакне развој, демократизује друштво, промени свест свога чланства, ослободи се старих метода рада, прилагоди се променама у друштву. Неконтролисана децентрализација и осамостаљивање република породила је економско „затварање”, национализам, губитак свести о потребама и инте-

ресима југословенске целине. Ипак, и поред уочавања штетних последица, цео процес децентрализације је означаван као „есенцијално обећавајући”.

Општа криза је доводила у питање опстанак државе. Аналитичари су уочавали „генералну апатију” у односу на комунизам, посебно међу млађом генерацијом која је под јаким утицајем „западних материјалних стандарда” и културе. Њихову пажњу привлачила је и све израженија појава и бујање етничких и религијских анимозитета. Један од закључака до којих су аналитичари амаричких обавештајних служби дошли је да се комунистички покрет мења посебно „под притиском национализма”. Обавештајни извори су у интернационалном престижу земље, порасту друштвеног производа (12% годишње) и личне потрошње грађана (10% годишње), специфичностима југословенског „мешовитог социјализма” који се окретао тржишту, извесним контролисаним слободама видели елементе који су режиму обезбеђивали подршку. Насупрот кризи која је са сваком годином добијала све веће размере, на „површини” је владао социјални мир, привид складних националних и републичких односа, осећај да је будућност „освојена” за дуги низ година.

Средишња личност анализа је Јосип Броз Тито. Размишљања о његовом одласку са политичке и животне сцене зачињу се већ 1951. године и у континуитету трају током педесетих и шездесетих. Несумњиво да је у питању значајна политичка фигура („јаки лидер”) која у својим рукама држи целокупну власт и чији одлазак неминовно отвара бројна питања стабилности, наслеђа, демократизације, развоја. Тито је, истовремено, сматран фактором који онемогућује политичке промене и личношћу чији ауторитет „стабилизујући делује”. Уочавано је да он изграђује институционални систем који треба да га нациви али, истовремено, и да његова воља, заинтересованост или став (одлука) имају моћ да пониште или „заобиђу” сваку формалну и законима прописану процедуру или системску меру.

Шта после Тита и ко после Тита – два су питања на која део докумената покушава да одговори. Њихово одгонетање у функцији је идентификовања проблема које у будућности треба очекивати и општег политичког курса који ће Југославија, после смене на врху, заузети. Вредно је пажње и уочавање аналитичара да од система власти, заснованог на социјалистичкој економији и монополу комунистичке партије, суштински, не треба очекивати да сам понуди политичку алтернативу. Додатну, отежавајућу околност чинили су лични сукоби и амбиције политичких вођа. У њима је уочаван један од основних генератора кризе. У „паду” Александра Ранковића аналитичари су видели не само Титов тријумф већ и победу „институција” над ауторитетом појединаца. Међу најављеним и започетим реформама њихову пажњу су посебно привлачила настојања да СКЈ дефинитивно изгуби „командну улогу” и намера да се самоуправљање уведе у сферу безбедности

путем формирања локално контролисаних и финансираних територијалних одбрана. Наоружавање аутономних регионалних оружаних формација (територијална одбрана) сматрала су потенцијалном претњом унутрашњој стабилности земље. Аналитичари су уочавали процес подмлађивања унутар партијских и државних руководстава, али су скретали пажњу да селекција кадрова не обећава да они у будућности могу постати носиоци процеса либерализације и демократизације. Процене су говориле да одлазак Јосипа Броза са животне и политичке сцене собом носи велику опасност по даљу судбину земље и представља „прави тест” за одмеравање постојећег система. Борба за Титово наслеђе сматрана је оним процесом који ће не само уздрмати већ довести у питање даље функционисање Југославије. Тим пре што је постојало сазнање да се унутар СКЈ, током 60-их, „кристализовала” значајна опозиција Титовој унутрашњој политици. У анализама су се, отуда, појављивала два сценарија: неповољни – који би Југославију вратио у загрљај Кремља у случају да превагу однесу „конзервативне снаге” и повољни – који би водио даљој либерализацији система у односу на ону коју је изграђивао Тито под условом да у унутарпартијском сукобу победу извојују „прогресивни” елементи. Америчке обавештајне службе су крајем 60-их, помало стереотипно и без ваљаних образложења, партијска и државна руководства у Србији сматрале претежно „конзервативним” а у Словенији и Хрватској превасходно „напредним”. Аналитичари су предвиђали да „конзервативни елементи”, после Титове смрти, могу играти кључну деструктивну улогу. Били су мишљења да је „прогресивно-конзервативни конфликт” у Југославији најдиректније повезан са националним проблемима. Уочавали су и „сепаратистичке сентименте” који, и поред тога што изгледају ограничени (чак и код Албанаца), увек представљају претњу. Тим пре што су расположења националних мањина делом усмеравана из Софије, Тиране, Будимпеште и Москве, којима је, по мишљењу Вашингтона, сваки унутрашњи немир у Југославији „добродошао”. У том контексту амерички аналитичари су, подједнако као и током 50-их, сматрала да подршка Југославији и јачање њене унутрашње стабилности и самосталне позиције у сукобу какав је био „хладни рат”, најдиректније служи националним интересима САД-а. Ту треба уврстити и утицај који Југославија има у „комунистичким дешавањима”, као и улогу коју игра као један од лидера у покрету неангажованих земаља. Унутар света комунизма, Вашингтон је Југославију доживљавао као земљу која „буши” и „ремети” складне односе унутар „лагера”, представља пример успешне комунистичке земље која није подређена диктату Кремља и узор за режиме у Африци и Азији који своју будућност виде мимо блокова. Зато је финансијски подржавао, убеђен да ће њен утицај у будућности и даље расти.

О распаду југословенске државе, могућем грађанском рату, слому једнопартијског система, почело се размишљати тек почетком 70-их. У

складу са тим је било и убеђење да геостратешки положај земље, њене економске везе са Западом, постојећи политички курс испуњен бројним променама, припадност истом типу културе, очекивања становништва загледаног у Европу и САД недвосмислено говоре да ће национална сигурност Југославије, у будућности, зависити од енергија које је Запад спреман да уложи у њен опстанак. Међу предвиђањима које су специјализоване обавештајне службе САД-а давале била је претпоставка, како ће време показати сасвим погрешна, да у Миловану Ђиласу треба гледати политичара који ће заменити Јосипа Броза Тита.

Посматрајући Југославију аналитичари из Вашингтона готово подједнаку пажњу посвећују Совјетском Савезу и земљама социјалистичког „лагера”. Почетком 60-их констатује се да је питање приступања Југославије совјетском блоку завршено. После интервенције Варшавског пакта у Чехословачкој сагледавање могуће интервенције и у Југославији опет постаје предмет анализа. Генерално, „југословенски експеримент” који је подразумевао самосталност у односу на Москву, ослонац на сопствено искуство са комунизмом, реформе у сфери економије, децентрализацију и институција, демократизацију друштвеног живота, аналитичари су оцењивали позитивно. У том контексту на примеру Југославије, као на каквом осетљивом барометру, амерички обавештајни центри су, посредно, мерили моћ, политику и притиске Кремља. Истовремено су предвиђали да ЈНА, поред своје конзервативности, има стабилизујућу улогу у годинама које долазе. Током 60-их документи уочавају позицију Југославије у „трећем свету” и интернационални престиж који превазилази величину и стратешки значај земље. Упоредо са тим констатују да политика несврставања обећава сигурно тржиште за југословенске производе.

* * *

Документи о којима говоримо неће променити историографску слику о Југославији позних 40-их, 50-их и раних 60-их година, али ће је потврдити и, једним делом, обогатити. Сигурни смо да ће они додатно афирмисати стручно убеђење историчара да се историографска слика о прошлости једне земље мора градити на темељном изучавању међународних условљености и домаћих прилика. Мишљења смо да ће највише допринети разумевању функционисања специјалних служби САД-а и њиховом „опсервирању” другог (у овом случају Југославије). То је готово подједнако важно у тренутку када интересовања историчара за судбину Југославије и резултати до којих се долази преданим и темељним истраживањима почињу да односе превагу над црно-белим пројекцијама прошлости те државе, толико присутним у претходним деценијама.

Summary

Historical Sources and Historical Thinking (How the American Intelligence Agencies Saw Yugoslavia in 1950s and 1960s)

Key words: Yugoslavia, USA, National Intelligence Community, historical sources

The documents before us join the already published and accessible historical sources. Only through interaction with them, in permanent comparison, „cross-examining” and necessary selection will their real value be determined. The documents won’t alter the historiographical picture of Yugoslavia in the late 1940s, in 1950s and early 1960s, but they’ll confirm it and partly enrich it. In our opinion they’ll contribute most to the understanding of how the US special services functioned and „perceived” „the Other” (in this case, Yugoslavia). Their starting points, the prognosis they make and recommendations they send to political bodies explain additionally the perception of Yugoslavia and the policy of the USA toward it. This opens the opportunity to make the existing historical picture of the Yugoslav state, its foreign policy, internal conditions and policy toward the USA in the second half of 20th century more objective and richer based on this important collection of historical sources of specific origin, specific contents and with specific aims.

УДК 343.819.5(=163.41)(497.5)“1941/1945“(093.3)(049.3)
364:929 Будисављевић Д.(093.3)(049.3)

ПОГЛЕДИ Views

АКЦИЈА „ДИАНА БУДИСАВЉЕВИЋ”

Др Милан КОЉАНИН
Институт за савремену историју

О логорима Независне Државе Хрватске, посебно о њеном централном логору Јасеновац, постоји релативно богата историографија. Ипак, најмање је радова научне историографије, као и критички приређених зборника документата. Међу њима темељни значај свакако има зборник који је приредио пуковник Антун Милетић.¹ У групи мемоарских извора по својој вредности издвајају се сећања заточеника писана непосредно после догађаја, или у краћем року после њега, посебно ако се ради о образованим људима који су дуже боравили у логорима и имали прилику да виде и сазнају релативно много. По много чему овде се издвајају сећања др Николе Николића и Илије Јаковљевића.²

Када је реч о страдањима деце у усташким логорима и акцији њиховог спасавања у првом реду треба истаћи радове Драгоја Лукића. У својој последњој и најзначајнијој књизи *Bili smo deca* он је утврдио да су у НДХ у геноцидном терору страдала 60.234 детета до 14 година, од тога 42.791 (71,04%) српско дете. Он је утврдио идентитет 19.432 деце страдале у логору Јасеновац, односно мрежи логора под овим именом. Међу страдалом децом било је 11.888 (61,18%) Срба, 5.469 (28,14%) Рома, 1.911 (9,83%) Јевреја и 164 (0,85%) деце других и непознатих националности.³ У овој својој

¹ Рад је настао као део Пројекта „(Не) успешна интерација – (не) довршена модернизација: Међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1999” (Број 147039) који финансира Министарство науке Републике Србије.

Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000, str. 286–287; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945. Dokumenti*, knj. I–III, Beograd–Jasenovac, 1986, 1987.

² Dr Nikola Nikolić, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948; Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999.

³ Dragoje Lukić, *Bili su samo deca. Jasenovac – grobnica 19.432 devojčica i dečaka*, knj.1–2, Laktaši–Beograd 2000, knj. 2, стр. 4.

књизи Д. Лукић је користио и један нови, изузетно важан извор, превод дневника Диане Будисављевић.

Објављивање Дневника Диане Будисављевић⁴ има прворазредну вредност за све који истражују питања страдања у НДХ, посебно Срба и српске деце у логорима, али и за најширу јавност. Захваљујући овом дневнику сазнајемо много нових чињеница о једној од највећих хуманитарних акција на територији Југославије током Другог светског рата, односно једној од највећих акција такве врсте у европским размерама. Њен иницијатор била је Диана Будисављевић, супруга угледног хирурга др Јулија Будисављевића, шефа Хируршке клинике Медицинског факултета у Загребу, једног од малобројних загребачких Срба који су поштеђени протеривања, пљачке или убијања после проглашења усташке државе. Његова супруга Диана, била је пореклом Аустријанка из породице Обексер (Obeser) из Инзбрука, што је имало посебан значај за успех акције спасавања. О тој акцији она је водила дневник на немачком језику од друге половине октобра 1941. до 1. октобра 1945. Превод дневника са немачког на хрватски језик извршила је њена унука Силвија Сабо, која је за ово издање уступила и обимну документацију чији факсимили су штампани у Прилозима (стр. 175–259). Ових 80 прилога из личне архиве Д. Будисављевић у значајној мери допуњавају текст самог дневника (стр. 13–171). На крају књиге налазе се Биографија Диане Будисављевић на хрватском и немачком (стр. 261–264), Извод из дневника „Акција Диана Будисављевић” на немачком (стр. 265–283), резиме на енглеском и регистри.

Треба честитати приређивачима и издавачима што су предали јавности један по много чему изузетан историјски извор чије публикување је планирано још почетком деведесетих година.⁵ У Предговору (стр. 7–9) уредник издања Јосип Колановић је истакао вредност дневника износећи основне податке о његовом садржају и објављивању, истина не и податак о првом покушају објављивања који је навео Д. Лукић. Нажалост, издавач је одустао од првобитне намере да текст дневника штампа и у оригиналу. То је донекле надомештено објављивањем извода из дневника на крају књиге, мада се не види ко је и по ком критеријуму извршио такав избор. У ово издање уложен је велики труд, али ипак треба изнети и неке примедбе. Оне се првенствено односе на Предговор у којем нису изнете неке битне чињенице, пре свега у вези са идентитетом заточеника и околностима под којима су они интернирани у логоре.

⁴ *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, priredila za štampu Silvija Szabo, Hrvatski državni arhiv, Spomen-područje Jasenovac, Zagreb, 2003, str. 306.

⁵ Први подаци о припреми дневника за штампу објављени су у књизи: D. Lukića *Bili su samo deca*, I, str. 99, паромена 74. Овде је наведено да је дневник припреман за штампу у Националном парку „Козара“ у Приједору и Спомен-подручју Јасеновац, али до тога није дошло због ратних сукоба 1992.

У Предговору је задржана терминологија из дневника у којем се за Србе користи термин „православни” или „православци”. То је разумљиво за време и околности под којима је дневник настао, али остаје нејасно зашто се ни преко 60 година касније не може рећи да је реч о српским женама и деци. Иако се у неким напоменама помиње српски идентитет заточеника, у осталим случајевима, чак и тамо где је у извору јасно назначено да је реч о Србима (прилог 64; стр. 237–239), приређивачи су навели да је реч о „православној деци”. То се понавља и у Биографији Диане Будисављевић на крају књиге (стр. 261). Оваква идентификација жртава није историјски тачна. Тим пре што се из самог дневника и његових прилога види да је велики број заточеника већ био присилно покатоличен тако да је јасно да су они били интернирани у логоре због своје српске националности, а не зато што су православне вере.

О околностима интернирања Колановић је навео следеће: „Та су дјеца била доведена у акцијама протјеривања и исељавања читавих села на Кордуну, затим дјеца која су након ратних операција, посебно прије офензиве на Козари (козарачка дјеца), *липањ–српањ* 1942. била доведена у логоре” (стр. 7–8). При томе се не види ко је вршио те акције, против кога, шта се десило са мушким члановима породица чије жене и деца су интернирани у логоре. Занемарујући обимну историографију, међу њима и дела наведена у овом издању као литература (стр. 301–302), као и оно што се може прочитати у самом дневнику, Колановић је пропустио да наведе да је реч о војним операцијама хрватских оружаних формација (домобранских и усташких) против партизанских снага, али и целокупног српског становништва на устаничким подручјима.

Стратешки циљ усташке Велике Хрватске, пропагиран још пре њеног стварања, а нарочито после, био је потпуно уништење целокупног српског становништва, односно једне трећине целокупног становништва сопствене државе. Треба имати на уму да чак ни нацистичка Немачка, осим у случају „коначног решења јеврејског питања”, није себи поставила такве циљеве. Масовно убијање Срба отпочело је већ крајем априла 1941. и убрзо се претворило у систематско уништавање целокупног српског становништва, поготово у граничним подручјима и тамо где су они представљали компактну масу, као у Хецеговини, источној Босни и подручју бивше Војне Крајине (Лика, Кордун и Банија).⁶ У лето исте године то је изазвало широки устанички талас који је обухватио готово све крајеве насељене Србима, у чијем организовању ће значајну, често и пресудну улогу имати чланови Комунистичке партије Југославије. Геноцидни циљ НДХ је оствариван и протеривањем и насилним покатоличавањем, које је најчешће било само

⁶ О остваривању геноцидне стратегије НДХ у Лици види изузетно вредну монографију др Gojka Vezmara *Ustaško-okupatorski zločini u Lici 1941–1945*, Beograd, 2004.

увод у физичко уништавање. Оно је спровођено и у склопу војних операција које су хрватске снаге изводиле самостално или заједно са немачким снагама. Током тих операција цели простор био би потпуно опустошен, насеља опљачкана и спаљена, српско становништво убијено на лицу места или интернирано у логоре где су убрзо већином убијани.

У данашњој хрватској историографији ови злочини се везују за деловање усташа, и не приказују се као остваривање геноцидног државног програма. У радовима о војсци НДХ (домобранима) нема готово ни речи о њеном учешћу у злочинима. При томе се прихвата терминологија саме ове државе па се устанак доследно назива *побуном*, а његови учесници *побуњеницима*. То је у складу са једним од аксиома хрватске историографије да се НДХ сасвим легитимно бранила од побуне, при чему су, истина, почињени и неки злочини, али само као одговор на злочине *побуњеника*.⁷

До пролећа 1942. потпуно је уходан механизам масовног интернирања и убијања свих национално, верски и расно *непоћудних* категорија становништва у НДХ, односно Срба, Јевреја и Рома, као и политичких противника без обзира на порекло, а донети су и закони којима је та пракса добила и „легалну“ санкцију.⁸ Средиште тог репресивног апарата био је логор смрти у Јасеновцу са целом мрежом мањих логора у околним српским селима чији су становници већином убијени. Уочи хрватске војне операције на Кордуну, 27. априла 1942. Главни стан хрватског вође (поглавника) Анте Павелића упутио је допис заповедницима војске, усташа, полиције и жандармерије да „Сабирни и радни логор Јасеновац може примити неограничен број заточеника”.⁹ Већ 1. маја исте године заповедник усташких војних снага, пуковник Томислав Сертић тражио је од свих јединица „да све комунисте до којих се дође пригодном чишћења извјесног подручја у којем се врши оружана дјелатност одпреми у сабирни логор Јасеновац”. Наредног дана, шеф генералштаба хрватске војске генерал-поручник витез Владимир Лакса (Лаха) упутио је истоветно наређење свим војним окружима и јединицама.¹⁰ То је значило да убудуће све војне и полицијске власти треба своје заточенике да шаљу у Јасеновац, без обзира на број. Заиста, и поред великог прилива заточеника, нарочито у лето 1942, показало се да је логор смрти у Јасеновцу оспособљен за уништење великог броја људи, који најчешће нису ни пописивани него су одмах одвођени на егзекуцију.¹¹

⁷ Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Zagreb, 2003, passim.

⁸ M. Koljanin, „Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske“, *Jasenovac, sistem ustaških logora smrti*, Saopštenja sa okruglog stola održanog u Beogradu 23. IV 1996, Beograd, 1997, str. 11–30.

⁹ A. Miletić, *n. d.*, I, стр. 269–270.

¹⁰ Архив Војноисторијског института, Београд, фонд НДХ, к-113, рег. бр. 10/20-1, исто, к-69, рег. бр. 8/1-2.

¹¹ A. Miletić, *n. d.*, N. Nikolić, *Jasenovački logor, n. d.*

Логор Јасеновац, као и његови узори, немачки концентрациони логори, имао је и своју економску функцију тако да је више стотина заточеника радило у занатским радионицама и полуиндустријским постројењима. Ипак, логор је пре свега деловао као логор смрти, логор уништења (*Vernichtungslager*) Срба, Јевреја и Рома (не и Ромамуслимана) и политички непожељних без обзира на порекло. И сам рад заточеника, пре свега на изградњи насипа и у логорској циглани, служио је њиховом физичком уништавању. Стога овај логор никако не би могли назвати и радним логором како се то чини у савременој хрватској историографији.¹²

Хрватски државни органи су имали пуну слободу у спровођењу геноцидне политике, а немачки представници (осим у пропагандне сврхе) нису имали приступ у логор Јасеновац. Ипак, због масовног српског устанка и стварања снажног партизанског покрета, немачки фактори су крајем 1941. утицали да НДХ унеколико модификује своју стратегију према Србима, мада она није изгубила своју геноцидну суштину до последњих дана постојања усташке државе маја 1945. Немачки притисак је вероватно био пресудан да мала група српских заточеника из Јасеновца, као и српске жене и деца из логора у Лоборграду буду ослобођени и пребачени у окупирану Србију. Међутим, много важнији разлог који је утицао на судбину српских заточеника у усташким логорима био је економски, односно све већа немачка глад за радном снагом.

Током марта 1942. дошло је до промене немачке политике према заробљеним устаницима и становницима на подручју војних операција у Србији и у НДХ.¹³ Осим заточеницима из немачких логора у Србији, све веће потребе за радном снагом пре свега у војној индустрији, у рудницима и на фортификацијама од пролећа 1942. делом су задовољаване и заточеницима из хрватских концентрационих логора. У другој половини априла 1942. између шефа Полиције безбедности и Службе безбедности Рајха и руководиоца свих полицијских служби у НДХ Еугена Кватерника склопљен је споразум да немачке власти преузму „политички непожељне елементе” из НДХ и да их упуте на принудни рад у Норвешку. У складу са споразумом, већ 5. маја 1942. из логора у Јасеновцу и Старој Градишки стигао је први транспорт измучених заточеника у немачки логор на Београдском сајмишту (Прихватни логор Земун) у којем је управо окончавана акција убијања Јевреја са немачког окупационог подручја у Србији.¹⁴ Следили су нови велики

¹² Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac–Zagreb, 2003.

¹³ Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992, str. 151–158.

¹⁴ Исто, str. 158–159.

транспорти заточеника, нарочито у време велике немачко-хрватске војне операције у западној Босни на планинама Козари и Просари.

Од почетка јуна 1942. део српских заточеника из логора у Старој Градишкој и Сиску, радно способни мушкарци, жене, девојке, чак и старији дечаци, упућивани су директно у Немачку и окупиране земље у радне логоре при чему су неки претходно „добровољно” потписивали радне уговоре са опуномоћеником Министарства рада Рајха.¹⁵ Пре депортовања од жена су одузета деца, чак и ако се радило о сасвим малим бебама. Тако је почетком лета 1942. у усташким логорима, интернирано више хиљада српске деце одвојене од родитеља, међу којом је убрзо завладао помор од глади и болести. Потпуно уништење ових малих заточеника спречила је акција спасавања којој је посвећен највећи део дневника Диане Будисављевић.

Посебна вредност овог дневника као историјског извора је у томе што су у њему бележени догађаји готово свакодневно, односно непосредно пошто су се десили. У њему се налазе бројне до сада непознате чињенице, али и запажања и коментари једне образоване, проницљиве и изнад свега храбре жене. Иако је била *spiritus movens* целе акције, Д. Будисављевић никада није пропустила да истакне значај и улогу својих сарадника и свих других који су учествовали у акцији или су је помагали, уколико нису тражили да остану анонимни. Забележила је и неке чињенице које су јој вероватно наносиле бол, али су биле битне за слику целе акције. Њене белешке су највећим делом резултат сопствених сазнања, јер је она сама била веома ангажована и трудила се да буде свуда где је то неопходно за успех акције. И други записи у дневнику су најчешће засновани на сасвим веродостојним информацијама, које су касније потврђиване.

Кратке, али веома садржајне забелешке у дневнику дају слику једног времена, при чему се јасно види улога појединаца, од припадника хрватског државног врха, римокатоличке хијерархије, представника немачких војних и цивилних установа, Хрватског и Међународног Црвеног крста, хрватских министарстава, здравствених и хуманитарних установа, српских „представника”, као и „малих”, хуманих људи спремних да помогну. Није мали био број оних чије је понашање било за осуду, а међу њима су, нажалост, били неки хрватски лекари. Њене забелешке изванредно се допуњавају са изворима друге врсте, пре свега документарним, али пружају и много више. Иако у дневнику има мноштво података, његов садржај се не своди на сувопарно набрајање чињеница. Дневник је изнад свега написан језиком особе потпуно предане свом хуманом задатку, то је језик снажних емоција које Д. Будисављевић није ни покушавала да сакрије. Иако је била свесна опасности којима је својим ангажовањем изложила себе и своју породицу,

¹⁵ Исто, стр. 160. Видети и: Hubert Feichtlbauer, 1938–1945. *Forced Labor in Austria*, Vienna, 2005.

одлучила је да сама преузме сав ризик. „Полазила сам од стајалишта да мој живот није вреднији од живота недужно прогањаних и ако сам у могућности другима помоћи, притом сам у првом реду мислила на дјецу, мој је живот био тако богат да морам примати догађаје онаквима какви ће бити” (стр. 32).

Дневник Д. Будисављевић недвосмислено потврђује да је њена улога у отпочињању и спровођењу акције спасавања била много већа него што је то доскора представљано у историографији. Кључна улога у тој акцији најчешће је давана загребачким комунистима и активистима Народноослободилачког покрета, пре свега професору Камилу Бреслеру.¹⁶ Тек је Д. Лукић, у поменутој књизи, у много већој мери него до тада истакао њену улогу у спасавању деце. Према забелешкама у дневнику нема сумње да је иницијатор акције спасавања из логора још крајем октобра 1941. била управо Д. Будисављевић. Она се упознала са К. Бреслером тек 20. фебруара 1942. поводом смештаја српске деце пуштене из логора у Лобор-граду. Тада се и он свесрдно укључио у акцију претходно добивши одобрење свог надређеног, министра удружбе (социјалног старања) Ловре Сушића. Иначе, у дневнику је верно приказан изузетан Бреслеров допринос акцији, као и свих других који су се ангажовали на спасавању деце.

И сам К. Бреслер је допринео неодговарајућем тумачењу тока акције спасавања. У својој изјави пред Земалском комисијом за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1945. није поменуо неке битне чињенице о ангажовању Д. Будисављевић, што је касније донекле исправио.¹⁷ На основу записа у дневнику јасно је да су вести о страдању деце са Кордуна, а затим и са Козаре, прво стигле до Д. Будисављевић, која је затим преко немачких представника издејствовала дозволу за спасавање деце из логора.¹⁸ То је свакако било кључно за почетак велике акције спасавања деце из усташких логора у лето 1942. Ипак, за потпун одговор на питање ко је донео

¹⁶ А. Miletić, *n. d.*, III, стр. 715.

¹⁷ Ćiril Petešić, *Dječji dom Jastrebarsko. Dokumenti (1939–1947.)*, Zagreb, 1990, dokument br. 8, стр. 103–105. Према изјави К. Бреслера 1945, иницијатор акције је био делегат Међународног Црвеног крста у Загребу др. Ширмер, а Д. Будисављевић се у акцију спасавања укључила маја 1942. Друкчију верзију К. Бреслер је изнео у сећању 1947. Тада је навео да се у рано лето 1942. упознао са Дианом Будисављевић и од ње сазнао за страдање око 10 хиљада деце у у логорима од Јасеновца до Старе Градишке (С. Petešić, *n. d.*, dokument br. 10, стр. 111–112). Тек у својој изјави из 1951. К. Бреслер је навео да је Д. Будисављевић била прва која је 1941. почела потајну акцију помоћи интернираним женама и деци и да га је она у јуну 1942. обавестила о великом броју деце у логорима која су у грозном стању (D. Lukić, *Bili su samo deca*, I, стр. 94–95).

¹⁸ Ћ. Петешкић је прихватио као веродостојно сећање др Николе Николића да је сестра Моника Штампалија из Јастребарског прва пренела вести о страдањима деце у логору Стара Градишка активистима Народноослободилачке борбе у Загребу, односно К. Бреслеру (С. Petešić, *n. d.*, стр. 15–20. Овакво тумачење прихватио је и Д. Лукић (*Bili su samo deca*, I, стр. 94). Сам Бреслер о томе даје две верзије (видети претходну напомену).

коначну одлуку о томе да се акција дозволи, потребна су нова истраживања. Ипак, на основу дневника може да се закључи да је одлуку донео неко од највиших немачких представника у НДХ или у команди за Југоисток ко је затим извршио притисак на хрватски државни врх, вероватно на самог Павелића. То је, истовремено, било у складу са променама у хрватској политици према Србима од почетка 1942, која је такође била резултат немачког притиска. Без немачког притиска, српска деца би свакако остала у усташким логорима, где би била убијена или остављена да помру од глади и болести. Дневник не оставља дилему у том погледу, јер сведочи не само о ужасном поступку са децом него и о великом отпору са којим су командант свих усташких логора Лубурић и одговорни министар (Л. Сушић) примили одлуку о пуштању деце.

* * *

Рад на помоћи и спасавању српских жена и деце из логора Д. Будисављевић је започела у другој половини октобра 1941. када је сазнала за велику акцију помоћи коју је Јеврејска општина у Загребу организовала за своје заточене чланове. Добила је обавештење да су у логору у Лоборграду са Јеврејкама заточене и Српкиње са децом, да су скоро без хране и слобо обучени и да њима нико не помаже. Дубоко потресена, одлучила је да учини све да организује помоћ. Иако први предлози женама из „православних кругова” да се ангажују нису дали резултате, то се убрзо променило. Посредовањем њеног мужа, др Јулија Будисављевића, у организовању акције придружили су јој се архитекта Марко Видаковић и Ђуро Вукосављевић. Као почетак акције у дневнику је назначен 27. октобар 1941. „У међувремену се међу до тада врло заплашеним православцима, врло брзо прочуло да је ипак могуће пружити помоћ и невјероватном брзином је започело прикупљање одеће” (стр. 15). Са своје две кћери, Јелком и Илзе, и њиховим пријатељицама у свом породичном стану Д. Будисављевић је шила дечју одећу и паковала је за слање у логор. Истовремено, прикупљан је и новац, али су дароватељи тражили да остану анонимни у страху од прогона. Спакована одећа и храна слати су у логор преко Јеврејске општине почевши од 6. новембра 1941. Нажалост, испоставило се да је највећи део ствари опљачкао командант логора фолксдојчер Карл Хегер. Касније су сазнали и за друге злоупотребе са храном и одећом коју су слали у логор али која није стизала онима којима је намењена (стр. 49).

Покушај Д. Будисављевић да помогне заточеницима преко протестантског бискупа Попа био је неуспешан. Прва посета надбискупу Степинцу била је без икаквих резултата јер је он тврдио да нема никакав утицај на владу. Ипак, од министра унутрашњих послова Андрије Артуковића

добила је усмену дозволу за рад на помоћи, али је то мало вредело код усташких органа. Није успела да обезбеди ни сарадњу директора Хрватског Црвеног крста. Ипак, од овог сусрета било је користи јер ју је упутио на професора Камила Бреслера, руководиоца одсека за бригу о породици и деци у Министарству социјалног старања, који ће дати неоцењив допринос акцији спасавања. Осим њега, из овог министарства се убрзо у акцији ангажовала и група медицинских сестара и службеница, а ширио се и круг помоћника из редова загребачких Срба. Велику помоћ у акцији пружили су и појединци из Министарства здравља и из здравствених установа у Загребу. Од велике помоћи били су и представници илегалног Словеначког Црвеног крста, посебно приликом проласка великих транспорта српских заточеника упућиваних на присилни рад у Рајх. Осим Србима, група око Д. Будисављевић помагала је и другим заточеницама логора у Лобор-граду које нису примале помоћ. Слали су помоћ и групи католикиња, односно Хрватица, које су у Лобор-граду интерниране као комунисткиње (стр. 29–30). И касније је акција помагала и другима, пре свега деци, без обзира на националност.

Акција помоћи била је фактички илегална све до 27. фебруара 1942. када је Д. Будисављевић од Јеврејског одсека Усташке полиције добила дозволу да може „у заједници са Жидовском богоштовном опћином сакупљати храну, као и одјевне предмете, те исте упућивати у сабирне логоре за тамо се налазеће се заточенике православне вјероисповјести” (прилог 8; стр. 179). Како су се остали њени сарадници Срби бојали прогона, а ни њен муж није био сагласан са наставком акције, Д. Будисављевић је целокупну одговорност преузела на своје име и на свој ризик (стр. 32). Мрежа хуманих људи непрекидно се ширила, а посебно су пожртвоване биле добровољне болничарке и сестре Црвеног крста, међу њима и Драгица Хабазин. Први успех било је преузимање групе српске деце и девојака из логора у Лобор-граду 28. марта 1942, који су затим смештени у Заводу за глувонемице у Загребу, чему су следила и нова пуштања Срба из овог логора.

Акција је наилазила на сталне тешкоће и препреке, а стални проблем био је тај што није имала службени наслов и није се могла обраћати државним органима. Стога је прво деловала преко Јеврејске општине, а касније преко католичке хуманитарне установе Каритас. И неки од оних који су могли да помогну или су помоћ обећавали нису ништа учинили. Међу њима био је и Саво Бесаровић, који је почетком 1942. именован као представник *православаца* у Хрватски сабор, а касније постао и министар. Никакву помоћ није пружио ни новоименовани поп Хрватске православне цркве проглашене почетком априла 1942. у Загребу.

Почетком априла 1942. од војног лекара др Бранка Кесића Д. Будисављевић је сазнала о „великом невољама дјече без родитеља на Кордуну.

Мој муж му набавља маст против свраба коју је већ тешко добити. Др. Кесић приповједа о иселјавању читавих села” (стр. 41). Из Глине је 23. маја 1942. стигло обавештење о прогонима на Кордуну, као и писмо др Кесића о хапшењу свих, мушкараца, жена и деце, који се депортују вагонима у непознатом правцу (стр. 53; прилог 28, стр. 200–201). Да би добила помоћ прогоњеној деци, она се поново обратила надбискупу Степинцу, али је он и даље био врло уздржан. „Испричао ми је да је због стана једне Жидовке био код неког министра. Тај му је обећао да ће жена моћи остати у стану, а сад ју се успркос томе намјерава из стана избацити. Кажем да сам дошла тражити да спаси један народ, а он ми прича о неком стану” (стр. 54). Иако је надбискуп коначно обећао да ће се заузети, показало се да је давао само празна обећања. И поред свега, одлучили су да учине све за спас деце.

Почетком јуна 1942. кроз Загреб су почели да пролазе транспорти заточеника из логора у Старој Градишки, упућивани на рад у Немачку. Акција је успела да за део заточеника купи порције за храну које су им уручене преко Црвеног крста. Од руководиоца транспорта Хекера (Hacker), представника немачког Министарства за ангажовање радне снаге (Deutsches Ministerium fuer Arbeitsbeschaffung), Д. Будисављевић је сазнала да су у неким транспортима биле жене и деца. Он јој је дозволио да разговара са женама које су јој рекле да долазе из логора у Старој Градишки и да „тамо има још много дјеце, многа су без родитеља, мајке су им одведене већ са пријашњим транспортима или су умрле. Нека ослободим ту дјецу. Сматрају да има више од тисућу дјеце” (стр. 58). Било је јасно да се ради о деци прогнаној са Кордуна и других подручја. Замолила је Хекера да јој помогне да извуче децу из логора, а он је обећао да ће се распитати преко својих службеника у логору који организују „пријем радника”. Касније је сазнала да су усташе одузимале децу од мајки у логору, а да би то лакше спровели, лагали су их да ће бити смештена у загребачке дечје домове. У ствари, деца су остављена у логору да тамо умру (стр. 61).

Хекер је одржао обећање и упознао Д. Будисављевић са капетаном Вермахта Албертом фон Коцијаном (Albert von Kotzian), који је обећао помоћ. Нешто касније се ангажовао и мајор Кне (Knehe) из фелдкомандантуре, који се „јакo заузимао за прогоњене православце” (стр. 65–66). Током свог првог разговора са немачким представницима она је прво морала да им објасни да не долази у име Црвеног крста: „Рекла сам да се Црвени криж уопће не брине за православу дјецу, да сам започела потпуно приватну акцију помоћи и да моји сурадници и ја желимо помоћи прогоњеној дјечи.” (стр. 58–59). Показало се да је Д. Будисављевић била у праву када се обратила немачким војним представницима за интервенцију, а посебно важно било је ангажовање капетана Фон Коцијана и због његових личних веза. Коцијан је познавао заповедника хрватске војске Славка Кватерника, који га је упутио

на свог сина, Еугена Кватерника, првог човека свих полицијских служби у НДХ. У јеку масовног интернирања Срба са простора Козаре, 7. јула 1942, Д. Будисављевић је добила обавештење да је Е. Кватерник дао дозволу за преузимање деце из концентрационих логора (стр. 68).

У међувремену, испоставило се да је Рајху потребна само здрава радна снага, тако да су из Марибора враћани транспорти са болесним заточеницима. Хекер је имао договор са усташама да се такви транспорти врате у логор мада је знао да то за њих значи сигурну смрт. Уочи враћања првог транспорта, 14. јуна 1942, он је понудио Д. Будисављевић да се заузме да се тих 350 особа (220 деце, 124 жене и 6 мушкараца) не враћају у логор него да се предају њој. Иако још није знала како ће их збринути, она је одмах одговорила да прихвата понуду. ”То је био најљепши дар који сам у животу добила – могућност да људе спасим од сигурне смрти” (стр. 62). Међутим, убрзо су следили и нови транспорти враћених болесних заточеника.

Када је враћен први транспорт болесних, Завод за глувонеме је поново изашао у сусрет акцији и прихватио сву децу. За смештај одраслих добијена је дворана Хрватског књижевног друштва Св. Јеронима, док су болесни смештени по болницама. Д. Будисављевић је 16. јуна 1942. и по трећи пут отишла надбискупу Степинцу да моли за помоћ. Овај пут надбискуп је позвао директора католичке хуманитарне организације Каритас Думића и са њим се саветовао о помоћи (стр. 63). Нешто касније Каритас је одиграо главну улогу у смештају спасене деце. Следили су нови транспорти заточеника за Немачку, али у њима више није било деце испод 15 година јер су она сва одузимана од мајки и остављана у логору. Можемо да претпоставимо да је то био резултат немачке интервенције и примедби на „квалитет” добијене радне снаге, али је то, уједно, значило да у усташким логорима остају сва српска деца испод 15 година. Многи од њих неће живи дочекати почетак акције спасавања.

Већ два дана по добијању дозволе од Е. Кватерника, 9. јула 1942. Д. Будисављевић је са представником Црвеног крста Брозом и десетак медицинских сестара отпутовала у логор Стара Градишка. Ту су имали непријатне сусрете са заповедником свих логора НДХ Вјекославом Лубурићем. У свом дневнику Д. Будисављевић је оставила потресно сведочанство о призорима ужаса у логору у којем су деца масовно умирала. Иако је Лубурић дозволио да у транспорт уђу само здрава и јака деца, лекар-логораш (др Буки Конорти) брзо је схватио да се ради о великој акцији спасавања па је за здраве проглашавао и болесну децу. Усто, Броз је одлучио да се поведе свако дете коме се некако може помоћи. „Учињен је избор. Дјеца су постављена на ноге и оно које се још некако могло држати, било је предвиђено за транспорт. Дјеца која су се рушила, која више нису имала ни мало снаге, морала су остати. И стварно је већина тих јадних бића умрла

још тијеком дана” (стр. 71). Од жена које су у великом транспорту тек пре два дана дотеране са децом у логор, односно на ливаду под ведрим небом где нису добијале никакву храну, Д. Будисављевић је покушала да добије децу и убаца их у транспорт. Иако су мајке одлучно одбијале да се одвоје од деце, суочене са масовним умирањем, неке од њих су касније давале децу и молиле: „Узмите, узмите, не можемо их хранити, не можемо дозволити да умру од глади” (стр. 73).

Спасавање деце из логора није прошло без непријатности од Лубурића. „Био је бијесан што мора предати дјецу. Казао је да има довољно католичке дјеце која у Загребу расту у биједи. Нека се за њих бринемо. /.../ Онда нам је опет пријетио да само о његовој доброј вољи овиси хоће ли нас пустити из логора” (стр. 73). После изласка из логора, транспорт возом 700 изнемогле и болесне деце ка Загребу био је веома спор и мучан. Нека деца су још током пута умрла, а умирање се наставило и касније. Д. Будисављевић је покушала да обезбеди смештај за децу преко надбискупа Степинца и министра социјалног старања др Ловре Сушића, али није ништа постигла. Схватила је да је и дозвола за довођење деце дата невољко, а министар је при томе дао усмену препоруку да се доведе што више непознате деце која ће се затим одгајати у усташком духу. „Нека си помогнемо како знамо или нека дјецу оставимо у логору” (стр. 76).

Професор Бреслер је успео да добије дозволу да се за смештај деце оспособе напуштене штале италијанске војске у Јастребарском (Јаски). У оближњем дворцу је уређена болница коју су затим успешно водили дечји лекар др Бранко Драгишић и његова супруга Нина. Др Драгишић је до рата био професор Медицинског факултета у Загребу, у НДХ је као Србин отпуштен, а затим био заточен у логорима у Јасеновцу и Старој Градишки 4,5 месеца. После пуштања и опоравка, од др Будисављевића је сазнао да стижу транспорти „партизанске дјеце”. Заједно са својом супругом потпуно се посветио спасавању и лечењу деце у Загребу, а затим у Јастребарском.¹⁹ Тако је велики број деце добио релативно добар смештај и лекарску негу. К. Бреслер је био задовољан постигнутим успехом и позвао је Д. Будисављевић да са њим 27. јула 1942. обиђе Јастребарско и види како су деца смештена. Она је обећала да ће њена акција помоћи слањем пелена за најмлађу децу. Крајем новембра исте године акција је организовала шивења и набавке рубља и одеће за децу у Јастребарском (стр. 80, 110).

И записи у дневнику потврђују да се о прихватилишту за децу у Јастребарском, које се и у изворима назива „Дјечји логор”²⁰ не може говорити као о логору у уобичајеном смислу речи. Иначе, услови живота у

¹⁹ Изјава др Бранка Драгишића, 10. XII 1945, у: Џ. Петешкић, *n. d.*, стр. 96–102.

²⁰ D. Lukić *Bili su samo deca*, I, стр. 135. Ово питање углавном је разјаснио Ћ. Петешкић у поменутој књизи.

Јастребарском свакако су били бољи него у другим дејчим логорима, у Сиску, као и у Горњој Ријеци и Феричанцима где је дошло до масовног помора деце, о чему су остале белешке у дневнику (стр. 93).

Средином јула 1942. Д. Будисављевић је још два пута одлазила у логор Стара Градишка, али је само први пут успело ослобођење групе од 650 деце. Убрзо се сазнало да је део жена са децом пребачен у импровизоване логоре у селима Млака и Јабланац, где су масовно умирали. Крајем јула 1942. била је у групи под вођством представника Црвеног крста, којој је омогућено да оде у логор у Млаки, затим и у Јабланац и организује нови транспорт деце. Командант логора у Млаки био је др Карађола, а његов заменик др Довје. Њих је Д. Будисављевић назвала „бездушним лијечницима” (стр. 82) чија супротност је био др Никола Вадков из Загреба. „Он је послао сестру у Загреб како би тражила помоћ за заточене” (стр. 82). Са 850 деце стигли су у Загреб где је организован смештај у Дому за дојенчад на Јосиповцу и у Заводу за глувонеме, док су већа деца упућена у Јастребарско. И наредних дана организовани су транспорти деце из Млаке. Покушај да се део заточеника, деце и трудница, спаси из логора слањем у Србију, пропао је због забране немачког опуномоћеног команданта за Србију (генерала Паула Бадера), који је управо тада био у посети Загребу. „На тај је начин судбина тисућа дјеце и трудница била запечаћена” (стр. 93).

Већ од друге половине августа 1942. већи број најмање деце у својим домовима су прихватиле загребачке породице, једно дете је преузела и мајка К. Бреслера. На његову молбу, акција је средином августа 1942. почела да прави картотеку спасене деце за Министарство. После успеле интервенције, надбискуп Степинац је ставио на располагање Јеронимску дворану за већу децу. Касније је допустио и коришћење Стакленика у надбискупском парку, мада услови за боравак деце у њему, нарочито зими, нису били одговарајући (115). Током целе акције спасавања деце, сараднице Д. Будисављевић сложано су сарађивале са сестрама из Црвеног крста, али су се појавиле тешкоће. Црвени крст је „у међувремену био изложен великој критици због помоћи православној дјечи” (стр. 97).

Велика нада за децу појавила се када је К. Бреслер успео да издејствује код свог министра дозволу да се деца „колонишују”, односно упуте у градске и сеоске породице спремне да брину о њима. Позивајући се на ранија обећања надбискупа Степинца, Д. Будисављевић је организовала састанак са директором Каритаса Думићем и Павлом Јесихом из Католичке акције, који су одмах прихватили да се ангажују на овом послу. „Био је то почетак нове активности Каритаса. Само из Загреба је на тај начин колонизирано око 5.000 православне дјеце” (стр. 99).

Препреке у раду акцији је правио неко од кога би се то најмање очекивало, председник Хрватског Црвеног крста др Курт Хин (Huehn). С

друге стране, помоћ је стизала са потпуно неочекиваних страна. У болницу за дојенчад на Јосиповцу долазила је супруга шведског конзула у Загребу Рагнара Волина (Wohlin) и неколико сати дневно "са много самопрегора његовала јадне мале болеснике" (стр. 103). Од великих напора Д. Будисављевић је оболела, али је, само делимично опорављена, наставила са радом средином октобра 1942. Преко супруге генералног конзула Швајцарске Ирене Кестли (Koestli) покушала је да издејствује помоћ за децу, а брачни пар Кестли је преузео у свој дом једно дете. Упоредо са бригом о смештају и лечењу деце, акција је истрајно радила на њиховој идентификацији и пописивању. Током неколико месеци формирана је картотека са више од 12.000 имена.

Са неким сарадницима акције дошло је до неспоразума око прикупљања прилога који су предати Каритасу и око смештања деце у породицама по градовима и селима. „Било је случајева да су већа дјеца искориштавана и да је то пријављено Министарству или Каритасу и та су дјеца морала бити одузета" (стр. 108). Да би помогла сиромашним мајкама које су тражиле своју децу, акција је са Каритасом основала фонд Дијете к мајци. Долазак делегата Међународног Црвеног крста Јулија Шмидлина (Schmidlin) у Загреб давао је нову наду да ће што већи број деце добити помоћ, али је Д. Будисављевић добила утисак да се од њега не може ништа очекивати (стр. 123). То се убрзо и потврдило. У односу према Каритасу акција је била потпуно самостална и Д. Будисављевић није дозволила да се његов директор хвали њиховим радом (стр. 148).

Већ два дана по почетку велике војне операције немачких и хрватских снага (операције „Вајс"), 22. јануара 1943. акција је сазнала да се „много села евакуирају. Бринемо за судбину дјеце, јер смо чули да се одрасли опет одводе на рад у Њемачку" (стр. 117). К. Бреслер није успео да добије одобрење од министра па су опет покушали да делују преко капетана Коцијана. Он је убрзо известио немачког опуномоћеног генерала у Хрватској Едмунда Глеза фон Хорстенауа (Glaise von Horstenau), али то није дало никакве резултате. Наредног дана замолила је за помоћ надбискупа Степинца, који је без размишљања прихватио. „Изненадила ме та безувјетна помоћ, поготово кад се узме у обзир незаинтересираност многих некадашњих православаца за било какву помоћ дјеци" (стр. 117). Крајем марта 1943. показало се да на помоћ капетана Коцијана не може више рачунати. „Огорчен је само помисли да би њемачке трупе могле дјеци нешто учинити нажао. Но, ми располажемо сигурним информацијама да и њемачке трупе убијају дјецу" (стр. 124). Велики ударац напорима за помоћ деци било је искључење К. Бреслера из Црвеног крста и упућивање на присилни одмор. Пребацивало му се да је у вези са Д. Будисављевић и да јој преноси вести о ситуацији на терену. Са његовим наследником у Министарству акција није могла ништа

да уради. Бојећи се претреса стана и одузимања картотеке, одлучила је да је у целини препише. Преписи су сукцесивно предавани надбискупу Степинцу (стр. 126).

Преписка акције са родитељима који су тражили обавештења о својој деци временом је била све обимнија. У акцији су сазнали и да су све бројнији били случајеви хапшења жена и мушкараца који су са рада у Немачкој долазили на одсуство и тражили своју децу. Ако су имали среће, били би транспортом враћени у Немачку, али врло често опет су упућивани у концентрациони логор, односно у Јасеновац где су убијани. Преко мајора Кнеа, акција је тражила да се фабрике у Немачкој обавесте да не шаљу такве раднике на одсуство (стр. 128). Истовремено, хумани људи преузимали су у своје породице спашену и опорављену децу, а неки су прихватили и више десетина деце. Тако су Сава Петровић и Анђела Рогулић из Старе Пазове прихватили по 45 деце. Акција се ангажовала на слању пакета са храном заточеницима у Јасеновац, на отварању јавних кухиња за децу. Све су чинили да се ослободе деца из Јасеновца, али делегат Шмидлин није показао интерес за то (стр. 141).

Акција је помагала и када је то могло донети велике невоље. Д. Будисављевић је 3. новембра 1943. дала сестри Хабазин санитарски материјал за транспорте партизана упућиваних у Немачку. Упркос забрани, сестра Хабазин се у сабирном логору у Загребу бринула за Србе и заробљене партизане и за то је повремено добијала помоћ од акције. Сама Д. Будисављевић је успела да издејствује пуштање велике групе родољуба депортованих из Далмације почетком фебруара 1944. (стр. 146, 156–157). Истог месеца, због расформирања дечјег дома на Томислављевом тргу, деца су предана Каритасу да би била смештена у новооснованом дому на надбискупском добру на Брестовцу. Испоставило се да надбискупа у томе нису руководили мотиви хуманости. „Да избјегне усељавање или конфискацију, надбискуп је одлучио дио тамошње зграде уступити за дјечји дом. Дом није подупирао ни у храни ни у новчаним средствима” (стр. 159).

Са својим најближим сарадником др Видаковићем Д. Будисављевић се разишла и 3. априла 1944. и од њега преузела благајну акције. Од маја 1944. записи у дневнику све су ређи, пре свега зато што је због смањивања прилога активност акције била све мања. И дописивање са родитељима у Немачкој готово је замрло. То је омогућило Д. Будисављевић да са својом верном сарадницом госпођом Иванком Цакулом среди картотеку деце. Убрзо се показало од колике је то користи. Већ првог дана после ослобођења Загреба, 9. маја 1945. забележила је да „све више радника и припадника армије долази к мени питати за своју дјецу, јер су чули да је моја картотека најточнија” (стр. 166). Међутим, већ крајем истог месеца, двојица припадника ОЗН-е (тајне полиције) одузела су јој албуме са фотографијама деце, а

од госпође Цакуле су одузели копије картотеке коју су предале надбискупу Степинцу. По налогу Министарства социјалне политике Хрватске 28. маја 1945. од Д. Будисављевић је узета целокупна картотека деце. Револтирана, она је службенику министарства рекла и следеће: „Казала сам да ако морам картотеку предати, онда ћу му дати све. Кажем му да сам очајно увријеђена. Предајем картотеку, биљежнице за налажење непознате дјеце, регистар за фотографије и биљежницу с пописом особних ознака на дјечи” (стр. 168).

Одузимањем картотеке Д. Будисављевић и госпођи Цакули онемогућено је да раде на идентификацији великог броја деце, што су само оне могле да ураде. „Знали смо да ће сада многе мајке узалуд тражити своју дјецу. Страшно растајање у логорима, дугогодишња чежња за њима на раду у Њемачкој, а сада неће наћи своје најдраже” (стр. 168). Понуда да својим радом помогне на послу идентификовања деце, у Министарству није прихваћена. Њој није засметала предаја картотеке, јер је рачунала да ће је после ослобођења свакако предати Црвеном крсту или некој другој установи, него немогућност да се многи родитељи сједине са својом децом (стр. 169). Када јој је августа исте године понуђено да се ангажује у Црвеном крсту Загреба, одбила је како због своје аустријске народности тако и због обустављања рада на картотеци и у акцији. И поред тога, дуже време код ње су долазиле многе мајке и припадници армије да се распитују за своју децу, али их је она упућивала на Министарство. Већ је била установила да тамо картотека није више у реду јер су на њој сада радили људи који о траженој деци ништа не знају. Д. Будисављевић је престала да води дневник 1. октобра 1945, а последња белешка је од 7. фебруара 1947. када је предала извештај о раду акције уличном одбору Антифашистичког фронта жена у Загребу (стр. 171).

Због чега је нова власт тако поступила са Д. Будисављевић и зашто је улога акције спасавања која је носила њено име тако дуго остала у сенци? Објашњење може да се нађе пре свега у томе што је њено деловање било потпуно независно, односно искључиво хуманитарне природе, а она је успела да тако и остане. Међутим, такве независне личности и њихов рад тешко се уклапају у захтеве ауторитарних власти и организација. Записи у дневнику показују да је она помагала пре свега Србима, првенствено деци, јер је њима помоћ била најпотребнија. Међутим, акција је помагала или покушавала да помогне и осталој деци, док је међу одраслим помагано и онима заточеним због учешћа у Народноослободилачком покрету. Д. Будисављевић је свакако претпостављала или је чак поуздано знала да је ангажовање К. Бреслера и целог круга других особа резултат једне организоване акције иза које стоје комунисти и њихови симпатизери. Акција је радила заједно са овом организацијом на истом хуманом задатку, али сама није била „организована”. Као таква Д. Будисављевић није била „подобна”

да после рата настави своје хумано дело, и поред свих тешкоћа које су се појавиле при идентификацији деце. То намеће и питање да ли је заиста постојала воља да сва „колонизована” и на други начин прихваћена деца у хрватским породицама сазнају свој идентитет? Хумане акције на утврђивању идентитета и спајању чланова породице какву је годинама водио лист *Арена* из Загреба нису у знатнијој мери могле да замене рад упућених какви су били Д. Будисављевић и њени сарадници.

Акција је успела да очува своју независност и у односу према Римокатоличкој цркви, односно Каритасу, са којом је такође сарађивала на истом хуманом задатку. Међутим, записи у дневнику не остављају сумње у томе да је деловање РКЦ и надбискупа Степинца било изразито опортунистичко и да није било руковођено само хуманим мотивима. Њихов главни циљ био је повећање „стада” својих верника, и по цену саучествовања у државном програму уништења православног српског народа.

Иако се о акцији спасавања деце из логора НДХ доста писало и раније, тек дневник Д. Будисављевић открива неке кључне чињенице, међу њима и ону основну: изузетно лично ангажовање. Њени мотиви били су, очигледно, искључиво хумане природе. Уз остало, то је свакако била и дубока приврженост народу из којег је њен муж потицао, народу којем је било каква помоћ управо тада била најпотребнија. Д. Будисављевић је учинила највише што је могла, не само својим радо него и сведочењем о том раду.

РЕФЕРАТ СОВЈЕТСКОГ ПУКОВНИКА КТИТОРЕНКА О
РЕОРГАНИЗАЦИЈИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ

Мр Александар Животић
Институт за новију историју Србије

Непосредно по завршетку Другог светског рата на територији Југославије команде, јединице и установе Југословенске армије су прешле на мирнодопски начин рада. Посебним наређењем врховног команданта и министра одбране Јосипа Броза Тита формиране су четири армије,¹ две армијске области² и једна тенковска армија. По тој замисли 1. тенковска армија под командом генерал-лајтнанта Петра Драпшина³ је требало да обједини све оклопне и моторизоване јединице Југословенске армије. У свом саставу је имала две оклопне дивизије и две самосталне оклопне бригаде, противавионску бригаду, самосталну моторизовану бригаду, транспортну бригаду, инжињеријску бригаду, батаљон за везу, складиште тенковског материјала и централну тенковску радионицу. Напета ситуација око Трста

¹ Према тој наредби 1. армија је имала седиште у Крагујевцу и обухватала територију Србије без аутономних покрајина и лесковачког и врањског округа, 2. армија са седиштем у Загребу је обухватала Хрватску, део Босне и Херцеговине, срезове Цазин, Бихаћ, Ливно и Имотски и део Босанске крајине до Уне, као и Истру, 5. армија са седиштем у Скопљу је обухватала Македонију, Косово и Метохију, лесковачки и врањски округ, док је 6. армија са седиштем у Сарајеву обухватала остатак Босне и Херцеговине и Црну Гору (В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija. Vojnik. Oružje*, Beograd, 2006, str. 313–314).

² Разлика између армија и армијских области је била у томе што је код армија била наглашена оперативна, а код армијских области територијална функција. Формиране су 3. армијска област која је обухватала територију Војводине без Панчева и 4. армијска област која је обухватала простор Словеније. (В. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija. Vojnik. Oružje*, Beograd, 2006, str. 313–314).

³ Петар Драпшин (Турија, Нови Бечеј, 1914 – Београд 1945). Пре Другог светског рата је студирао технику. Учествовао је у Шпанском грађанском рату (1937–1939). У Другом светском рату је учествовао од 1941. године. Био је један од организатора устанка у Херцеговини. У рату је био командант дивизије, корпуса и 4. армије. После рата је био командант 1. тенковске армије. Погинуо је несрећним случајем. Народни херој. (*Vojni lek-sikon*, Beograd, 1981, str. 842).

и Горице у мају и јуну 1945. године проузроковала је првобитну потпуну концентрацију те армије на подручју Истре и Словеније.⁴

Од јуна 1945. године започело се са дислокацијом њених команди, јединица и установа у северном, јужном и централном делу земље. Том приликом команда армије са приштапским деловима, Тенковска официрска школа и Војно училиште су лоцирани у Београду, а Војно складиште тенковског материјала у Загребу, док се Централна тенковска радионица налазила у Младеновцу. Прва тенковска дивизија је имала команду и приштапске делове у Крању, оклопне бригаде у Випави и Врхници, артиљеријски пук у Илирској Бистрици и моторизовану бригаду у Домжалама. Друга тенковска дивизија је имала команду и приштапске јединице у Скопљу, оклопне бригаде у Титовом Велесу и Прилепу, артиљеријски пук у Гостивару и моторизовану бригаду у Штипу. Самостална Четврта тенковска бригада је била у Осијеку, а Шеста у Сарајеву, самостални артиљеријски пук у Славонској Пожеги, противавионска и транспортна бригада у Сремским Карловцима, а самостална моторизована бригада која је припадала Резерви Врховне команде у Нашицама.⁵

Организација, формација и намена 1. тенковске армије су замишљени веома амбициозно. Новоформирана армија није располагала довољним бројем тенкова, моторних, возила и других потребних средстава, нити је имала довољно обученог кадра, потребне ремонтне капацитете и систем снабдевања.⁶ Радило се, са једне стране, о изразу југословенске мегаломаније у погледу организовања оружане силе и одсуства реалне процене сопствених одбрамбених потреба и могућности, док је, са друге стране, то био покушај неадекватног копирања совјетских искустава из Другог светског рата.

Пошто се упознао са стањем у југословенским оклопним и моторизованим јединицама, главни совјетски војни инструктор у Југословенској армији задужен за организацију оклопних и механизованих снага⁷ пуковник Ктиторенко је сачинио посебан реферат у коме је анализирао постојеће стање и понудио нову реалнију шему будуће организације.⁸ Реферат је достављен министру одбране маршалу Јосипу Брозџу Титу и начелнику Ге-

⁴ Grupa autora, *Razvoj oružanih snaga SFRJ*, III – 2, Beograd, 1988, str. 153.

⁵ *Isto*, str. 153–154.

⁶ *Isto*, str. 154.

⁷ Тачан број совјетских војних инструктора у командама, јединицама и установама Југословенске армије после 1945. године веома је тешко утврдити. Према подацима југословенског Генералштаба из марта 1947. године у Југословенској армији се налазило на свим нивоима укупно 90 инструктора, а недостајала су још 72 (Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Политичка архива – строго поверљиво, 1947. година, фасцикла IV (СССР), документ број 1877).

⁸ Оригинал реферата пуковника Ктиторенка се чува у Војном архиву Војске Србије, Архив Југословенске народне армије, фонд ГШ – 2, кутија 3, фасцикла 3, документ 1.

нералштаба генерал-лајтнанту Арсу Јовановићу.⁹ Пуковник Ктиторенко је предлагао хитно расформирање армије и њених дивизија због географских особености потенцијалног ратишта које нису дозвољавале употребу крупнијих оклопних јединица, веома малог броја исправних тенкова, недостатка средстава везе, одсуства искуства у употреби оклопних јединица, мањка квалитетног командног кадра, слабих оперативних могућности железнице и мањка транспортних средстава. Сем тога, сматрао је да би вероватноћа вођења рата на југу и западу земље¹⁰ подразумевала парцијалну употребу оклопних снага и њихово придавање другим армијама, што би потпуно обезвредило потребу постојања команди армије, па и дивизија.¹¹

Ради превазилажења постојеће ситуације и повећања оперативних могућности југословенских оклопних и моторизованих јединица пуковник Ктиторенко је предлагао хитно укидање команде 1. тенковске армије и њених дивизија и потчињавање самосталних оклопних и моторизованих бригада Команди оклопних и моторизованих јединица, која би била потчињена директно Министарству одбране. Сем тога, предлагао је хитно организовање служби за снабдевање и техничко одржавање, стварање посебног центра за обуку кадрова и изградњу система школовања официрског кадра за потребе оклопних јединица.

⁹ Арсо Јовановић (Завала, Подгорица, 1907 – Вршац, 1948). Завршио је Нижу школу Војне академије 1928, Вишу школу Војне академије 1934, допунски течај Више школе Војне академије 1940. године и исте године започео генералштабну припрему. Током Априлског рата 1941. године успешно је командовао Бачким батаљоном на правцу Травник – Сарајево. На почетку устанка налазио се на челу Врховне команде народноослободилачких трупа Црне Горе, Боке и Санцака. Од децембра 1941. године био је начелник Врховног штаба НОВ и ПОЈ, начелник Генералштаба од марта 1945. године. Од 1946. до 1948. године се налазио на школовању у Совјетском Савезу на Војној академије „К. Е. Ворошилов”. Изјаснио се за резолуцију Информбироа и према званичној верзији погинуо приликом покушаја бекства на југословенско-румунској граници. Написао је већи број стручних радова, од којих се посебно издваја књига *Тактика пјешадијског батаљона*, Београд, 1940. године. Носилац већег броја југословенских и совјетских одликовања. (В. Иветић, *Начелници Генералштаба 1876–2000*, Београд, 2000, стр. 55–56).

¹⁰ Сви југословенски ратни планови настали између 1945. и 1948. године предвиђали су само могућност рата на западном (граница са Италијом и Аустријом) и јужном фронту (граница са Грчком). Могућност рата са земљама народне демократије (Мађарска, Румунија Бугарска, Албанија) није разматрана (Војни архив, Архив Југословенске народне армије, фонд ГШ – 2, кутија 13, фасцикла 1, документ број 2/1–17).

¹¹ Неслагања између југословенског и совјетског државног и војног врха у погледу величине, организације и намене Југословенске армије је почело још током трајања завршних ратних операција у зиму и пролеће 1945. године. Совјети су критиковали југословенско инсистирање на стварању велике оружане силе са објашњењем да толика армија није потребна с обзиром на постојање снажне Црвене армије, чији би један од послератних задатака била и одбрана совјетских савезника. (М. Ђилас, *Razgovori sa Staljinom*, Београд, 1990, стр. 74–76; Н. В. Поповић, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Београд, 1988, стр. 193–198).

Почетком 1946. године расформирана је 1. тенковска армија, а њене команде, јединице и установе потчињене новоформираној Команди тенковских и моторизованих јединица.¹² Реорганизација је изведена према замисли пуковника Ктиторенка, осим што су и даље задржане команде тенковских дивизија чије је укидање Ктиторенко предлагао. Самим тим реферат пуковника Ктиторенка експлицитно негира интенцију писца званичне едиције *Развој оружаних снага СФРЈ* да се радило о аутохтоној еволуцији доктрине употребе оклопних јединица и јасно говори о изузетно важном совјетском утицају у процесу стварања и изградње југословенских оклопних снага.¹³

¹² Група аутора, *Развој оружаних снага СФРЈ*, III – 2, Београд, 1988, стр. 155.

¹³ *Isto*, стр. 153–155.

ДОКУМЕНТ:

ВОЕННОМУ МИНИСТРУ

**Копия: НАЧАЛНИКУ ГЕНЕРАЛЬНОГО
ШТАБА ЮГОСЛАВИИ**

ДОКЛАДИВАЮ

Несомнено, для Югославии, чрезвычайно, важно иметь Танковую Армию, как морально – политический фактор, но совершенно очевидно, что дальнейшее строительство бронетанковых и механизированных войск и превращение их в реальную боевую и морально – политическую силу, встретится с целым рядом проблем государственного масштаба, решение которых превышает возможность компетенцию командования 1. Танковой Армии.

Ознакомившись с танковыми войсками Югославии, прихожу к выводу, что целесообразно на базе штаба Танковой Армии развернуть Бронетанковое и Механизированное Управление по прилагаемой принципиальной схеме Но 1.

Танковые дивизии расформировать и на базе их создать отдельные Танковые Бригады и в оперативном отношении придать, тем общевойсковым армиям, которые стоят на наиболее опасных и вероятных направлениях, действий противника и его танков.

Организационно Танковые Соединения подчинить Бронетанковому и Механизированному Управлению Югославии. Это необходимо, так как при существующем положении, Танковая Армия не в состоянии решить оперативно – тактических задач, как организационная по следующим причинам:

1. Из за особенностей театра военных действий.
2. Из за ограниченного количества танков и из за наличия только одной Танковой Армии.
3. Из за отсутствия в достаточном количестве средств связи.
4. Из за отсутствия опыта управления большими танковыми соединениями.
5. Из за недостатка танковых кадров.
6. Из за слабой оперативной возможности железных дорог.
7. Из за недостаточной обеспеченности автотранспортом.

Вероятность нападения с Северо – Запада и Юга одновременно, вынудит 1. Танковую Армию использовать не массировано, а по бригадам на

очень большом удалении друг от друга, что лишит штаба армии возможности, руководить и организовать взаимодействие внутри танковой армии и с общевойсковыми армиями.

Следовательно, роль танковой армии и ее штаба сведется к нулю вынудить Генеральный Штаб раздать танковые бригады пехотным армиям в оперативное подчинение.

КОНКРЕТНЫ ПРЕДЛОЖЕНИ

1. Танки не подлежащие ремонту, но с исправным оружием, зарыть в землю по башню на танко опасных направления, главным образом в узлах дорог.
2. Из исправных 143 танков, плюс ожидаемых из Советского Союза 65 танков, создать 5 отдельных танковых бригад и две мото – стрелковых бригады.

Бригады организационно подчинить Главному бронетанковому и Механизированному Управлению Югославии.

Две танковые бригады укомплектовать полностью, да бы они были боеспособны, а остальные частично.

3. При каждой танковой бригаде, создать школы переподготовки сержантского и рядового состава. Школы укомплектовать за счет пехотных армий из расчета, чтобы, каждая танковая бригада подготовила необходимых специалистов в 3 – 4 месяца на одну танковую бригаду. Это мероприятие позволить иметь через 4 месяца 10 танковых бригад.

Учебной базой должны быть танки Т – 34 по 5 штук на бригадную школу и как вспомогательные остальные марки танков и автомашин.

4. Под руководством Командующем Бронетанковыми Механизированными Войсками создать 3 – х – 4 – х месячных переподготовки офицерского состава из числа лучших офицеров пехотных и артиллерийских частей.

Набор на курсы сделать из расчета, чтобы через 3 – 4 месяца, можно было обеспечить офицерским составом 10 танковых Бригад.

5. Вторым мероприятием не менее важным, является создание курсов усовершенствования офицеров – танкистов получивших опыт в войне но не имеющих теоретической подготовки.
6. Недостаток в танковых частях инженерно – технического состава вынуждает пополнить части за счет инженерно – технического института (студентов старших курсов) а в последующем подготовку технического состава необходимо организовать за счет переподготовки танкистов получивших опыт в боях.
7. Необходимо установить единое планирование боевых подготовки в танковых частях.

8. Части дисциплинировать с расчетом, чтобы решить и оперативно – тактические вопросы, и вопросы удобства обучения т. е. необходимо чтобы в района дислокации имелись полигоны для стрельбы и поля для учения.
 9. Необходимо составить план вероятных вариантов действия танков и с офицерским составом изучить эти направления.
 10. Все категории офицерского состава и рядового состава имеющие опыт войны в танковых войсках, но находящихся в пехотных частях необходимо передать в распоряжение Бронетанкового и Механизированного Управления.
 11. Организацию службы ремонта, эксплуатации и снабжения танковых механизированных частей оставить принципиально в том виде, в каком она существует в настоящее время.
 12. Кроме одной имеющейся армейской мастерской по ремонту танков бронев автомобилей и автомобилей, организовать эщо такое количество мастерских по ремонту танков и автомобилей, которое могло бы обеспечить боевые действия танковых войск.
- Мастерские организовать отдельно для ремонта танков и отдельно для ремонта автомобилей и дислоцировать их с учетом вероятных оперативных направлений
13. Необходимо установить строгие нормы расхода мото – часов боевых машин, нормы расхода боеприпасов, нормы расхода горю – смазочного материала.
 14. Парковую службу организовать в соответствии с требованиями наставлений по парковой службе.
 15. Обратить серьезное внимание на складское хранение, бензина, боеприпасов и смазочных материалов.

**СОВЕТНИК БРОНЕТАНКОВОГО
И МЕХАНИЗИРОВАННОГО УПРАВЛЕНИЯ**

ПОЛКОВНИК КТИТОРЕНКО

31. июля 1945. года.

А. Д.

IN MEMORIAM

Проф. др Никола Л. Гаћеша
(1924 – 2007)

С тугом и осећањем неизмерног бола опраштамо се од драгог пријатеља, угледног професора Универзитета и истраживача историје XX века, а надасве човека којег су красиле племенитост, хуманост и људска доброта. Његов животни пут није био једноставан и лак. Рођен је у једном личком селу, Штикади, 1924. године. Основну школу и нижу гимназију похађао је у Грачацу. У вихору Другог светског рата нашао се у ослободилачком и антифашистичком покрету. Осећао је сву сложеност политичких и националних раскола који су обележили раздобље од 1941. до 1945. године и знао, имајући сензибилитет врсног историчара, да их комплексније сагледа и интерпретира. По завршетку рата, најпре је похађао учитељску школу у Осијеку, а потом, школске 1947/48. године уписао студије историје на Историјском факултету државног универзитета „Ломоносов” у Москви. Када је завршио прву годину студија, у време сукоба са Информбироом, вратио се у Југославију и наставио школовање на Београдском универзитету. У том периоду суочио се са свом драматиком наведеног сукоба и са репресијом која је примењивана према политичким неистомишљеницима. Њену суровост је и сам доживео. Тај део његове биографије испуњен је личном горчином и резигнацијом, али о њему никада није јавно говорио. Само су његови блиски пријатељи имали привилегију да са њим понекад поделе та осећања. Достојанство са којим је носио овај терет изазивало је дивљење.

Студије историје на Београдском универзитету завршио је марта 1954. године. Запослио се најпре као наставник у Основној школи „Ђура Јакшић” у Каћу (1954–1959), надамак Новог Сада. Од 1959. године радио је у угледној новосадској Гимназији „Јован Јовановић Змај”. Током шездесетих година XX века започео је да гради успешну научну каријеру. Докторску дисертацију под насловом *Аграрна реформа и колонизација у Бачкој (1918–1941)* одбранио је на Филозофском факултету у Београду 1965. године. Научна истраживања је од краја шездесетих спроводио као сарадник Института за историју Војводине (1965–1975) и Института за географију Природно-математичког факултета у Новом Саду (1975–1987), а од 1987. године и као наставник на Филозофском факултету у Новом Саду. На Одсеку и Катедри за историју радио је све до 1993. године, када је пензионисан у звању редовног професора.

У једном периоду наставничког рада на Филозофском факултету био је шеф Катедре за историју. Тиме је најнепосредније допринео развоју историјске науке и универзитетске наставе. У то време је највише дошла до изражаја његова ерудиција нарочито у менторском раду са студентима основних и последипломских студија и докторантима. Био је врстан зналац економске, нарочито аграрне историје, као и историје миграција на подручју некадашње Југославије у XIX и XX веку. Под његовим снажним утицајем стварана је и грађена нова физиономија Катедре за историју у Новом Саду и значајно је унапређен њен научни дигнитет. Својом достојанственом појавом и тактичношћу увек је стварао радну и пријатељску атмосферу. Сараднике и колеге пленио је својом благородношћу. На Одсеку и Катедри за историју сви су се сматрали његовим најблиским, „првим” пријатељима. Код њега се није могло бити „други” пријатељ. Морам да изразим своју велику срећу што сам припадао кругу његових пријатеља у којем су били и академици Славко Гавриловић и Чедомир Попов, проф. др Александар Форишковић, проф. др Ксенија Марицки Гађански, проф. др Александар Касаш и многи други. Никола Гаћеша је једноставно био „наш стрика”, како су га из поштовања сви звали.

Припадао је генерацији историчара која је југословенску прошлост у XX веку тумачила модерно и комплексно. Најдубље је понирао у социјална и економска својства историјских појава и процеса, нарочито у области економске историје и историје миграција. Нико тако комплексно није истражио аграрну историју Југославије и Војводине у XX веку, нико је тако документарно није истражио као проф. др Никола Гаћеша, те је нико као он и није могао изворније и аутентичније разумети и тумачити. Најпотпуније се то види из његове трилогије о аграрној реформи и колонизацији у Банату, Бачкој и Срему у раздобљу између два светска рата, као и у капиталном делу о аграрној реформи и колонизацији у Југославији после 1945. године и другим бројним научним радовима из области аграрне историје.

Никола Гаћеша био је посебно привржен најстаријој српској културној установи – Матици српској. Као члан Управног одбора, руководилац Рукописног одељења, сарадник Одељења друштвених наука и уредништва Зборника за историју изузетно је допринео развоју научно-истраживачке делатности у Матици. Посебно треба истаћи његово руковођење великим научно-истраживачким пројектом о историјском развоју банкарства у Војводини, чији су резултати објављени у волуминозној монографији (2002). Пуно енергије уложио је у обнављање Српског привредног друштва „Привредник” у Новом Саду почетком деведесетих година XX века, као и проучавању историје ове значајне институције, основане 1897. године у Загребу ради пружања помоћи талентованој, а сиромашној српској деци да стекну основно и стручно образовање. Од оснивања био је члан руководећег тела

„Привредника” – Патроната. „Привредникови” питомци памтиће искрену очинску бригу и пажњу коју им је посвећивао. Ваља нагласити и његову сарадњу са бројним институцијама културе и привреде, посебно са Музејом Војводине, Привредном комором Војводине и многим другим. До последњих дана свог живота доприносио је развоју историјске науке у којој је оставио дубок и неизбрисив траг.

Опраштајући се од овог великог човека наше науке и културе, бриж-ног супруга, оца и деде, остаће нам сећање на његово дело и људскост. Само тако можемо победити даљину коју смрт неумитно собом носи.

Нека је вечна слава нашем драгом Николи.

Др Ранко КОНЧАР

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

*Русские о Сербии и сербах,
Том I: Письма, статьи,
Мемуары, „Алетейя”,
Санкт-Петербург, 2006, 683 стр.*

Интензивније интересовање за радове странаца о Србији и Србима започело је у нас тек у последњој четвртини XX века. Ни тада са системом, почела су, ипак, да се објављују дела странаца. Од њихове појаве на језику оригинала до њихових српских издања делила их је временска провалија дужа од једног века (Феликс Каниц – 1985, П. А. Ровински – 1994, Г. Н. Трубецки – 1994, Мери Дарам – 1997, Албер Мале – 1999, Густав Раш – 2001). Али, без обзира на ово закашњење, као и на мотиве (професионалне, политичке или и једне и друге) – за враћање српске културне јавности далеким посматрачима Србије и Срба никада није касно. Јер, значај тих радова је непролазан са становишта слике Србије и Срба у очима Другог. Да ли је та слика статична или динамична може се закључити тек континуираним праћењем онога што су различити аутори писали у различито време. До потпуније слике и константи које формирају менталитет може довести само систем: превод би следио за преводом.

Са овог становишта, добар је пример *Имагинарног Балкана* Марије Тодорове, историчарке бугарског порекла са међународним угледом. Анализом великог броја извора (белешке дипломата, трговаца, мисионара) – Тодорова је показала етапе кроз које је пролазила западна Европа у свом откривању и размевању Балкана. Ограничавајући се на западноевропске изворе, она, наравно, није користила ниједан извор руског порекла. Независно од схватања да ли је Русија: европска, азијска или евро-азијска земља, изостављање руских извора није продуктивно са становишта ове већ култне књиге. Ти извори употпуњују слику Балкана која произлази из анализа Тодорове. Још важније је да они показују већу подударност него разлике између аутора са Запада и Истока који пишу о Србији и Србима.

Природно је, међутим, да реконструкцију слике о Србији и Србима, на основу руских извора, започну руски историчари. У Институту за славистику Руске академије наука већ више година је у току рад на пројекту *Руси о Србији и Србима*. Његов I том, у серији „Bibliotheca Serbica”, објављен је 2006. године, и садржи: писма, чланке и мемоаре 40 руских аутора. Укупан број томова зависиће од обима одабраних извора: дипломатски извештаји, агентурни извештаји и архивска грађа.

Избор извора за I том је извршио, за штампу припремио и завршни чланак написао А. Л. Шемјакин. *Коментар*, у најбољој занатској традицији руске историографије, написали су А. А. Силкин и А. Л. Шемјакин. Они садрже: нове научне информације, читаве мале биографије и историје институција и догађаја.

Хронолошки извори покривају период дужи од пола века. Писмо И. С. Аксакова, познатог публицисте, словенофила – извор којим I том почиње носи датум и ознаку места: *Петак. 8. јула 1860. г. Београд*. Том затварају успомене кнеза Г. Н. Трубецког, последњег руског посланика (1914–1917) у Србији као независној држави.

Аутори одабраних извора веома се разликују – професионално и политички: научници - слависти, дипломате, књижевници, генерали, официри, припадници словенских организација, учесници револуционарног покрета, путописци, просветитељи, пословни људи, добровољци у Српско-турском рату 1876. године – када је и дошло до првог масовнијег сусрета Срба и Руса.

Садржај извора условило је више чинилаца: специјалистичка знања аутора, дужина њиховог боравка у Србији, њихови службени и приватни суговорници у Србији, као и крајеви које су посетили. Наравно, и сврхе у које су писали. Једни су саопштавали своје прве утиске, док су други настојали да проуче појаве које су уочили и да своје закључке уопште. У ове друге спадају аутори попут П. А. Ровинског, чија су запажања о менталитету Срба издржала пробу времена. Њему уз бок стоје П. А. Кулаковски и Г. Н. Трубецки, који су земљу и људе посматрали изнутра: један као професор на Великој школи, други као дипломатски представник Русије у Србији. Луцидни Л. Д. Троцки, посматрајући босоноги и голоруки српски пук који треба да се супротстави Аустрији, наслућује не само војнички слом Србије него и оне губитке од којих ће опоравак бити тежак и неизван.

Уз све поменуте разлике, I том представља *целину*. Извори су груписани око чврсте осовине: „*менталитет српског традиционалног друштва* – његове универзалне карактеристике и *еволуција* у резултату утицаја европских идеја и институција, тј. у процесу модернизације Србије”.

Унутрашњем јединству I тома доприноси и приступ, тачније тон, 40 његових аутора. Ради се о образованим људима, светским путницима, добро упућеним у историју односа Истока и Запада, великих сила и малих народа. Њих је тешко импресионирати. Њихова симпатија према ослободилачкој борби малог словенског народа (на верској истоветности се мање инсистира) је нескривена. Али, отворене су и њихове зебње за будућност српског народа. Они узимају у обзир спољне опасности (Турска, Аустрија, Немачка). Али, указују и на опасности које долазе изнутра: нерад, неконтролисане страсти, митоманија као родно место мегаломаније.

И сам избор извора са њиховим веома акрибичним коментарима обезбеђивао би I тому пројекта *Руси о Србији и Србима* значајно место у обе историографије: и у руској и у српској. На још више место подиже га, ван сваке сумње, *завршни чланак* А. Л. Шемјакина „Традиционално друштво и изазови модернизације. Србија последње трећине XIX – почетка XX в. очима Руса”. И по обиму (стр. 629–670 I тома) и по ширини захвата – то је, заправо, студија чији резиме има карактер историјске дијагнозе.

„Комплекс сведочанстава руских савременика о Србији и Србима”, каже А. Л. Шемјакин, „који је представљен у зборнику (I том – Л. П.), омогућио је да се реконструише онај социокултурни контекст, у коме је текао процес модернизације ‘на српски начин’. Објективни поглед са стране показао је да је, без обзира на значајну државно-политичку еволуцију, српско друштво све до Првог светског рата сачувало свој традиционални карактер. Традиционалне представе о народу и власти, о колективу и личности, о ‘свом’ и ‘туђем’ прожимали су све слојеве друштва,

укључујући значајан део елите. Руски посматрачи су иза квази-демократске фасаде уочавали патријархалне навике и начине поступања – и то како у свакодневном животу тако и у политици. Из сведочанстава руских очевидаца произлази, да реални живот Србије у последњој трећини XIX и почетка XX в. ни издалека није одговарао оним формама, у које настоји да је одене низ савремених српских историчара, у жељи да своју земљу представе као сасвим формирану ‘европску државу’”.

Да би се овакав закључак могао утемељити није био довољан само рад на изворима за I том пројекта *Руси о Србији и Србима*. Биле су потребне године рада у руским, српским и архивима већине балканских земаља – као и праћење историографије на разним језицима. Тај рад је резултирао бројним чланцима и расправама А. Л. Шемјакина о историји Србије, и то у тоталу: држава, устави, идеологије, политичке странке, друштвени слојеви, политичка култура, посебно – менталитет. Његов дипломски, магистарски и докторски рад била су посвећени Николи Пашићу, као централној политичкој личности у дугом раздобљу од 1868. до 1926. године. Са оваквом спремом, А. Л. Шемјакин је и могао да покаже да се издавањем историјских извора успешно може бавити само одличан познавалац раздобља које извори покривају. За таквог историчара, рад на издавању историјских извора и јесте високо креативан рад.

О појави драгоцене књиге о којој говори овај приказ, српска културна и професионална јавност могла је сазнати из информације Љубинке Милинчић и приказа Зорислава Паунковића. Али, тек би њен превод на српски језик омогућио одјек који она заслужује.

Др Латинка ПЕРОВИЋ

Весник, Часопис за историју, музеологију и уметност Београд, Војни музеј, година LIII, број 34, 156 стр.

Војни музеј у Београду већ деценијама представља институцију од великог научног и општекултурног значаја. Основан је указом кнеза Милана Обреновића 1878. године, а први пут званично за јавност отворен у оквиру крунидбених свечаности краља Петра I Карађорђевића, 21. 9. 1904. Време је мењало његове управнике, инвентар и изложбени простор, али је установа увек опстајала, тако да ни до данас није изгубила ништа од свог научног и националног значаја.

Музеј је, у склопу својих активности, имао и значајну издавачку делатност. Почев од 1954. године издавао је *Весник војног музеја*, часопис који је у кратком временском року стекао наклоност и поверење стручне и научне јавности. Часопис је у континуитету излазио у периоду од 1954. до 1989. године, током кога су објављена 33 броја. Издавање је обустављено 1989. године, када је, због бројних проблема који су притискали друштво, приметно замрла издавачка делатност уопште. Уследио је период дуг готово петнаест година, у коме су наука и култура биле неправедно запостављене, а финансирање њихових подухвата подређено другим приоритетима.

Крајем августа 2007. године, после читавих осамнаест година изашао је и 34. број *Весника*, у потпуно новом руху и са новом редакцијом. Обновљени *Весник* је замишљен као мултидисциплинарни часопис, у коме ће се пре свега налазити

радови из области историје, музеологије и уметности. Повратак на своје место у рангу научних часописа покушаће да оствари са интернационалном редакцијом. На челу редакције налази се, у својству уредника, потпуковник мр Иван Мијатовић, а њени чланови су еминентни универзитетски професори (проф. др Сениша Мишић, проф. др Милан Јанковић, проф. др Предраг Драгојевић...) и научни сарадници (др Миле Бјелајац, др Драган Алексић, др Бојан Димитријевић, мр Небојша Ђокић из Београда и др Андреј Леонидович Шемјакин из Москве). Предвиђено је да сваки број часописа садржи, поред бројних научних радова, и прилоге и приказе. Већ на првом јавном представљању *Весника*, редакција је исказала жељу да сарађује са широким кругом истраживача, чиме је створена могућност и за афирмацију млађих сарадника.

У првом броју обновљеног издања налази се десет научних студија, шест прилога и четири приказа. Преовладавају теме које спадају у области историјске географије, војне историје и историје наоружања, музеологије и археологије, те би часопис могао лако да нађе публику и ван стручно-научних кругова. Први чланак „Заштитна систематска истраживања археолошког налазишта Калакача код Бешке” дело је Мирка Пековића, и једини је рад објављен у овом броју који се бави археолошком проблематиком. У раду су приказана систематска археолошка истраживања на овом локалитету, предузимана од 1971. до 2004. године. Уз интегрални текст су приложене фотографије локалитета и пронађених предмета, као и мапе Калакаче и мапе ископавања. Следи студија „Град Сталаћ капија Поморавља” настала заједничким напором Небојше Ђокића и Душана Рашковића. Рад се бави историјом Сталаћа, од антике до почетка XIX века, са посебним освртом на средњовековни период. Посебно је посвећена пажња локалном утврђењу, његовом стратешком значају, као и значајнијим војним операцијама вођеним у овом крају, попут похода султана Мусе. Трећи по реду је чланак „Источњачки најамници у Србији почетком XIV века”, аутора Александра Узелца. У овом раду се, ослањајући се првенствено на српске и византијске историјске изворе, третира проблематика порекла ових ратника, њихова припадност тзв. „степској култури”, миграције у ове крајеве и стављање у службу српских владара, почев од краља Милутина па све до Стефана Дечанског и цара Душана. Излаже се о њиховој улози у сукобу између Драгутина и Милутина, њиховом покрштавању и, напослетку, одласку у Византију. Рад Бранка Богдановића „Дијамантско оружје Кнеза Милана Обреновића из Војног музеја” бави се сабљом специфичне израде коју је кнез Милан добио на поклон од руске делегације током Првог српског устанка. У раду је објашњена пракса поклањања оружја савезницима и истакнутим војницима, а судбина ове сабље прати се од њеног поклањања устаничком вођи, преко бројних промена власника, губљења у музеју, до коначног поновног проналажења и уврштавања у специјалну збирку. Следи рад „Османска освајања у северној Босни 1459–1536” Јелене Мргић, у коме се детаљно и систематски излаже о самим освајањима, али и пропратним дејствима: реакцији Угарске, миграцијама становништва, увођењу у османски административни систем итд. Почиње се већ од првих дејстава османских трупа који су извршени након пада деспотовине, преко освајања читаве територије, реакције Матије Корвина, ратовања са Угарском, формирања тзв. „Краљевине Босне”, сателитске државе (1465–1476), до последњих освајања у првој половини XVI века. Нарочит осврт учињен је на превођење становништва из једног у друго крајиште и укључивање у нов административни систем. Рад Ивана Мијатовића

„Традиција, доктрина и модернизација у војној штампи Војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца” бави се војном штампом у време пре и после Првог светског рата, тадашњим издањима и чланцима. У уводном делу дат је кратак осврт на историју војне штампе у Србији, на њене почетке и прве часописе. Подаци које аутор износи наводе на закључак да је Србија, а потом и краљевина СХС имала импресивну војну штампу, јер су бројни часописи, који су се бавили проблематиком наоружања, тактике, модернизације и другим војним темама, излазили месечно, или чак недељно, у за тадашње прилике великим тиражима. У централном делу своје студије, аутор објашњава шта термини традиција, доктрина и модернизација значе у војничком систему вредности, а потом сваки од ових појмова представља кроз чланке војних часописа из овог периода. Следи чланак „Артиљеријска оруђа и минобацачи српске војске у време завршних борби за ослобођење Србије 1918”, аутора Радована Радовановића и Небојше Ђокића. Ова кратка студија из области војне историје и историје наоружања наводи типове и моделе артиљеријског оруђа коришћене у борбама 1918. године, као и њихове спецификације. Чланак „Стварање војних библиотека у Кнежевини Србији 1834–1850” аутора Љубодрага Поповића бави се питањем образовања официрског кадра у Кнежевини Србији, а у склопу тога, и учбеницима за њихово школовање и настанком библиотека. Све до средине 30-их година XIX века, официри нису били школовани, а сам чин су добијали вољом кнеза Милоша. Међутим, увидевши предност школованог официрског кадра, кнез шаље прву групу младића на школовање у Русију. Следи издвајање средстава за набавку и куповину књига (које су долазиле из Русије, Аустрије и Француске) и формирање првих војних библиотека. Такође, рад подсећа и на формирање првог војног оркестра (под Ј. Шлезингером) и стварање „музикалне” војне библиотеке. Рад Предрага Лажетића „Војни музеј и Београдска тврђава” представља историју Војног музеја у малом. Студија прати развој музеја од иницијалних идеја за оснивање, преко оснивачких аката, формирања првих збирки и првих поставки, сељења, ратних страдања, реновирања, па све до у време након Другог светског рата. Посебно се антиципирају културни и историјски значај ове установе, као и бројне потешкоће са којима је било скопчано њено функционисање. Последњи чланак објављен у 34. броју *Весника* је „Аустралијски уметници у савременим ратовима”, чији је аутор Зоја Бојић. У овом чланку се излаже о необичној пракси аустралијске војске да у склопу својих јединица на ратишта шаље и уметнике, чији је задатак да уметнички представе оно што са својим саборцима доживљавају. Ова пракса почела је још са ратовима у Кореји и Вијетнаму, а највећи део грађе настале тим путем налази се у Војном музеју у Канбери. Рад представља неке од најзначајнијих ратника-уметника аустралијске војске, а уз текст су приложене и фотографије њихових дела.

Сви научни чланци су пропраћени резимеима на енглеском језику, и обично садрже фотографије, мапе или схеме. Од шест прилога који су објављени у овом броју пет се бави музеолошком проблематиком, док један припада историјској науци. Куриозитет је да је ово први број *Весника* штампан ћирилицом. Сам часопис је богато опремљен, са фотографијама у боји високе резолуције и на квалитетном папиру. За штампање је била задужена Војна штампарија, а тираж је 700 примерака. Вредним прилозима широког тематског садржаја, *Весник* оставља утисак часописа вредног научне пажње и поверења.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Vladimir Lj. Cvetković,
Ekonomski odnosi Jugoslavije i Francuske 1918–1941,
INIS, Beograd, 2006, 344 str.

Француска је између два светска рата заузимала најзначајније место у спољној политици и одбранбеној доктрини Краљевине Југославије. Војни значај Француске и њена политичка улога у међународним односима, као једног од главних утемељивача „Версајске Европе” и заштитника успостављеног поредка били су довољан изазов да се у нашој научној историографији побуди интересовање за истраживање међусобних односа. Тежиште интересовања историчара, међутим, било је на политичким и војним односима две земље док је економска проблематика маргинално третирана, углавном у ширем контексту политичких питања и сводила се, највећим делом, на проблем отплате српских ратних дугова или анализу француског капитала у Југославији.

Књига Владимира Цветковића, која представља незнатно измењен магистарски рад одбрањен под истим насловом, по први пут у жижу интересовања ставља привредне односе двеју земаља у пуном значењу. Централни предмет истраживања је једно од најзначајнијих привредно-политичких питања – међународни економски односи – којима се обезбеђује повезивање унутрашњег привредног система с кретањима у светској привреди. Како је привреда један од најсложенијих система друштва тако да задире у све његове сфере и одлучујуће утиче на политичке, социјалне и културне токове у земљи, аутору се неминовно наметнуло мноштво проблемских захтева – од тематских до методолошких. Стога је, осим сагледавања широког спектра питања у једној сложеној теми, било неопходно и проналажење одговарајућих методолошких решења, за која нису постојали узорци у историографији. Цветковић је на овај изазов одговорио отварањем и оригиналним предметним уобличавањем одређених питања и проширивањем хронолошких граница истраживања.

Рад је конципиран у шест поглавља. Прва четири, у којима су темељно реконструисани југословенско-француски привредни односи у читавом међуратном периоду, изложена су хронолошки и представљају окосницу истраживања. Пето поглавље, *Француска предузећа у Југославији: јавни радови и инвестиције*, као самостална проблемска целина чини сатавни део истраживања и додатно га обогаћује. Хронолошки оквир рада прелази границе назначене у наслову јер се последње поглавље, у форми епилога, *Судбина француског капитала у Југославији 1946–1951*, временски протеже до 1951. године али се не удаљава од предмета задате теме већ, напротив, као епилог, представља његово заокруживање.

Истраживање се темељи на широкој изворној основи и обимној литератури. Окосницу изворне грађе представља 18 фондова и збирки, из четири београдска архива и Архива „Верослава Вељашевић” у Смедеревској Паланци и седам домаћих и пет француских корпуса објављених докумената. Дужи списак литературе указује да је аутор уложио значајан напор да темељно упозна и усвоји претходна знања о задатој теми.

Темељна фактографска реконструкција привредних односа Краљевине Југославије и Француске у једном дугом периоду бременитом бројним променама,

извршена је аналитичким разматрањем свих релевантних чинилаца који су били сатавни делови ове сложене корелације. Цветковић је изложио и критички се одредио према бројним битним питањима: тешкоћама у склапању међусобних трговинских уговора; финансијској кризи коју је изазвала флукуација југословенске валуте; структури и обиму робне размене; привреним поремећајима које је изазвала Велика економска криза.

Југословенско-француски економски односи нису обрађени као чисто билатерални, већ су, што је било неопходно за њихово целовито сагледавање, смештени у шири контекст економских и политичких збивања међуратне Европе. Посебно је значајно што аутор проицљиво сагледава бројне неекономске чиниоце, међународне и унутрашње, који су утицали на економске токове у земљи и промену међународног привредног положаја Краљевине Југославије. Међу бројним обрађеним питања су: склапање регионалног привредно-политичког савеза између Италије, Аустрије и Мађарске, познатог под називом *Римски протоколи*, уперени против Мале антанте а циљем да се потисне утицај Француске у Подунављу. Аутор вреднује последице овог споразума по југословенску спољну трговину, али и дугорочне политичке импликације. Наглашава катастрофалне последице економских санкција које је Друштво народа увело против Италије због агресије на Етиопију које ће у крајњем исходу довести до тога да Немачка преузме економску доминацију на Балкану.

Питање регулисања предратних и ратних дугова Србије било је у међуратном периоду једно од најтежих не само финансијских већ и политичких проблема који су оптерећивали односе две државе које су имале блиске политичке односе. Аутор овом питању, иако је оно већ обрађивано у нашој историографији, посвећује доста простора у књизи, од 37. до 58. стране. Значајно је, међутим, да излагање ове проблематике на представља једноставно понављање претходних истраживања већ Цветковић, на бази бројних архивских извора и најновије француске литературе, доноси сопствене заључке, дограђујући и проширијући на тај начин сазнање о овом проблему.

Присуство француског капитала у привреди Краљевине Југославије у књизи није представљено само као огољена чињеница већ је, кроз приказивање боравка људи који су га представљали и заступали у нашој земљи, истакнута његова друштвена димензија. Минијатура о породици Плејуст, која на први поглед представља проблемску интерполацију, својеврсна је хроника српског градића у који се настањује малобројна француска колонија коју су чинили представници фирме „Јасеница” а. д, у поседу француског капитала и мале фабрике за израду машинских делова у власништву породице Плејуст. Живописно, с литерарним даром, Цветковић приказује долазак делегације француских ратних ветерана са Солунског фронта у Смедеревску Паланку и срдчан дочек пун емоција локалног становништва који на уверљив начин дочарава колико је у српској провинцији живо сећање на савезништво из минулог рата; како су Срби доживљавали свог великог ратног савезника и на који начин су исказивали искрен и пријатељски однос према Француској. Пратећи историју француске породице Плејуст, којој су корените промене у Југославији после Другог светског рата промениле животни ток, аутор је указао на судбину бројних представника страног капитала у нашој земљи. При том је показао да поседује дар за портретисање личности, што га сврстава у мали број савремених историчара који су се опробали у овом, код нас готово заборављеном, историјском жанру.

Систематичан и темељан у прикупљању фактографског материјала, уздржан и обазрив у тумчењу чињеница и ингениозан у извођењу анализа, Цветковић се сврстао у групу озбиљних младих истраживача. Његов мотив је, превасходно, усвајање и изношење знања према мерилима историјске науке, што га ограђује од, у наше време не ретке, појаве да млади истраживачи, на почетку каријере, настоје да по сваку цену, волшебно, помере границе сазнања тако што ће дати своје преслободне, неутемељене, вредносне судове о одређеним појавама селективним коришћењем литературе, без ширег ослоњања на изворну грађу и без озбиљних анализа.

Када се сагледа резултат овог истраживања и утврди бројност и садржај ивора, обим и разноврсност литературе и проблеми у изналажењу методолошких решења неопходних да се обради сложена тема каква је *Економски односи Југославије и Француске 1918–1941*, постаје јасније зашто историчари заобилазе економско-историјске теме.

Др Драган АЛЕКСИЋ

Katarina Spehňjak,
Britanski pogled na Hrvatsku 1945.–1948,
Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, 366 str.

Британско присуство на простору Балкана у периоду после 1918. па даље тема је која је закупљала бројне историчаре и истраживаче у некадашњој југословенској држави и ван ње. Објављен је низ монографија и зборника грађе, различите вредности и приступа, али су многа питања остала и даље отворена. Др Катарина Спехњак, сарадница Хрватског института за повијест, објавила је недавно књигу под насловом *Британски поглед на Хрватску 1945.–1948.* као резултат вишемесечних истраживања у National Archives: Public Record Office, Kew, London. Посебну пажњу приликом истраживања посветила је фонду FO 371- политичка кореспонденција али и другим фондовима (Cabinet Office, Prime Minister's Office, War Office и др.) Ауторка ипак наглашава да њена истраживања нису завршена и да обим постојеће грађе захтева додатне напоре истраживача.

Истраживања која је обавила у Лондону, др Катарина Спехњак је допуњавала већ постојећим и објављеним истраживањима, али и грађом Хрватског државног архива у Загребу и Архива Србије и Црне Горе из Београда. Она је покушала да на једном месту обухвати све важне аспекте политичких и економских односа и културне сарадње Британије и Југославије у посматраном периоду. Мада је основни циљ истраживања био британски поглед на Хрватску, сама ауторка каже да Британци нису тадашњу НР Хрватску посматрали као нешто издвојено, већ као део ФНРЈ, па према томе није постојала ни нека „посебна” политика Велике Британије према Хрватској. Тамо где је било могућности, др К. Спехњак је пратила перцепције британских извештача и издвајала оно што се тицало хрватског простора.

Монографија је структурирана у три хронолошко-проблемске целине које се односе на британско војно и политичко присуство у Југославији током Другог светског рата (питање британских војних мисија, војна сарадња током рата и политичка питања крајем рата), на политичке, привредне и културне односе Британије и Југославије 1945–1948. (завршне војне операције 1945, спорна питања

у односима: питање Трста, Истре и Словеначког приморја, улога др Ивана Шубашића, југословенски избори за Уставотворну скупштину 1945, изручење особа осумњичених за ратне злочине, питање положаја Католичке цркве, однос Британаца према југословенској опозицији у земљи и иностранству, британско-југословенски инциденти, питање накнаде за национализовану британску имовину, начела и облици британског пропагандног деловања у Југославији, итд.) и британски поглед на Хрватску у истом раздобљу (Хрватска у дипломатским извештајима, рад Генералног конзулата Велике Британије у Загребу и Конзулата у Сплиту, истакнуте особе у дипломатским извештајима). Др Катарина Спехњак упозорава на низ спорних питања у односима Велике Британије и Југославије (брига британске владе за судбину југословенске монархије, ратна подршка генералу Дражи Михаиловићу, улога Британаца у изручењу припадника домобранске и усташке војске Југословенској армији у мају 1945. у Аустрији, судбина западних граница Југославије, помоћ UNRRA-е, позиција др Ивана Шубашића, прихватање легитимности новог комунистичког поретка у Југославији и др.), али додаје како је свесна да у неким аспектима њено истраживање није до краја разјаснило сва спорна питања, па чак ни сва постављена питања. Добро структурирана, јасно и прегледно изложена, поткрепљена бројним новим чињеницама и врло корисним и опсежним коментарима у тексту и фуснотама (посебно на већ постојећу литературу и питања која су до сада покретана), монографија др Катарине Спехњак представља незаобилазан допринос за све истраживаче који се баве историјом југословенске државе, спољнополитичким односима, историјом Другог светског рата, судбином монархије, сукобом са Инромбиroom и др. Књига је опремљена бројним фотографијама, пописом извора и именским регистром.

Др Радмила РАДИЋ

**Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић,
Данило Грегорић и 25. март 1941,
Институт за савремену историју, Београд, 2007, 265 стр.**

Мало који догађај је толико утицао на ток историје једне земље и њених народа као што је то био случај са пучем од 27. марта 1941. Он је пак, како је познато, непосредно изазван приступањем Југославије Тројном пакту, иако су постојали и бројни дубљи узроци. Шта год историчари или лаици мислили о ова два догађаја, сви ће се сложити да су они били у правом смислу речи судбински. Уз то, они до данас, упркос обимној грађи и бројним историографским радовима, нису до краја расветљени. Због тога је више него оправдано појављивање једне овакве књиге, која пре свега из перспективе једног савременика сагледава приступање пакту, оно што му је претходило и оно што је уследило.

Уводни део књиге се састоји из Предговора (стр. 7–10), прегледа досадашње историографије о 25. и 27. марту 1941. (стр. 10–14), и кратке скице о аутору главног дела књиге др Данилу Грегорићу (стр. 14–22). Овај последњи део је посебно занимљив јер читалачкој публици представља једну занимљиву, а занемарену личност, амбициозног и интелигентног посрбљеног Словенца, бившег љотићевца, затим сарадника Стојадиновића, па Немаца и на крају УДБ-е, који је скончао у

затвору под још неразјашњеним околностима. Све ово треба да олакша читаоцу праћење главног дела књиге који чини „Грађа за студију о мартовским догађајима 1941. у Југославији” (стр. 23–193).

Реч је о спису који је др Данило Грегорић саставио у затвору, по налогу својих тамничара, у циљу расветљавања пуча од 27. марта и свега онога што му је претходило. Аутор укратко описује спољнополитички положај Југославије 1918–1939. и његову везу са унутрашњеполитичким стањем. Потом приступа главној теми свог рада, спољној политици после пада премијера Милана Стојадиновића, описујући врло детаљно спољнополитички оквир у коме је кнез Павле морао да делује, а који је на крају довео до приступања Тројном пакту. При том Грегорић заступа тезу да је Велика Британија била та која је практично усмеравала спољну и унутрашњу политику кнеза-намесника и целе државе. Нажалост, и поред обимних фуснота које читаоцима олакшавају праћење главног текста, приређивачи овог списка нису били у могућности да Грегорићеве тврдње упореде са британском архивском грађом. Чињеница да се мало позивају на Елизабету Баркер, указује да таква британска грађа вероватно није ни доступна. Грегорић даје врло упечатљиве портрете главних актера и више претпоставки о стварним инспираторима и кривцима за пуч.

Завршни део књиге чини Поговор, који се састоји од више сегмената. У првом приређивачи рукописа дају, на основу објављене грађе и историографских радова, историографско вредновање приступања пакту и потоњег пуча (стр. 195–213). У наставку се наводе мишљења главних актера о мартовским догађајима (стр. 213–219) и виђења 25. марта 1941. под окупацијом – која су, јасно, била под утицајем свега што се десило и свакако, неслободе штампе у условима окупације (стр. 219–232). У Завршној речи (стр. 232–238) Николић и Димитријевић дају завршну оцену драматичних догађаја, нагињући мишљењу да је приступање Пакту у датом тренутку била најбоља и вероватно једина прихватљива опција. Коначно, следе два прилога о Данилу Грегорићу који би, уз друге изворе, могли да послуже расветљавању његове биографије и његовог загонетног краја (стр. 239–257). Књига има и Регистар личних имена (стр. 259–262) и списак литературе (стр. 263–265).

Иако ова књига нипошто не пружа коначан одговор на питање ко је стајао иза приступања Тројном пакту и потоњег пуча, она јавности пружа нове трагове које би било вредно историографски следити. Приређивачи су пришли свом задатку без толико честе митологизације ових догађаја, нудећи рационално објашњење њиховог значаја – пледирајући на индиректан, али довољно јасан начин, за реалистично сагледавање прошлости лишено грлатог али кратковидог патриотизма.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Katrin Boeckh,
*Stalinismus in der Ukraine. Die Rekonstruktion des
sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg,*
Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2007, 606 str.

Једна од савремених тенденција историографије о XX веку представља поновно фокусирање истраживачке пажње на изучавање различитих историјских феномена везаних за узроке, ток, природу и последице Другог светског рата. Посебну карактеристику тих истраживања представља усмеравање интересовања на оне аспекте Другог светског рата и доба које је уследило по његовом завршетку а који су досадашњим инсистирањем на изучавању дипломатске и војне стране сукоба и његових последица уз дистанцирање већине историчара од идеолошки и политички „непопуларних” тема, остали загамњени. Један од резултата таквог приступа истраживању је и студија Катрин Бек о карактеру стаљинизма на простору Украјине непосредно по окончању Другог светског рата. Иначе, Катрин Бек, истраживач у минхенском Институту за источну Европу, широј стручној јавности је позната као врстан познавалац историје источне и југоисточне Европе у XX веку, посебно историје Балкана и Украјине.

У композицијском смислу ова обимна студија се састоји из предговора, три заокружене тематске целине, прилога и списка коришћених извора и литературе. У предговору (11–46 стране) ауторка је јасно истакла циљеве свог рада, представила читаоцима шире одлике стаљинизма као вида друштвеног и политичког система и отворила низ истраживачких питања. У оквиру предговора Катрин Бек је критички анализирала постојећу литературу, као и бројне објављене и необјављене изворе које је користила у свом раду. Оно што овој студији посебно даје на квалитету јесте коришћење великог броја необјављених и до сада непознатих архивских извора који се чувају у оквиру фондова Централног државног архива Украјине у Кијеву, обласних државних архива у Љвову, Харкову и Одеси, као и Државног архива социјално-политичке историје и Државног архива Руске федерације у Москви. Ауторка је у свом истраживању користила и богате фондове немачких Архива спољне политике у Берлину и Државног архива у Регенсбургу. Сем тога, коришћена је и украјинска штампа из тог периода, као и богата релевантна историографска и мемоарска литература.

Прво поглавље (47–136 стране) се односи на историју Украјине током Другог светског рата. У том делу су у краћим цртама представљене војне операције током рата, детаљно анализиран карактер немачког окупационог система на украјинском тлу и опширно приказано стање у периоду реинтеграције Украјине у састав Совјетског Савеза до завршетка Другог светског рата.

Централни део студије јесте друго поглавље (137–532 стране) у коме су детаљно представљени и анализирани различити фактори ресовјетизације и рестаљинизације на простору Украјине по завршетку Другог светског рата. Ауторка је настојала да, на основу обиља расположивих изворних података осветли односе између партије и државе, односно утврди границу између карактера партијске организације и њене контролне и управљачке улоге у совјетском и украјинском друштву. Такође, посвећена је посебна пажња анализи карактера и улоге пропаганде у том процесу. Како је Украјина у националном и демографском смислу

представљала конгломерата различитих нација које су током рата имале различит однос према совјетском и немачком окупационом систему, детаљно је анализирано и национално питање на том простору, при чему је посебно приказан однос совјетских власти према сваком народу појединачно. У оквиру истог поглавља детаљно је реконструисана слика украјинског друштва у послератном периоду, а посебно су анализиране друштвене, економске и верске особености посматраног простора.

Треће поглавље (533–553 стране) јасно говори о изузетно модерном приступу ауторке посматраном проблему. Наиме, Катрин Бек се потрудила да на релативно малом простору компаративно прикаже сличности и разлике између стаљинизма на простору Украјине пре и после Другог светског рата, као и да на јасан начин истакне дистинкцију између континуитета и дисконтинуитета, старог и новог приступа у изградњи стаљинистичке државе и друштва у Украјини.

На крају монографије се налазе детаљни спискови коришћених извора и литературе, као и списак скраћеница, регистри личних имена и географских појмова и упоредни списак старих и нових назива насеља. Велики број статистичких података представљен је на веома прегледан начин кроз 41 табелу. Студија садржи и две прегледне карте територијалног развоја Украјине у ратном и послератном периоду, као и један графикон којим су представљени развој и трансформација совјетских државних институција.

Опште узевши, студија Катрин Бек представља изузетан допринос јаснијем сагледавању карактера совјетског друштвеног, политичког и економског система у доба владавине Јосифа Висарионовича Џугашвилија Стаљина. Обиле коришћених објављених и необјављених архивских извора и релевантне мемоарске и историографске литературе дају посебан вредносни печат овом делу. Такође, начин сагледавања посматраних проблема из различитих углова чини ово дело незаобилазним штивом истраживача који за тему имају феномен Стаљинове владавине.

Мр Александар ЖИВОТИЋ

**Приватни живот код Срба у 20. веку,
приредио Милан Ристовић,
Слио, Београд, 2007, 956 стр.**

Издавачка кућа Слио је недавно објавила четврти, последњи том *Историје приватног живота* на тлу српских земаља, у коме је разматрана приватност људи у „кратком 20. веку”. Приређивач професор Милан Ристовић и аутори су се нашли су се пред великим изазовом. Требало је реконструирати историју приватности једног народа који је у 20. веку „променио” неколико држава, живећи у крајевима који су се драматично разликовали по степену кутурно-економске развијености.

Прошли век у српској, као уосталом и у европској историји, обележиле су нагла модернизација и урбанизација, пресељавање становништва из села у градове, незапамћени технолошки и привредни развитак, еманципација жена, појава електронских медија, али и страховита ратна разарања, огромни демографски губици, честе политичке кризе и друштвени ломови и тоталитарни режими. Све ове, како

друштвене тако и политичке промене, суштински су се одражавале на животе људи и утицале на њихову приватност. Милан Ристовић у предговору примећује: „Може се стање током прошлог столећа описати и тако као да је, у неколико махова, историја протутњала кроз сваку нашу кућу, дневне и спаваће собе, изводила војне операције по предсобљима и дечијим игралиштима, завлачила се под брачне постеље, ломила намештај и вршљала по последњим скровиштима приватности, увек за собом остављајући неред и крвави русвај, после чега су следила времена новог, често тешког и дуготрајног освајања простора приватности”.

Приватни живот код Срба у 20. веку је резултат заједничког напора приређивача и чак 29 аутора. Посебна вредност ове студије лежи у њеној мултидисциплинарности. Наиме, због сложености феномена приватности на књизи су заједно радили историчари, историчари уметности, социолози, етнологзи, антрополози али и стручњаци за медије. Приређивач професор Милан Ристовић је *Приватни живот код Срба у 20. веку* поделио на следећа поглавља – *Од конструкције и деконструкције приватности (и назад)* (аутор Милан Ристовић); *Утопија приватности* (Миланка Тодић); *Породица, брак, сексуалност: Ограничења, слободе* (Александра Павићевић, Предраг Марковић); *Излазак из сенке* (Радица Вучетић, Вера Гудац – Додић); *Дете и детињство* (Сања Петровић Тодосијевић, Биљана Шимуновић – Бешлин); *Материјални оквири* (Сретен Вујовић, Бојана Поповић, Данијела Велимировић, Тијана Чолак – Антић); *Далеко од идиле: Приватност на селу у кругу спорих промена* (Момчило Исић); *Искушења грађанске приватности* (Мира Радојевић, Наташа Милићевић); *Држава и приватност* (Ивана Добривојевић, Миле Бјелајац); *Промене и удаљени узори* (Владан Јовановић, Милош Тимотијевић, Милан Совиљ); *Између две вере* (Радмила Радић); *Приватност у уметности, уметност и приватност* (Симона Чупић, Лидија Мереник); *Свет улази у кућу: електронски медији и промене приватности* (Милена Драгићевић Шешић); *Рат, разарање приватности, последице* (Божица Младеновић, Милан Кољанин, Мирослав Јовановић, Момчило Митровић) и *Крај и сећење* (Олга Манојловић Пинтар, Александра Павићевић).

И поред обиља извора за историју 20. века, осећања, мисли, борбу за егзистенцију „обичних људи” и уплитања државе у приватност својих поданика није ни мало лако осветлити. Стога су аутори, користили бројне изворе и литературу, о чему сведочи обимна библиографија на крају књиге (923 – 954). Осим необјављене архивске грађе, као извор су корићени штампа и периодика, филмографија, документарни филмови, рекламни спотови и интервјуи. Као резултат великог труда приредјивача и бројних аутора настала је вредна студија која обрађује најбитније сегменте и феномене приватности код Срба у 20. веку. Због избора тема, отварања нових питања и проблема али и популарног приступа појединим сегментима приватности, *Приватни живот код Срба у 20. веку*, интересантан је и широј читалачкој публици, а не само стручној јавности, па ово дело никако не би требало заобићи.

Мр Ивана ДОБРИВОЈЕВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Мр Александар ЖИВОТИЋ
Институт за новију историју Србије

Међународна конференција „The Communist Movement, 1944 to 1956”, Вроцлав, 26–29. 9. 2007.

У Вроцлаву је од 26. до 29. септембра 2007. године у организацији Института за политичке студије Пољске академије наука и Института за народно памћење одржана међународна научна конференција „The Communist Movement, 1944 to 1956”. Тема конференције је била анализа успона комунистичког покрета у Источној Европи током прве послератне деценије, док је директан повод организовања конференције била 60-та годишњица оснивања Информбироа, за који се претпоставља да је основан у Шкљарској Пореби или Јелењој Гори у непосредној близини Вроцлава.

Конференција је започела 26. септембра посетом могућим местима оснивања Информбироа у околини Јелење Горе и Шкљарске Поребе, а наставила се следећег дана у месту Микловице, недалеко од Јелење Горе. Током првог радног дана конференције одржане су две сесије. Прва сесија је била посвећена комунистичким партијама у централној и источној Европи током њиховог успона ка власти између 1944. и 1948. године. У оквиру те сесије своје реферате су изложили: професор Марк Крамер, о утицају Совјетског Савеза на успон комунистичког покрета у том делу Европе, професор Денис Делетант, о румунској комунистичкој партији, и Васил Параскевов и Јасло Борхи, о бугарским и мађарским комунистима у наведеном периоду. Друга сесија је за тему имала комунистичке партије у централној и источној Европи у периоду између 1949. и 1956. године. У оквиру те сесије говорили су: Дајан Блер – о летонској комунистичкој партији, Александар Сребраковски – о литванским комунистима, Иштван Отвош – о процесу против Ласла Рајка, Марио Кеслер – о Уједињеној социјалистичкој партији Немачке, Петер Блажек – о чехословачкој комунистичкој партији и Ана Лалај – о односу Албаније и Информбироа.

Трећа сесија се односила на комунистичке партије на Западу од 1944. до 1956. године. На тој сесији говорили су: Матео Лодеволе – о француској и италијанској комунистичкој партији, Идебалд Гедерис – о белгијским и Хозе Фаралдо – о шпанским комунистима, док су професори Џон Хејнс и Херберт Ромерштајн

говорили о америчкој комунистичкој партији, а Волфганг Милер о аустријским комунистима у том периоду. Четврта сесија је тематски била оријентисана ка представљању односа између комунистичких партија од 1944. до 1956. На тој сесији своје реферате су представили Аугуст Грабски и Урсула Луговска – о међународном јеврејском комунистичком покрету, Александар Животић – о односима између југословенске комунистичке партије и бугарских и албанских комуниста, Андреас Хилгер – о односима између Совјетског Савеза и индијских комуниста, као и Андреј Ланков – о одлукама совјетског Политбироа у вези са ратом у Кореји, и Кванг Жаи – о односима између кинеских и вијетнамских комуниста у наведеном периоду.

Конференција је дала велики допринос унапређењу општег нивоа знања о успону комунистичког покрета ка апсолутној власти у Источној Европи током прве послератне деценије и отворила читав низ питања везаних за односе између комунистичких партија, њихове организационе и идеолошке особености, специфичну технологију власти и начин јавног и конспиративног деловања.

Мр Јован ЧАВОШКИ
Институт за новију историју Србије

Извештај о једногодишњем студијском боравку у НР Кини и краћем истраживачком боравку у Индији

У периоду од септембра 2006. па до краја јула 2007. године налазио сам се, као стипендиста Владе НР Кине, на Пекиншком универзитету, у Школи за међународне студије, као гостујући истраживач. Током овог студијског боравка мој ментор био је професор Ниу Ђун (Niu Jun), водећи кинески стручњак за историју спољне политике НР Кине и кинеско-америчке односе, раније запослен као један од руководилаца Института за америчке студије Кинеске академије друштвених наука. Под његовом супервизијом, све време сам активно похађао наставу која се тематски односила на историју кинеске спољне политике и политичког система, међународне односе у источној Азији, положај кинеских интелектуалаца у друштву, као и курс који се тичао модерне историје Индије. Сви ови курсеви били су на кинеском језику, сем једног који сам, на подстицај професора Ниу Ђуна, похађао заједно са полазницима комбинованог мастер програма између Пекиншког универзитета и лондонског LSE. Сваки од курсева, осим мог активног учешћа у настави, захтевао је и израду семинарских радова на различите теме.

Такође, имао сам прилику да се поновом сретнем и сарађујем са професором Шеном Цихуаом (Shen Zhihua), са Источнокинеског педагошког универзитета у Шангају, где се налази на челу Центра за хладноратовске студије. Професор Шен је, иначе, водећи стручњак за совјетско-кинеске односе и односе унутар комунистичког света. Сем тога, он је био и приређивач једне веће збирке руских докумената који се непосредно тичу односа Тита и Стаљина. У разговору са професором Шеном Цихуаом, искристалисала се идеја о сазивању међународне конференције посвећене 50-годишњици Московске конференције, на коју сам позван да у новембру учествујем са професором др Љубодрагом Димићем.

На директну препоруку мог кинеског ментора, пружена ми је ексклузивна прилика да, као један од ретких европских истраживача, обавим вишемесечно

истраживање у Архиву Министарства иностраних послова НР Кине, везано за тему мог магистарског рада. Архив кинеског МИП-а декласификовао је велики део својих фондова који се односе на период 1949–1960. година. Иначе, истраживачи немају директан физички додир са архивском грађом, већ је целокупан систем избора и прегледа документа у потпуности компјутеризован и сваки истраживач има сопствену шифру за рад. Том приликом сам прегледао и копирао велики број архивских материјала који се тематски односе на кинеске односе са Југославијом, Индијом, Бурмом, СССР-ом, Индонезијом, Египтом, Ганом итд. Сама документа обухватају многобројне дипломатске извештаје и анализе кинеских амбасада широм света, затим различите забелешке о разговорима кинеских дипломата и водећих руководилаца, иако већи део тих забелешки може да се чита, али не може да се копира.

Током овог студијског боравака указала ми се прилика да, на позив професора Сварана Синга (Swaran Singh) са Универзитета Џавахарлал Нехру, Школе за међународне студије, посетим његов универзитет и најважније индијске институције које се баве областима од значаја за моје истраживање. Професор Синг је један од водећих индијских стручњака за кинеско-индијске односе. У ове две недеље, колико сам боравио у Њу Делхију, највећи део времена провео сам истражујући у Националном архиву Индије и у Нехруовом меморијалном центру, где се налази и Нехруова библиотека и његов лични архив. Истовремено сам посетио и Институт за покрет несврстаних, као и Институт за одбрамбене студије и анализу (IDSA), водећу институцију за питања спољне политике Индије, где сам, у опширним разговорима, дошао до нових сазнања о односима два азијска цина, Индије и Кине.

Што се тиче доступности грађе у индијским архивима, правила су много рестриктивнија него у Кини, тако да је велики део грађе и даље недоступан домаћим и страним истраживачима. Ипак, захваљујући личном пријатељству са др Етијем Бахадуром, једним од главних архивиста Нехруовог архива, као и познанством са другим архивистима у Националном архиву Индије, успео сам да дођем до извесног броја релевантних докумената, који се тичу односа Индије са Југославијом, Бурмом и Кином средином 50-их година. Најзначајнији проналазак представља забелешка о разговорима Тита са Нехруом и Насером на Брионима 1956. године, која је, за сада, остала недоступна у југословенским архивима, тако да се на овај начин можемо боље упознати са садржајем разговора током овог сусрета.

Овај једногодишњи студијски боравак омогућио ми је да из више угла, кроз разноврсну архивску грађу, објективније сагледам и анализирам време и тему на које се односи и моја магистарска теза „Југославија и кинеско-индијски конфликт 1959–1962”.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – INIS@BGD.CO.YU

Садржај сајта Института за новију историју Србије, редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења о научном животу Института као и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници праћена фотографијама. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам Ваше предлоге и идеје у вези садржаја као и уређивања сајта на e-mail: inis@ptt.yu

Упутство за предају рукописа:

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), 7 за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од програма MS Word или у неком од програма компатибилних с MS Word и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, резимеима и апстракту величина слова 10, уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и апстракта и име аутора, и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд
или на inis@ptt.yu

1. УПУТСТВА ЗА ПИСАЊЕ ФУСНОТА

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив) **пример:** *Исто*, (размак) стр. (размак) 44.

н. д.: *italic* (курзив) **пример:** н. (размак) д.,(размак) стр. (размак) 44.

Цитирање књиге:

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова:

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956”, *Токви историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Исто, стр. 44.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај”, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, н. д., стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника:

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)”, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века*, 2, *Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова:

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија:

„Срби”, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Weба:

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR”, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu